T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

HAFIZA – ANIT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA KATLEDİLEN AVRUPALI YAHUDİLER ANITI

Yüksek Lisans Tezi

NAGİHAN KELEŞ

İstanbul, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

HAFIZA – ANIT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA KATLEDİLEN AVRUPALI YAHUDİLER ANITI

Yüksek Lisans Tezi

NAGİHAN KELEŞ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi MELİH ÇOBAN

İstanbul, 2021

ÖZET

Almanya'nın başkenti Berlin'de yer alan, Peter Eisenman tarafından tasarlanan ve 10 Mayıs 2005'te açılan Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı; Nazi döneminde öldürülen Yahudilerin anısına, Almanları ve gelecek nesilleri uyarmak amacıyla devletin resmi desteğiyle inşa edilmiştir. 1988'de başlayan anıt süreci on yedi yıla yayılan çok sayıda tartışmaya, iki yarışmaya, yarışma sergilerine, açık oturumlara ve tartışmalı bir inşaat sürecine neden olmuştur. Bu çalışmada hem Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın sürecine ve yol açtığı tartışmalara hem de Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na yol açan sürece ve tartışmalara odaklanılmıştır. Almanya'nın geçmişiyle yüzleşme ve hesaplaşma çabalarının bir sonucu olarak inşa edilen anıta ilişkin bu çalışmada, geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma sürecinin açık ve anlaşılır kılınabilmesi amacıyla anıt ve hafıza kavramlarına, ayrıca 1945 sonrası dönemi de içine alan anıt tartışmaları ve anıt sürecine değinilmiştir. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın ve anıt sürecinin yol açtığı tartışmaların daha iyi anlaşılabilmesi için anıt, hafıza, mekân, geçmiş gibi kavramların dönüşümü ele alınmış, ortaya çıkan yeni gelişmelerin ve imkânların bireyin/toplumun davranış ve deneyimlerini nasıl dönüştürdüğü gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada hafıza ve anıt kavramları ile Almanya'nın geçmişiyle olan ilişkisi bağlamında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın ve anıtı deneyimleme biçimlerinin hatırlama ve unutma süreçleriyle ilişkisi ve bu süreçlere olan etkileri gösterilmeye çalışılmıştır. Anıt ve hafıza kavramları, Almanya'nın Nazi geçmişiyle olan ilişkisi, anıt süreci ve tartışmaları literatür taramasıyla açık kılınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hafıza, Anıt, Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı, Holokost, Almanya.

ABSTRACT

Memorial to the Murdered Jews of Europe, designed by Peter Eisenman and inaugurated on May 10, 2005, which is in Berlin, the capital of Germany, was built with the official support of the state to commemorate the Jews killed during the Nazi era and to warn Germans and future generations. The memorial process, which began in 1988, led to numerous discussions, two competitions, several competition exhibitions, panel discussions and a controversial construction process, all spreading to seventeen years. In this study the focus is on both the process of the Memorial to the Murdered Jews of Europe and the discussion it caused, as well as the process and discussion that led to the emerging of Memorial to the Murdered Jews of Europe. In this study regarding the memorial/monument, which was built as a result of Germany's efforts to confront and come to terms with its past, in order to make the process of confronting and coming to terms with the past clear and understandable, concepts of monument and memory, as well as the discussion on monuments and the monument process, including the post-1945 period, were examined. In order to understand the Memorial to the Murdered Jews of Europe and the discussions caused by the monument process better, the transformation of the concepts such as monument, memory, space, and the past was analysed in detail. Besides, this thesis tries to present how new developments and opportunities that had emerged after transform the behaviour and experiences of the individual/society. It aims to show the relationship of the Memorial to the Murdered Jews of Europe and the ways of experiencing the monument with the processes of remembering and forgetting, alongside with its effects on these processes within the context of the concepts of memory and Monument and the relationship of the monument to Germany's past. It tries to exhibit and clarify the concepts of monument and memory, Germany's relationship with the Nazi past, the memorial process and its discussions by literature search.

Keywords: Memory, monument, memorial, Memorial to the Murdered Jews of Europe, Holocaust, Germany.

ÖNSÖZ

Dünyayı küresel düzeyde etkileyen Koronavirüs pandemisi gölgesinde yapılan, pandeminin yol açtığı değişim ve dönüşümler tarafından etkilenen bu tez çalışmasının içeriği ve kapsamı süreç boyunca evrilerek son haline gelmiştir. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na düzenlenecek olan ziyaret Türkiye tarafından alınan önlemler nedeniyle son anda iptal olmuş, sonraki süreçte turist vizesi işlemleri Almanya tarafından askıya alındığı için anıt görülemeden ve ziyaret edilemeden tez çalışması tamamlanmak zorunda kalınmıştır. Bu nedenle bu tez çalışmasında anıt ve hafıza kavramları bağlamında Almanya'nın geçmişiyle hesaplaşma ve yüzleşme sürecinin ışığında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ilişkin tartışmalara ve anıt sürecine odaklanılmıştır.

Çevrimiçi ve dijital kaynaklar, anıt üzerine yapılan çok sayıda araştırma sayesinde anıt ziyaret edilemese de bu deneyime dolaylı olarak ulaşılmaya çalışılmıştır. Burada kastedilen bu dolaylı ve vekaleten deneyimin anıta ilişkin varsayım ve yargıları oluşturmasına ve şekillendirmesine izin vermek değildir. Çok çeşitli faktörlerin etkisi altında biçimlenen veya biçimlendirilen bu deneyim ve duyguların farklılıklarının ve benzerliklerinin nedenlerini göstermesi açısından bu kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu tez çalışmasında anıt ve hafıza kavramları ışığında, Almanya'nın Nazi geçmişiyle olan ilişkisine ve bu ilişkinin bir sonucu olarak anıta odaklanılmıştır.

Tez süreci boyunca yapıcı ve pozitif eleştiri ve sorgulamalarıyla tezi ve tez sürecini benim için kolaylaştıran, ilgisini ve desteğini eksik etmemiş değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Melih Çoban'a, tez jürimde yer alan, tezime ilişkin değerli düşünce, görüş ve eleştirilerini benimle paylaşan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan Turhan'a teşekkür ederim. Bu süreçte ilgilerini ve desteklerini en içten biçimde gösteren, yanımda olduklarını samimi bir şekilde hissettiren, yüksek lisansa başladığım yıl benimle yaşamaya başlayan ve tez süreci boyunca çok zaman ayıramadığım sevgili ablam ve yeğenlerime, pandemi nedeniyle çok sık bir araya gelemesek de her gün telefonla görüştüğüm sevgili anne-babama ve diğer aile üyelerine teşekkür ederim.

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
1. GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Amacı 3
1.2. Araştırmanın Yöntemi 5
1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları 6
2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE 8
2.1. Hafıza Kavramı Üzerine 8
2.1.1. Hatırlama ve Unutma 13
2.1.2. Hafızanın Zamanı 17
2.1.3. Hafıza ve Tarih 21
2.1.4. Çağdaş Toplumlarda Hafıza, Hatırlama ve Unutma 29
2.2. Anıt Kavramı Üzerine 38
2.2.1. Anıt ve Ölüm Üzerine 42
2.2.2. Anıt ve Mekân Üzerine 52
2.2.3. Anıtın ve Anıt Düşüncesinin Dönüşümü 57
2.2.4. Bazı Eleştiriler ve Alternatifler 63
3. HATIRLAMA VE UNUTMA BAĞLAMINDA ANIT: KATLEDİLEN AVRUPALI YAHUDİLER ANITI ÖRNEĞİ 69
3.1. Anıt Öncesi (1945 Sonrası) 74
3.2. Anıt Süreci 84
3.3. Anıt ve Sonrası 95
SONUÇ 106
KAYNAKÇA 119
EKLER 151

1. GİRİŞ

"Sadece [Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın] isminden bahsetmek, muhtemelen Berlin'de bir yemek masasında tartışma başlatmanın en hızlı yoludur." denir. (Scally, 2005) Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı uzun yıllar süren çok sayıda tartışmanın hem nedeni hem de sonucudur. Tartışmalı bir yarışma süreci sonrası seçilen; İkinci Dünya Savaşı sonrası ikiye bölünen, 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla ve iki Almanya'nın birleşmesiyle başkent olan Berlin'de oldukça merkezi ve önemli bir konumda, çok sayıda önemli ve tarihsel yapıyla çok yakın olan anıt açılışıyla ve açılışından sonra da birçok tartışmaya yol açmıştır.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın 12 Mayıs 2005'te ziyarete açılmasıyla anıtın deneyimlenme biçimlerine, anıtta nasıl davranılacağına ilişkin yeni bir tartışma ortaya çıkmıştır. Stellerin üzerinden atlayan veya stellerin üzerinde yemek yiyen insanlar, saklambaç oynayan çocuklar ve çekilen fotoğraflar anıta ilişkin tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda anıtın hatırlatmayı amaçladığı geçmişe uygun olmayan davranışlar ve fotoğraflar anıtın geçmişi, kurbanları ve failleri anma ve hatırlatma işlevini gerçekleştirme konusundaki başarısının sorgulanmasına yol açmıştır.

Tartışma konusu olan bu davranış ve pozlar Almanya'nın Nazi geçmişiyle ilişkisi, anıt ve hafıza kavramlarının özellikleri ve yaşanan değişim ve dönüşümler bağlamında incelenecektir. Anıtta sergilenen bu davranışlar anıt ve hafıza kavramlarının doğasından, Almanya'nın geçmişiyle hesaplaşma ve yüzleşme sürecinden ve son olarak yaşanan siyasal, kültürel, teknolojik, toplumsal değişim ve dönüşümlerden ayrı düşünülemez. Değişen ve dönüşen dünyada anıtın hafıza, anıt, tarih ve geçmiş gibi kavramlar ve hatırlama/unutma bağlamında işlevi/işlevselliği tartışılacaktır. Anıtın biçimi ve anlamı, anıtın hizmet ettiği çıkarlar ve hedeflediği amaçlar, mekân ve mekânın deneyimlenme biçimleri, tarih yazımı ve geçmişin korunma/kaydedilme biçimleri gibi çeşitli faktörlerin değişimini ve dönüşümünü incelemek Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ilişkin tartışmaları anlayabilmek açısından gereklidir. Bu nedenle çalışmanın teorik ve kavramsal çerçevesi bu süreçleri ve tartışmaları anlayabilmek açısından önem taşımaktadır.

Zaferleri ve kahramanlıkları anan; tarihsel öneme sahip olaylar ve kişiler anısına dikilen geleneksel anıt düşüncesi İkinci Dünya Savaşı'nın ve çeşitli dönüşümlerin ve gelişmelerin ardından diğer birçok kavram gibi sorgulanmış ve eleştirilmiştir. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı bir devletin kendi suçlarına odaklanan; devletin mali ve siyasi desteğiyle kurulan ilk anıt olması nedeniyle önem taşır. Oldukça uzun bir zamana yayılan anıt tartışmaları; Almanya'nın geçmişiyle ve geleneksel anıt düşüncesiyle yüzleşme sürecine ışık tutmaktadır.

Yoğun ve hızlı bir biçimde yaşanan değişim ve dönüşümlerin, belirsizlik ve risklerin, şüphecilik ve karamsarlığın, felaket ve mucizelerin hüküm sürdüğü günümüzde hafıza, anıt ve Holokost kavramlarının kazandığı önem ve gördüğü ilginin boyutları devasa bir biçimde genişlemiştir. Hatırlama bir görev, ödev veya buyruk halini almış, Holokost'u hatırlamak bir sivil din (Traverso, 2009: 132), anıtlar ve anma mekânları ise modernitenin kiliseleri ve katedralleri (Winter, 2015: 322) haline gelmiştir. Bu üç kavram bir araya geldiğinde bu konu üzerine düşünme, tartışma hatta itirazlar bile hakkında uzlaşılan bir eğilim ve yaklaşıma dönüşmüştür. Çalışma konusu olarak böyle bir anıtın seçilmesi bir taraftan kolaya kaçan bir yaklaşım olarak görülse de literatürdeki zenginlik aynı zamanda böyle bir çalışmanın en zor yanına dönüşebilmektedir.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı üzerine bir tartışma çok farklı kavramlarla (hafıza, mekân, turizm, kimlik, ulus devlet, sanat vb.) ilişkilendirilebilir, çok yönlü ve disiplinler arası yaklaşımlara açıktır. Aynı zamanda anıtla ilişkilendirilebilecek kavramlar da aynı şekilde farklı kavramlar ve disiplinlerle ilişkilendirilerek okunabilir. Bu çalışmada anıtın hafızayla ilişkisine, hatırlama ve unutma süreçlerine etkisine odaklanılmıştır. Birinci bölümde hafıza kavramı hatırlama ve unutma; hafızanın, hatırlamanın ve unutmanın zamansal yapısı; hafızanın tarihle ilişkisi ve son olarak günümüzde hafıza, hatırlama ve unutma bağlamlarında ele alınmıştır. İkinci bölümde anıta, ölüm ve mekânla ilişkisi üzerinden odaklanılmış; anıt düşüncesine ilişkin çeşitli eleştiriler ve alternatif düşüncelere değinilmiştir. Son bölüm ise üç kısma ayrılmış, ilk olarak Almanya'nın savaş sonrası dönemi -1988'de başlayan anıt tartışmaları da dahil olmak üzere- Berlin Duvarı'nın yıkıldığı ve iki Almanya'nın birleştiği tarihe kadar tartışılmıştır. İkinci kısımda ise birleşen iki Almanya'da hız kazanan anıt tartışmaları,

yarışma ve inşaat sürecine; son kısımda ise anıtın resmi açılış töreni ve sonrasına odaklanılmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Shakak Shapira'nın Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nda çekilen fotoğraflarla Nazi kamplarında çekilmiş eski fotoğrafları birleştiren Yolocaust projesi anıta, anıtın tarihine ve hatırlatmayı amaçladığı geçmişe dikkatleri çekmiştir. Hatırlatma amacı taşıdığı geçmiş göz önünde bulundurulduğunda insanların verdiği pozlar ve çekindiği fotoğraflar anıtın hatırlatıcı işlevini yeterince yerine getiremediği şüphesine ve anıta ilişkin yeni bir bakış açısının gerekliliğine yol açmıştır. Anıtların -kimler tarafından inşa edildiği, hangi çıkarlara ve amaçlara hizmet ettiğinden bağımsız olarak- belli bir amaca hizmet ettiği ve çeşitli işlevleri yerine getirdiği varsayımına yönelik inanç dünya genelinde gerçekleşen çeşitli anıtlara ilişkin çok sayıda olayın ardından sarsılmıştır. Anıtlara yöneltilen suçlamalar, itirazlar, çeşitli saldırılar, fark edilmeden veya dikkat edilmeden geçen zamanlar ve başlarına gelen beklenmedik, tuhaf olaylar anıta ilişkin farklı bir yaklaşımı ve bakış açısını -en azından bu çalışma açısından- zorunlu kılmıştır. Bu çalışmada anıtı yalnızca karşıtlıklar, mücadele ve rekabet alanı olarak okumanın bugün için tek başına yetersiz bir okuma olacağı düşüncesiyle anıta farklı bir bakış açısıyla yaklaşmanın mümkün olup olmadığını görmek amaçlanmıştır. -Bugün benzer bir durum hafıza için de geçerlidir.- Değişen ve dönüşen dünyanın anıtın ve hafızanın rolüne olan etkisi ve bu etkinin Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'ndaki izi sürülecektir.

Bu çalışmada Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın Almanya'nın geçmişiyle hesaplaşma ve yüzleşme süreci ışığında ve aynı zamanda bu sürecin bir uzantısı olarak; hafıza, hatırlama ve unutma bağlamında incelenmesi amaçlanmaktadır. Anıt ve anıt süreci, Almanya'nın geçmişle ilişkisinin, hatırlama ve unutma süreçlerinin nasıl dönüştüğünü, kendi suçlarını anan ve hatırlayan/hatırlatan, kurbanların anısına fakat failleri ve gelecek nesilleri uyarmayı amaçlayan böyle bir anıtın inşa edilmesine nasıl yol açtığını göstermesi açısından önemlidir. Hafıza ve anıt kavramlarıyla ilişkisi

bağlamında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı 1945 sonrası geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme, hafıza ve anıt tartışmaları ışığında incelenecektir.

Diğer taraftan çok yoğun olan gündem, güncel durum ve şimdiki zaman ile gelecek zaman tahayyülü -özellikle son zamanlarda- günlük hayatlarımızı tam anlamıyla kuşatmıştır. Bu güncelin, şimdinin hayatlarımızı istilasına rağmen -ve ayrıca tam da bu nedenle- geçmiş ve nostalji takıntısı ortaya çıkmış ve hafıza önem kazanmıştır. Kişisel arşivleme takıntısı; son zamanlarda önem kazanan tanıklığın daha bireysel bir tanıklık haline dönüşmesi, kaydedilen ve saklanan belgelerin/geçmişlerin/tanıklıkların çok fazla artışına yol açmıştır. Çeşitli sosyal medya platformları, yeni medya ve iletişim olanaklarıyla çok sayıda yerel veya küresel düzeyde gelişme -gerek haberleriyle gerekse de etki ve sonuçlarıyla- kişisel gündemlerimizde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada mutlak bir tanım veya adlandırmanın mümkün olmadığı -geçmişin ve geleceğin, eylemde bulunmanın ve arşivleme takıntısının, anı yaşamanın ve geçmişi hatırlama tutkusunun aynı anda önem kazandığı- bu paradoksal ve çelişkili görülen böyle bir dönemin anıtla, hafızayla olan ilişkimizi nasıl dönüştürdüğü anlaşılmaya çalışılacaktır.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na veya genel olarak anıta ilişkin güncel ve geçmiş tartışmalar, anıta dair temel tartışma konularından birini oluşturan anıtın deneyimlenme biçimlerini anlamak açısından önemlidir. Bu nedenle geçmişi hatırlatıcı ve uyarıcı işleviyle anıt kavramı, şimdide gerçekleşen geçmişin hatırlanma ve unutulma biçimleri açısından incelenecektir. Çalışma boyunca değinilen -veya dışarıda bırakılan- çok sayıda kavramın modern insanın ve toplumun deneyim biçimlerine olan etkisi ve bu deneyim ve alışkanlıkların bahsi geçen kavramları nasıl etkilediği açık kılınmaya çalışılacaktır.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na (veya güncel herhangi bir kavram, biçim veya olguya) ilişkin bir araştırmanın veya herhangi bir yorum ve yaklaşımın çok yönlü ve disiplinler arası bir biçimde incelenmesi, kavramsal ve tarihsel dönüşüm süreçlerinin açık kılınması günümüzde neredeyse bir gereklilik ve zorunluluk haline gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmada Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın değişen ve dönüşen toplum ve koşullarda, değişen ve dönüşen kavramsal yapılar ışığında incelenmesi amaçlanmıştır. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın stellerinde meydana gelen çatlaklar klasik ve geleneksel anıt düşüncesi açısından başarısızlıktan

başka bir anlama gelmemektedir. Fakat bu çatlaklar anıt ve hafıza kavramlarının, mimarlık ve sanat disiplinlerinin, kalıcılık ve koruma olgusunun dönüşümü açısından ele alındığında farklı birçok okumaya tabi tutulabilir. Uygunsuz ve saygısız görülen, anıtta çekilen fotoğraflar veya sergilenen davranışların anıtın Holokost'u hatırlatma ve bir mesaj/uyarı aktarma işlevini yerine getirme konusunda başarısız olduğu için gerçekleştiği düşünülmektedir. Aynı zamanda anıtta gerçekleştirilen bu eylemler veya yol açtığı tartışmalar herkes tarafından başarısız bir sonuç veya istenmeyen bir durum olarak görülmemektedir. Anıt kavramı, (anıtın içinde yer aldığı) mekânı deneyimleme biçimleri, Holokost algısı, tarih ve geçmiş, hafıza ve hatırlama sürekli değişip dönüşürken anıta ilişkin herhangi bir yorumun kalıcılığı ve evrenselliği gerçekleşmesi zor bir olgu olarak görülmektedir. Hafıza, tarih, mekân gibi kavramların kurgulanan, yeniden inşa edilen, üretilen, dinamik ve tamamlanmamış olmalarına vurgu yapan çeşitli düşünceler; yaşanan küresel veya yerel düzeydeki makro/mikro düzeydeki dönüşümler; toplumsal ve kültürel farklar ve benzerlikler gibi olgular göz önünde bulundurulduğunda bu çalışma mutlak doğru ve evrensel olarak geçerli bir cevabın -en azından şimdilik- olmadığını göstermeyi amaçlamaktadır. Anıtın anlamı ve biçimi, anıtı deneyimleme biçimleri, Holokost algısı, hatırlama ve unutma biçimleri, restorasyon ve orijinallik algısı, hatırlama ve unutma biçimleri, geçmişin saklanması ve aktarılması gibi olguların dönüşümünün anıt kavramına ve Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na yönelik düşünce, davranış ve algıları şekillendirmedeki rolü anlaşılmaya çalışılacaktır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Niteliksel bir çalışma olarak Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na odaklanan bu tezde literatür taramasından yararlanılmıştır. Anıta ilişkin bütünlüklü bir yaklaşımın benimsenebilmesi amacıyla ilk olarak hafıza ve anıt kavramları teorik açıdan incelenmiştir. Ardından 1945 sonrası Almanya'nın siyasal ve tarihsel dönemiyle, geçmişle ve hesaplaşma süreciyle ilişkili olarak anıta ve anıt sürecine odaklanılmıştır. Gazete ve dergilerde çıkan çeşitli yazılardan, çevrimiçi ve elektronik kaynaklardan, Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ilişkin yapılmış saha çalışmalarından ve anıta ilişkin çevrimiçi mecralarda bulunan fotoğraf, video ve yorumlardan yararlanılmıştır.

1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Anıt üzerine böyle bir çalışmanın en temel gerekliliklerinden biri anıtı, anıtın mekânını ve çevresini, anıtın nasıl deneyimlendiğini ve ziyaretçilerin, mekânın yerlilerinin ya da yalnızca oradan geçip gitmekte olan insanların anıtla ilişkilerini canlı ve yerinden gözlemlemek/deneyimlemektir. Bu gereklilik ve zorunluluk koronavirüs önlemleri (seyahatin üç gün öncesinde Türkiye'nin yurt dışı seyahatlerini durdurması ve ardından Almanya tarafından askıya alınan turist vizeleri) nedeniyle yerine getirilememiştir. Günümüz şartlarında tez konusu yapılan bir anıtı -özellikle anıtın deneyimlenme biçimlerine dair birçok tartışma mevcutken, anıtın içinde yer aldığı mekân özel ve merkezi bir konuma sahipken- ziyaret etmemek büyük bir eksiklik olarak görülebilir. Sınırların ve sınırlılıkların büyük oranda ortadan kalktığı günümüzde yurt dışı seyahati bir yana pandemide çoğu zaman evin dışına çıkabilmek bile mümkün olmamıştır. Pandemi döneminin yol açtığı sorunlar gündelik hayatlarımızı ve çalışma ortamlarımızı etkilemiş; pandemi nedeniyle anıt ziyaret edilememiş ve doğrudan gözlemlenememiş, kütüphanelere ve kaynaklara ulaşmakta da bazı zorluklar yaşanmıştır. Başlangıçta anıta, anıtın bugününe ve güncel durumuna, anıtın turistler ve yerel halk üzerinde bıraktığı etkiye, anıtın deneyimlenme biçimlerine odaklanmayı amaçlayan bu çalışmanın odak noktası pandemi nedeniyle anıtın geçmişine, anıtı hazırlayan süreçlere ve anıta ilişkin sivil ve resmi düzeydeki, basın ve yayın organlarında, akademik yayınlarda ve açık oturumlarda meydana gelen tartışmalara, kısacası daha teorik bir yöne kaymıştır.

Fakat bu durumun, zorunluluk ve sahip olunan imkânlar düşünüldüğünde tolere edilebilir bir eksiklik olduğu söylenebilir. Elektronik makale ve kitaplar, çevrimiçi gazete ve dergi arşivleri, çevrimiçi anıtı ve etrafını gezebilme deneyimi, çok sayıda güncel ve anlık fotoğraf/video sayesinde uzaktan çalışmanın eksiklikleri görece giderilmeye çalışılmıştır. Yine de Berlin'deki anıt düşüncesine, anıt sürecine ve sonrasına eşlik eden, hatta anıttan daha "anıtsal" hale gelen gazete ve dergilerdeki çeşitli tartışmaların fazlalığı bu tartışmaların da tamamına değinmenin zor olduğunu göstermiştir.

Metnin ve zamanın sınırlılığı nedeniyle her ne kadar İkinci Dünya Savaşı büyük bir öneme sahip olsa da hem savaşa ve Nazi Almanya'sına hem de Almanya'da

anıt sürecine yol açan 1945 ve 1989 sonrasına ilişkin literatürün çok geniş olması nedeniyle metnin bağlamı da göz önünde bulundurularak 1945 öncesi dönem dışarıda bırakılmıştır. Bu çalışmada Almanya'nın geçmişinden ziyade geçmişiyle ilişkisine odaklanılmıştır. Seçicilik ve dışlama/dışarıda bırakma kavramlarına sıklıkla değinilen bu çalışmada hem bir zorunluluk hem de kasıtlı bir tercih olarak böyle bir yöntem benimsenmiştir. Bu seçimin örtük olarak –Holokost'a ilişkin yerel, ulusal ve uluslararası çok sayıda girişim ve çaba da göz önünde bulundurularak- İkinci Dünya Savaşı ve Holokost'ta yaşananların bilindiğini varsaydığı düşünülebilir. Fakat tanıklığın ve aktarımın imkânlarının sorgulandığı böylesi bir olaya üstünkörü bir bakıştansa 1945 sonrasına odaklanmak -ki 1945 sonrasına bakışın da eksiksiz ve kusursuz olduğu iddia edilmese de- daha doğru bir yaklaşım olarak görünmüştür. 1945 öncesinin teorik olarak veya kurbanların bakış açısı yönünden dışarıda bırakılması -anıtın eksikliğinin ve anıta gelen eleştirilerin de bir nedeni olarak- çalışmanın fazla yüzeysel ve fazla rasyonel olduğu şeklinde -haklı olabilecek- bir eleştiriye neden olsa da bu seçimin nedeni metnin ve zamanın sınırlı olmasıdır.

Metnin kavramsal ve teorik çerçevesinde benimsenen bakış açısı ve odaklanılan kavramların seçimi metnin ve zamanın sınırlılıkları göz önünde bulundurularak anıta ve araştırma sorusuna ilişkin temel ve kişisel varsayımlardan yola çıkılarak yapılmıştır. Bu doğal, zorunlu ve görece kişisel seçim birçok disiplinin ve kavramın ışığında incelenebilecek bir anıta ilişkin çalışmada kapsamın ve sınırların belirlenebilmesi için zorunludur. Konu başlıkları ve kavramsal çerçeve araştırmayı ve araştırmanın gidişatını belirlemede önemli bir rol oynamış, aynı zamanda araştırmanın gidişatı da kavramsal çerçevenin sınırları ve kapsamını etkilemiştir. Metin, iki yıllık zaman dilimi boyunca hem pandeminin ortaya çıkardığı sonuçlar ve zorluklar hem güncel değişim ve dönüşümler hem de kavramsal ve teorik bakış açısının etkisi tarafından etkilenerek süreç boyunca evrilerek, değişerek ve dönüşerek son haline gelmiştir.

2. KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı öldürülen Yahudileri hatırlatmayı ve anmayı, failleri ve gelecek nesilleri uyarmayı ve hafızalarını canlı tutmayı amaçlamaktadır. Spesifik bir anıta odaklanan çalışmanın bu bölümünde anıt ve -anıtla bağlantısı ve ilişkisi de göz önünde bulundurularak- hafıza kavramlarına odaklanılacaktır. Hafıza bölümünde anıtla da ilişkili olarak hatırlama ve unutmaya, geçmiş ve tarihe, şimdiki ve geçmiş zamana, hafızanın tarihsel ve güncel durumuna değinilecektir. Anıt bölümünde ise anıtın ve anıt düşüncesinin gelişimine, anıt (ve hafıza) açısından temel kavramlardan biri olan ölüme, hafıza ve anıt bağlamında mekâna odaklanılmış, anıtın getirilen çeşitli eleştiriler ve alternatifler incelenmiştir.

Hafızaya yardımcı bir araç olarak anıt şimdideki ve gelecekteki çıkarlar ve koşullar tarafından şekillendirilen geçmişteki bir olayı hatırlatmayı ve unutturmayı amaçlamaktadır. Hangi geçmişin ya da geçmişin hangi kısımlarının önem taşıdığı, kaydedildiği, hatırlandığı veya görünür olduğu çeşitli faktörler tarafından etkilenen ve belirlenen bir olgudur. Geçmişle (ayrıca şimdi ve gelecekle de) ilişkisi bağlamında tarihin ve hafızanın dönüşümü, doğal olarak tarih ve hafızayla doğrudan ilişkisi bağlamında anıtın da dönüşümünü gerekli kılmaktadır.

2.1. Hafıza Kavramı Üzerine

Hafıza; tarih boyunca felsefe, psikoloji, nöroloji, sosyoloji, sanat, tarih gibi çeşitli disiplinler tarafından çalışma konusu edilmiştir. Bu çalışmalarda değinilen hafızaya ilişkin yargılar kesişen noktalara sahip olsalar da farklılıklarıyla, zenginlikleriyle ve disiplinler arası yaklaşımlarıyla hafızanın tanımının, kapsamının ve sınırlarının önemli derecede genişlemesine yol açmıştır. Bu aynı zamanda beraberinde bazı zorlukları da getirir. Erll (2008: 3) hafıza çalışmalarına birçok disiplinin kendi özel metodolojilerini ve perspektiflerini kullanarak katkıda bulunduğunu, bu durumun terminolojik bir zenginliğe yol açtığı kadar kopukluğu da beraberinde getirdiğini belirtir. Sözlü ve yazılı kültürde, modern öncesi ve sonrası dönemde, ilkel ve çağdaş topluluklarda, hatta farklı kavramlarla ilişkisinde hafızanın, hafıza üzerine düşüncelerin ve bilgilerin benzerlikler içerdiği reddedilmese de değiştiği ve dönüştüğü açıktır. Bu

nedenle günümüzde -hafıza üzerine yapılan çalışmaların artışıyla- hafızanın tanımı, kapsamı ve sınırları üzerinde kesin bir uzlaşıya varıldığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bu bölümde kısaca çeşitli disiplinlerden hafızayla ilgili düşüncelere ve son yıllarda hafıza üzerine çalışmalarda daha yaygın olarak rastlanan hafızanın toplumsallığına ve toplumsal hafızaya kısaca değinilecektir. İsimleri (kolektif hafıza, sosyal hafıza, kültürel hafıza gibi), tanımları, kapsamları ve sınırları farklılaşsa da ya da esnek, değişken ve belirsiz olsa da bu kavramların ortak noktası hafızanın bireyi ve bireysel zihinleri aşmasıdır. Hafızanın zihinsel ve biyolojik yönü reddedilmese de hafızanın çok daha karmaşık bir süreç olduğu konusunda uzlaşılmaktadır. Siyasal, toplumsal, kültürel, çevresel, sanatsal, mekânsal çok çeşitli koşullar ve faktörler tarafından etkilenen hafıza geniş kapsamlı ve neredeyse sınırsız bir okumaya açıktır. Bu çalışmanın sahip olduğu sınırlılıklar nedeniyle tamamen değinilemese de hafızanın kimlik, ulus devlet, iktidar, sanat, mekân, medya, kamusal alan gibi çok çeşitli kavramlarla karşılıklı ve dinamik bir ilişkiye sahip olduğu söylenebilir.

Hafızanın sözlük anlamları hafızanın bir depo veya saklama yeri olduğuna gönderme yapar. Arapça hıfz (saklama, tutma, koruma, bulundurma) kelimesinden türetilen hafıza "tutma, saklama, bulundurma, belleme yeri" anlamına gelmektedir. Bel (im, damga, belirti)'den türetilen bellek ise "imlerin, izlerin algıların toplandığı saklandığı yer" anlamına gelmektedir. (Eyüboğlu, 2004: 39, 156) Hafızanın pasif bir depo ve saklama yeri olarak düşünülmesi psikoloji ve felsefe gibi alanlarda görülen eğilimlerden biri olsa da bu zamanla değişerek hafızanın daha karmaşık bir zihinsel süreç olduğu görülmüştür. Schacter (2017: 19) bilişsel psikologların ilk zamanlarda anıları bir depoda saklanan, gerektiğinde çekilip çıkarılan bilgisayar dosyalarıyla karşılaştırmanın moda olduğundan bahseder.

Psikoloji Sözlüğü'nde hafıza edinilen bilginin akılda tutulması ile ilgili çok aşamalı (öğrenme, özümseyerek kodlama, sağlamlaşma, depolama ve geriye getirme) bir zihinsel süreç olarak tanımlanır. (Bellek, T.y.) Bireysel bir zihinsel süreç olarak görülse de hafızanın dış etkenlerden ve güçlerden bağımsız olmadığı görülür. İngiliz psikolog Frederic Bartlett 1932'deki çalışmasında (Remembering: A Study In Experimental And Social Psychology) hafızanın sosyal yanına dikkat çeker ve hatırlamanın sayısız sabit, cansız ve parçalı izlerin yeniden uyarılması (re-excitation) değil yeniden yapılanma veya inşa olduğunu düşünür. (Bartlett, 1995: 213)

Hatırlamanın sosyal faktörler tarafından belirlenen bireysel bir tepki olduğunu düşünen Bartlett (1995: 244) grubun, bireysel üyelerinin zihinsel yaşamlarını belirlemede ve yönlendirmede benzersiz ve üniter bir şekilde işlev gördüğünü belirtir. (1995: 800) 1926'da nörolog Henry Head tarafından geliştirilen şema kavramını hafızaya uygulayan Bartlett şemaların bir deneyimden çıkarılan şeyi etkilediğini ve nasıl yeniden yapılandırılacağını belirlediğini savunur. (Schacter, 1995: 9) Halbwachs'ın kolektif hafıza kavramına da değinen Bartlett (1995: 298) grup hafızasının -dogmatik bir biçimde reddedilmemesi gerektiğini düşünse de- kesin kanıtlarını keşfetmenin imkânsız olduğunu; fakat hatırlamanın (*recall*) toplumsal yönü ve kontrolü nedeniyle grubun içindeki hafızadan bahsedilebileceğini belirtir. Toplumsal hafızanın yanı sıra bireysel hafızaların da toplumsal ve sosyal etkiler, koşullar tarafından belirlendiği ve şekillendirildiği fikri giderek önem kazanmaktadır.

Felsefe tarihi boyunca genel eğilim hafızaya ve aynı anlama gelmese de hafızayla ilişkili olarak hatırlama çabasına[1] -unutmanın karşıtı olarak- önem verilmesi olmuştur. Batı felsefesinin başlangıcında yer alan Eski Yunanda farklı filozoflar düşüncelerine bağlı olarak hafıza konusuyla ilgilenmişlerdir. Milattan önce beşinci yüzyılda adı bilinmeyen bir sofist en büyük ve en güzel keşif olan hafızanın her şey için, bilgelik ve yaşam için faydalı olduğu ifade eder. (Anonim, 2017: 133) Platon ise hafızayı ruhumuzda bulunan balmumundan bir tablete benzetir. Gördüğümüz, duyduğumuz ya da düşündüğümüz şeylerin tablette kaldığı sürece onları hatırlayacağımızı, kalmadıklarında unuttuğumuzu belirtir. (Platon, 2014: 101) Platon'un öğrencisi Aristoteles de benzer bir biçimde, mührün bıraktığı iz gibi algılanan şeylerden geriye ruhumuzda bir iz, resim kaldığını düşünür. (Aristotle, 1975: 295) Quintilianus ise hafızanın kendiliğinden, yalnızca biz hatırlamaya çalışırken değil, derin uykuya daldığımızda da devam ettiğini belirtir. Balmumu benzetmesini ve Cicero'nun ifadesiyle mekânların balmumu kalıpları olarak, sembollerin ise harflerin yerine kullanıldığı hafıza sanatı (Simonides) kavramını eleştirir. Konuşma sırasında çifte göreve mecbur edilen hafızanın kaçınılmaz olarak konuşmanın akışını olumsuz

[1] Hafıza ve hatırlama, *mneme* ve *anamnesis* veya *mneme* ve *hypomnesis* gibi çeşitler ayrımlardan bazıları için bkz.: Aristoteles, Hafıza ve Hatırlama Üstüne (*Peri mnēmēs kai anamnēseōs*) başlıklı çalışmasında hafıza ile hatırlamayı birbirinden ayırır. Ricoeur (2012: 75) hatırlamanın bir arama, hafızanın uygulamaya konulması, kullanılması olduğunu belirtir. Platon da (2014b: 88) Phaidros diyaloğunda harfler/yazı için "Bu nedenle sen, hafızanın değil hatırlamanın ilacını bulmuşsun" diyerek hafıza ile hatırlamayı birbirinden ayırmaktadır. (*Mneme/hypomnesis*).

etkileyeceğini belirtir. (Quintilianus, 2017: 52-55) St. Augustinus hafızayı zihnin midesine, sayısız imgeyle dolu hazinenin olduğu bir yere benzetir. (Augustinus, 2010: 311-302)

Nörobiyolog ve psikiyatr olan Eric Kandell (2016: 27-28) hafızayı günlük hayatın sıradan ayrıntılarını, basit ve karmaşık bilgileri edinme ve depolama yetisi olarak tanımlar. Kandell'e göre hafıza; bireysel kimliğin sürekliliği, kültürün aktarımı ve toplumların sürekliliği ile evrimi için önemlidir. Pascal Boyer insanın evrimsel tarihinin bir hafızaya sahip olmasına neden olduğunu; biyolojik işlevi açısından hafızanın geçmişteki davranışlarla değil, şimdiki ve gelecekteki davranışlarla ilgili olduğunu; bu nedenle hafızanın ancak biyolojik bir işlev kazanabilmesi için mevcut davranışın düzenlenmesine katkıda bulunması gerektiğini belirtir. (Boyer, 2015: 6)

Kolektif hafıza kavramı Halbwachs'la hafıza çalışmalarına girmiştir.[2] Halbwachs kişinin hiçbir zaman yalnız olmadığını, herhangi bir topluluk içinde -görünüşte öyle olsa da- yer almayı tek bir an bile bırakmasının mümkün olmadığını belirtir. En kişisel görünen duygu ve düşüncelerimizin kaynağını belirli toplumsal bağlam ve koşullardan aldığını düşünen Halbwachs (2016: 19; 2017: 10, 23) hafızanın, hatırlamanın ve unutmanın toplumsallığına vurgu yapar. Farklı adlandırmalar (sosyal, toplumsal, kolektif, kültürel hafıza gibi) ve görüşler olsa da insan zihnini ve biyolojik süreçleri aşan bir hafıza konusunda uzlaşılmaktadır. Scot French (1995:9) sosyal hafıza kavramını tercih etme sebebinin "insanların grup kimliklerini şekillendirdiği ve geçmişe dair çelişkili algıların tartışıldığı sosyal bağlamlara dikkat çekmesi" olduğunu belirtir.[3] Pierre Nora kolektif hafızayı, "grupların yaşanan gerçekliğinde geçmişten kalan veya bu grupların geçmişten ürettiği şey" olarak tanımlar (Blight, 2015: 303) John Bodnar (1992: 15) kamusal [public] hafızanın bir halkın veya toplumun geçmişini, bugününü ve dolaylı olarak geleceğini anlamasına yardımcı olan geçmiş hakkında inançlar ve düşünceler bütünü olduğunu belirtir, Bodnar'a göre bu iletişimsel ve bilişsel sürecin ana odak noktası geçmiş değil günümüzdeki ciddi meselelerdir.

[2] Fakat Halbwachs'tan önce 1902'de Avusturyalı şair ve entelektüel Hugo von Hofmannsthal'in metninde -şiirsel bir imayla da olsa- kolektif hafıza kavramı geçer. "the damned up force of our mysterious ancestors within us", "piled up layers of accumulated collective memory". (Olick, 2008: 153).

[3] Schudson'ın toplumsal, kolektif ve kültürel hafıza türleri arasındaki farklara değindiği metni için bkz.: Schudson, 2007: 180-181).

Hafıza yalnızca bireysel zihin süreçleri tarafından, bilinçli ve kontrollü olarak düzenlenen ve şekillendirilen bir olgu değildir. Bu konudaki çeşitli çabalar da bu varsayımı destekler niteliktedir. Hafızanın doğal ve masum bir süreç olmadığına, manipüle edilebilirliğine işaret eder. Hafıza bu nedenle değişime tabidir. Tekrar etme, ezberleme, yazı veya mekânsal kodlarla hatırlama çabası ise Phaidros diyaloğunda da geçtiği gibi hafızanın değil hatırlamanın ilacıdır. (Platon, 2014b: 88) Kolektif hafıza kavramının hatırlatıcı değil koşullandırıcı bir olgu olduğunu düşünen Sontag'e göre hafıza bireyseldir ve kolektif hafıza değil kolektif eğitim vardır. (Sontag, 2004: 86) Schudson bireysel hafıza görüşünü reddederek hafızanın toplumsal olduğunu düşünür. Hafızanın "bireysel insan zihinlerinden çok, kurallar, kanunlar, standartlaştırılmış usuller ve kayıtlar halinde kurumlara" yerleştiğini ve yerleştirildiğini düşünür. Bireysel hafızanın da toplumsal ve tarihsel süreçlerle ve kültürel kalıplarla iç içe olduğunu belirtir. (Schudson, 2007: 179-180) Sosyal çevrenin geçmişi hatırlama şeklini etkilediğini, geçmişin öznelliği aşan ve başkaları tarafından paylaşılan bir sosyal gerçekliğin parçası olduğunu düşünen Eviatar Zerubavel (1996: 283) psikologların tipik hafıza çalışmalarının hatırlama eyleminin sosyal bir boşlukta gerçekleştiğine inanılmasına neden olabileceğini düşünür. Aslında hatırladığımız şeylerin çoğunun belirli bir sosyal çevrede gerçekleşen yorumlama süreçlerinde filtrelendiğini ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak bozulduğunu belirten (1996: 284-285) Zerubavel'e göre (1996: 293) sosyal hafıza hem kişisel olmayan hatıraları hem de kolektif hatıraları içermektedir.

Hafıza üzerine kapsamlı ve çok sayıda çalışma vardır. Zelizer (1995: 221-232) kolektif hafızanın öngörülemez, geçici ve değişken olduğunu belirtir. Hafıza kavramını tanımlama ve sınırlama çabası ancak bu çabanın mutlak bir sonuca ulaşmayacağının kabul edilmesiyle mümkün olabilir. Huyssen (2019: 331) hafızanın insaniliğini ve toplumsallığını hafızanın unutmakla lanetli, geçici ve güvenilmez doğasına bağlar. Hafıza çok çeşitli koşullar, kavramlar, toplumlar ve bireyleri etkilediği kadar onlardan etkilenmektedir. Hafıza hatırlamayı ve unutmayı, geçmişi ve şimdiyi, tahakkümü ve direnişi, değişimi ve durağanlığı, zihinsel ve toplumsal süreçleri içerir. Günümüzde hem biyolojik hem de toplumsal hafızaya yönelik tehditler (ki en temel tehditlerden biri de unutma olarak görülmektedir) engellenmeye çalışılmakta, hafızanın korunmasına önem verilmektedir. Fakat zaman zaman göz ardı edilen durum ise olumlu yönlerine vurgu

yapılan hafızanın kendisinin tehdit haline gelme potansiyelidir. Hafızanın anlamı kim tarafından, hangi amaçlarla ve nasıl kullanıldığına göre değişir. Nora (2006: 10) hafızanın içerikten çok bir çerçeve, her zaman elde bulunan bir koz, bir stratejiler bütünü, varlığından çok kullanılma biçimiyle değer taşıyan bir olgu olduğunu söyler. Bu nedenle baskı için bir araç olarak kullanılan, geçmişi sömürgeleştiren (Sarlo, 2007: 60), sermayeleştirici (Derrida, 2011: 32) ve iktidara hizmet eden bir hafıza istenmeyen bir durum olabilir. Aynı zamanda bu hafıza muktedirlere ve baskı araçlarına karşı bir direniş aracı olarak da kullanılabilir. Hafızanın sahip olduğu çift kutupluluk ve her an tersine çevrilebilir yapısı hafızanın hem ilaç hem zehir (pharmakon) olarak okunmasına izin verir. Hafıza da yazı gibi "ona kulak kesilenin de onunla hiç işi olmayanın da eline geçer ve kime konuşup kime konuşmaması gerektiğini bilmez. […] hep babasının yardımına ihtiyaç duyar; çünkü ne kendisini koruyabilecek ne de zorluklarla baş edebilecek gücü vardır." (Platon, 2014b: 89) Hafıza bu olumlu veya olumsuz araçsallaştırılmasında her zaman başarıya ulaşamaz veya amaca hizmet etmez. Hafızanın bazen ne yapacağı belli olmaz. Örneğin unutma tehdidine her zaman hafızanın yokluğu yol açmaz, bazen tam da hafızanın varlığı ve fazlalığı nedeniyle unuturuz.

2.1.1. Hatırlama ve Unutma

Hafıza üzerine düşüncelerin büyük bir çoğunluğu unutmayı hafızanın dışında veya hafızaya karşıt olarak ele almaktadır. Hatırlama ve hafıza, unutma için bir ilaç ve panzehir olarak düşünülmektedir. Oysaki hafıza üzerine bir düşünme denemesi hatırlama ve unutma kavramlarını eşit öneme sahip olarak -hatta zaman zaman unutmanın daha ağır bastığı bir biçimde- ele almalıdır. Hafıza en az hatırlama kadar unutmayı da içerir. Unutmanın sahip olduğu kötü şöhret birçok dini, felsefi, edebi ve psikolojik düşünüşte ve metinde görülebilir. Unutma, yaygın kanının aksine hafıza ve hatırlamaya karşıt ve dışsal olarak konumlandırılabilecek bir kavram değildir. Huyssen (1999: 178) "hafızayla unutuşu karşı kutuplara koymanın bir anlamı var mı?" diye sorar. Gerçekten de hafıza/hatırlama ve unutma birbirlerini tamamlayan/kapsayan ve birlikte işleyen kavramlardır. Casey (2000: xii) kolektif unutmanın, kolektif hatırlamanın sadece karanlık tarafı veya eksikliği değil öteki yüzü ve kolektif hafızanın

kurucusu olduğunu belirtir. Hafıza en az -geçmişi- hatırlamakla ilgili olduğu kadar unutmakla da ilgilidir. Unutma, bu süreçten dışlanmak bir yana aksine tıpkı hatırlama gibi sosyal bir olgu; hatta hatırlamadan daha doğal ve zorunlu bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nietzsche (2006: 13) hemen hemen hiç hatırlama olmadan yaşamanın -hatta mutlu yaşamanın- mümkün olduğunu, unutma olmadan yaşamanın ise tamamen olanaksız olduğunu söyler. *Hafızanın canlı gücü* (Auge, 2017: 21) olan unutma hafızanın bir ürünü olan anıdan ve hatırlamadan daha doğal ve zorunlu bir süreçtir. Ricoeur (2012: 322) de bir izin[4] olduğu her yerde unutmanın olduğunu belirtir. Unutma doğal ve zorunlu bir süreç olduğu kadar aynı zamanda hafıza/hatırlama ve insan zihni için bir ihtiyaçtır. 1890'da modern psikolojinin kurucularından Wiliam James (1890: 679-680) unutmanın hatırlama kadar önemli bir işleve sahip olduğunu ve her şeyi hatırlamanın da bir hastalık/felaket olacağını ifade etmiştir. Unutma bireyler için olduğu kadar toplumlar için de bir gerekliliktir. Renan (2020: 109) bir milletin özünü bireylerin pek çok ortak yöne sahip olması ve pek çok şeyi de unutması olarak açıklar. Hatırlamak ve unutmak nasıl ki bir bahçıvanın yaptığı gibi ayıklamak ve budamak anlamına geliyorsa (Auge, 2017: 18) *Yurttaşlık erdemi* olarak unutma (Traverso, 2019: 63) da geçmişin milliyetçilerin amaçlarına göre budanması ve çok seçici bir hafıza sunulması anlamına gelmektedir. (Smith, 2020: 209) Pierre Nora da (2006: 245) ulusal topluluğun hafıza geleneğinin bastırılması ve sessizliği üzerine kurulu olduğunu belirtir.

Hafıza, hatırlama (ihtiyacı) ve unutma (ihtiyacı) diyalektiğine sahip bir süreçtir. (Nora, 2006: 19; Winter, Sivan 1999: 18) Antropologlar da günümüzde kültürü sayısız hatırlama ve unutma işlemleri kümesi olarak tanımlamaya başlamıştır. (Boyer & Wertsch, 2015: 2) Hatırlama ve unutma hem hafıza hem toplumlar hem de bireyler için eşit derecede vazgeçilmez kavramlardır. Hatırlama ve unutma her ne kadar doğal süreçler olsa da -ya da öyle oldukları düşünülse de- bu; onların müdahalelere, manipülasyonlara, yönlendirmelere, şekillendirmelere ve koşullandırılmalara kapalı olduğu anlamına gelmez. Hatırlama ve unutma nesnesini olduğu gibi değil; değiştirerek, yeniden kurgulayarak, inşa ederek hatırlar ve unutur. Hatırlama ve unutma şimdide gerçekleşir ve şimdinin bakış açısına, çıkarlarına, toplumsal çerçevelerine, güç

[4] Riceour (2012: 32-33) iz (trace) sözcüğünün üç farklı kullanımını şöyle açıklar: "Bir madde üzerine yazılmış iz; 'ruhtaki' izlenim-duygulanım; bedensel, beyinsel, kortikal iz"

ilişkilerine, toplumsal ilişkilere vb. göre değişir, şekillenir. Olanı olduğu gibi hatırlamak veya unutmak hafızanın doğası ve dış etkenler/müdahaleler nedeniyle her zaman mümkün olmaz. Auge (2017: 17) unutulanın gerçekleştiği şekliyle salt ve yalın olaylar değil, anı/izlenim olduğunu söyler. Psikoloji alanında Bjork (1975: 123-124) da yaptığı deneyde hatırlamanın, hafızadan geri getirmenin doğal bir süreç olmadığı ve manipülasyonlara maruz kaldığı, hatırlamanın geri çağrılan ögenin hafızadaki temsilini değiştirdiği sonucuna ulaşır. Hatırlama ve unutma tıpkı hafıza gibi, tıpkı değişen dünya/toplum/zihinler gibi donmuş, tamamlanmış bir olgu değil aksine sürekli değişen, dönüşen yeniden kurulan aktif birer olgudur. Bu nedenle hatırlama ve unutma kavramlarını ne kötüleyerek ne yücelterek, tek taraflı ve sabit bir kavram olarak ele almak doğru olmaz. Unutmak/unutturmak her ne kadar çoğunlukla istenmeyen bir sonuç olsa da sahip olduğu olumlu potansiyeller göz ardı edilemez. Aynı zamanda unutmanın karşıtı olarak düşünülen hatırlama da her zaman erdemli bir davranış değildir. Hatırlama zaman zaman çıkarlara ve kötüye kullanımlara hizmet ederek gerçekleşebilir.

Unutkanlığın ve unutmanın hatırlandığını savunan Augustinus (2010: 313) hafıza ve unutkanlığın birlikte mevcut olduğunu düşünür. Hatırlanan unutma/unutkanlık kadar unutulan unutma/unutkanlık da mevcuttur. Buna Casey'in ifadesiyle (2000: xii) bir şeyi hatırlayamamaktan ziyade bir şeyi bildiğini unutmak, unutulanı unutmak anlamına gelen çifte unutma denilebilir. Casey (1992: 283) Freud'un bastırma kavramının çifte unutmaya örnek olarak gösterilebileceğini hem bastırılan şeyin hem de bastırma eyleminin kendisinin unutulduğunu belirtir. Casey (1992: 282) çifte unutmayı şöyle tanımlar: "sızdıran bir kaptan diğerine hatıraları dökmek, birinin (boşuna) korumaya çalıştığı hatıraların iki katını kaybetmektir." Aynı zamanda bu benzetme hatırlama eyleminin bizzat kendisi için de kullanılabilir. En nihayetinde hatırlama da *sızdıran bir organ olan zihinden* (Clark, 1997: 53) sızdıran/eleyen/unutan delikli bir kaptan; bir başka delikli kaba boşaltım işlemidir.

Unutma doğal ve zorunlu bir sonuç olarak görülse de her zaman doğal sürecini takip edeceği anlamına gelmemektedir. Hatırlama ve unutma hem hafızanın hem bizzat kendilerinin sahip olduğu sınırlılıklar, müdahaleler ve dönüşümlerin etkisi altındadır. Hatırlama ve unutma süreçlerine etki eden sayısız faktör vardır. Hatırlama ve unutma ve aralarında ilişki sürekli değişip dönüşür. Hatırlama ve unutma bir yanıyla kötüye

kullanımlara açık, çıkarlara ve otoriteye hizmet etmeye son derece elverişli, yaşanan değişimlerden etkilenebilen bir kavramken diğer yanıyla direnişin bir aracı olabilir ve -hiçbir şey yapmayarak bile- karşı koymanın bir aracına dönüşebilir. Hatırlama Erll'e göre unutmayı, arka plana itmeyi, gölgelemeyi ve saptırmayı da içerir (Gümüş, 2010: 126) ve buna yol açabilir. Aynı zaman da unutma/unutturma çabaları ve talepleri de hatırlatıcı bir potansiyel taşımaktadır. Dieter'in (Sancar, 2016: 49) söylediği gibi eskiyi unutma çağrıları aslında eskiyi sürekli hatırlattığı için ulaşılmak istenenin tam aksi sonuçlar doğurur, ironik bir biçimde dikkatleri "unutulmanın ebedi sessizliğine doğru yavaşça tırmanan şeylere" (Minkowski, 1970: 163) doğru çeker. Hatırlama ve unutmanın istikrarsız, dinamik, hareketli ve aktif yapısı hatırlama ve unutma eylemlerinin neye yol açacağını, nasıl sonuçlanacağını öngörülemez yapar.

Toplumları, kurumları, kavramları etkisi altına alan günümüzün belirleyici özelliği haline gelen dönüşüm dalgası etki alanını genişletmiştir. Değişim ve dönüşüm için yeni imkânlar kadar yeni tür baskılara da tabi olan (Huyssen, 2019: 328) kavramlar çağın hızına uyum sağlayarak hızlı ve sürekli bir biçimde birbirlerini de etkileyerek hızla değişip dönüşmüşlerdir. Hatırlama ve unutma da tüm bu yaşanan değişim ve dönüşümlerden etkilenir. Yaşantılarımızın en küçük alanına nüfuz edecek kadar gelişen, akla gelebilecek her şeyi saklamaya, kaydetmeye imkân tanıyan teknolojik imkânlar aynı zamanda unutmaya da yol açar. Eşzamanlı, sınırsız bir biçimde kaydetmeyi ve aktarmayı mümkün kılan dönüşümlerin hızı ve fazlalığı bireyin, toplumların ve hafızanın sınırlarına takılır. Bu sonsuz ve hızlı enformasyon ve bilgi akışının fazlalığı hiçbir şeye odaklanamamaya, kayıtsızlığa, nevrasteniye yol açma tehlikesi taşır. Traverso (2019: 21) hafızanın bir inşa olduğunu, dolayısıyla sonradan edinilen bilgilerle, olayı izleyen düşünme süreçleriyle, ilk anının üstüne binen ve onu değiştiren başka deneyimlerle daima filtre edildiğini düşünür. Enformasyon bombardımanı bu nedenle hafıza için oldukça kötüdür. Bu enformasyon bombardımanı ve bolluğu gerçek olanın ve gerçekliğin belirleniminde yüzeyselliğe, sığlığa ve epistemolojik olarak denetlenememeye de yol açar. Artık episteme (bilgi) kaybolur, enformasyon gerçekliğe hâkim olur.

2.1.2. Hafızanın Zamanı

Hafıza, hatırlama ve unutma yaygın kanının aksine yalnızca geçmişle ilgili değildir. Ki burada bahsi geçen "geçmiş" de yalnızca zamansal olarak geride kalmış olana[5] gönderme yapmaz, (zamansal olarak yalnızca an'a ve ileriye gönderme yapmakla kalmayan) şimdi ve gelecekten bağımsız düşünülemez. Geçmiş, şimdi ve gelecek zaman birbiriyle iç içe geçmiş, birbirlerini karşılıklı olarak etkileyip dönüştüren ve birbirlerinden bağımsız olarak ele alınamayacak zamansal yapılardır. Geçmiş, bugünü ve geleceği etkilemeye, dönüştürmeye devam ederken aynı zamanda sabit bir yapı olmayıp gelecek ve (özellikle de) şimdi tarafından etkilenir ve dönüştürülür. Diyalektik bir yapıdaki bu etkileşim ve dönüşümler sürekli olarak gerçekleşir ve bu sürecin sonunda yaşanan değişimler bu etkileşim ve dönüşümleri de etkilemeye devam eder. Zamansal yapılar bu kadar karmaşık ve çetrefilliyken elbette bu durum hafıza/hatırlama/unutmaya da sirayet eder.

Salt bir geçmiş olan geçmişten, "geçmişliğinin yalıtılmışlığı içinde ortaya çıkan" (Sartre, 2005: 176) geçmişten bahsedilebilseydi bile ona günümüzün/kültürümüzün kategori ve şemalarıyla -geçmişten izler taşısalar da ya da geçmişten gelseler de şimdide varlığını sürdürmekte olan- şu an sahip olduğumuz toplumsal çerçevelerle erişip, hatırlayabileceğimiz (Burke, 2020: 182; Halbwachs, 2017) hatta unutabileceğimiz için hatırlamaya ve hatırlanana zorunlu olarak geçmişin yanı sıra şimdi de dâhil olacaktır. Geçmiş, şimdiki zamanın filtrelediği, şimdiye bağımlı ve şimdi tarafından sürekli değiştirilip dönüştürülen, yani içinde bulunulan anın/şimdinin geçmişidir. (Traverso, 2019: 21; Sartre, 2009: 176; Sancar, 2008: 43) Geçmişe gönderme yapması veya geçmişle olan ilişkisi göz ardı edilmese de hatırlama ve unutma içinde bulunulan anda/şimdide gerçekleşir. Geçmişe doğrudan gönderme yapıyor gibi gözükse de şimdiki zamanda yazılan tarih doğal olarak "şimdiki-zaman endişesi" (Tosh, 2008: 141) taşır ve şimdiden, şimdiki zamanın çıkarlarından ve ihtiyaçlarından bağımsız değildir. Elbette bu durum, bu zorunluluk veya ihtiyaç şimdinin ve hatırlama/unutma edimlerinin masumiyet karinesi anlamına gelmediği gibi her zaman yalnızca kötüye kullanılacağı anlamına da gelmez. Bir yanıyla zamansal

[5] Güncel Türkçe Sözlük'te geçen geçmiş tanımlarından biri için bkz.: Zaman bakımından geride kalmış, esbak. Bugüne göre geride kalmış olan zaman, mazi (Geçmiş, T.Y.) Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://sozluk.gov.tr/

olarak geride kalmış olan anlamına gelen geçmiş; şimdi ve gelecek için, yani hem gerçekleşmekte hem de gerçekleşecek olan için bir araç haline dönüşebilme potansiyelini taşır. Nietzsche de (2012: 152) geçmişin bilgisinin geleceğin ve şimdinin hizmetine sokulmak üzere arzulandığını söyler. Bu nedenle geçmişi hatırlamak şimdi'den hatta (şimdide düşlenen/oluşturulmakta olunan) gelecek tahayyülünden bağımsız değildir. Aynı zamanda geçmiş yalnızca pasif bir araç olmayıp, şimdiyi ve geleceği etkileme, dönüştürme potansiyeli de taşır. Boyer (2015: 6) geçmişin aslında mevcut koşulları belirleyen sonuçlarıyla şimdiki zamanı etkilemeye devam etmekte olduğunu söyler. İnsanlar veya toplumlar "dolaysızca [veya planlanmış bir şekilde] önlerinde buldukları, geçmişten devreden verili koşullarda" (Marx, 2016: 30) hatırlar veya unutur. Fakat aynı zamanda geçmişin ikircikli durumu göz önünde bulundurulduğunda hatırlama ve unutma "şimdiki zamandan ödünç alınan veriler yardımıyla geçmişin bir yeniden inşası" olarak da görülebilir. (Halbwacsh, 2017: 66) Görüldüğü üzere geçmiş, hatırlama veya hafıza zamansal olarak tek bir noktaya gönderme yapmamakta hem şimdi hem de şimdide yaratılmak/tasarlanmak istenen bir geleceğe yönelik olarak da kullanılmaya uygun (hem hükmetmek hem de karşı koymak için) bir araç olma potansiyeli taşımaktadır. Kısacası şimdinin geçmişi ve geleceği de içerdiği ve geçmişin de şimdi ile (şimdideki) gelecek tasavvurundan bağımsız düşünülemeyeceği göz önünde bulundurulduğunda hafızanın, hatırlama ve unutmanın "dikkatimizi geçmiş-şimdiki zaman ilişkisine çektiği" (Traverso, 2019: 16) söylenebilir. Huyssen (1999:13) ise bu geçmiş-şimdiki zaman ilişkisinin, geçmiş ile şimdi arasındaki yarığın hafızayı oluşturduğunu ve onu güçlü bir biçimde canlı kıldığını söyler. Burada bahsi geçen geçmiş ve şimdi nesnellikten uzak; diyalektik etkileşimlere, müdahalelere ve dönüşümlere açık olsa da buna rağmen ve aynı zamanda dışsal, öznelliğimizi aşan, başkaları tarafından da paylaşılan daha büyük bir sosyal gerçekliğin parçasıdır. (Zerubavel, 1999: 283)

Her ne kadar içinde bulunduğumuz/hatırladığımız/konuştuğumuz an şimdiden bizden uzakta olsa da anımsar anımsamaz ve ağızdan kelimeler dökülür dökülmez, geçmişe dönüşse de hatırlamanın/anının zamanı olan şimdi (içinde geleceği de barındırmasıyla) elbette özel bir öneme, ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Şimdi geçmiş ile gelecek arasında geçici bir istasyon olarak düşünülse de (Lorenz, 2019: 24) zamansal akış göz önüne alındığında bu geçiciliğin sürekli devam eden bir geçicilik olduğu

görülür. Geçmiş ve geleceğin şimdiki zamana dört bir yandan saldırarak alanını sıkıştırmaya,[6] musallat olmaya, şimdiyi silmeye veya şimdi üzerinde bir otorite kurmaya çabaladığı varsayılsa bile bu çaba/eylem amacına ulaşacak sonlu bir eylemden ziyade sonsuza kadar sürecek olan bir mücadeledir. Çünkü en nihayetinde şimdinin aksine geçmiş ve geleceğin (yüzeysel bir ifadeyle) varlıklarından (present'in sözlük anlamlarından biri de mevcut/varolandır) ziyade yokluklarıyla bireyi ve toplumları etkilediği söylenebilir. Geçmiş ve geleceği tek başlarına var olan birer zaman dilimi olarak değil de şimdinin uzantısı olarak gören ya da geçmiş ve geleceğin şimdiyi oluşturduğunu savunan çeşitli düşünceler de vardır. Augustinus'a göre (2010: 381) var olan üç zaman; geçmişte, şimdide ve gelecekte yaşananların/yaşanacakların şimdiki zamanıdır. Ya da daha şiirsel bir ifadeyle "Dün bugünün hatırasından yarın da bugünün rüyasından başka nedir ki?" (Cibran, 2013: 92)[7] Şimdinin sahip olduğu bu (görece) ayrıcalıklı konum ve özel önemi her zaman var olan bir durum değildi. Şimdicilik anlayışına göre geçmişin ve geleceğin kendisini yaratan şimdi, kendi kendisinin ufku olduğunu iddia etmektedir. (Hartog, 2000: 220). "Henüz var olmayan" ve "artık var olmayan" olarak geçmiş ve geleceğin yokluğuna veya yalnızca kendisine hizmet eden bir yaratı olduğuna odaklanan, tek zamansal anın kendisi olan şimdiciliğe karşı elbette bazı eleştiriler de getirilmiştir. Şimdi, geçmiş ve gelecekten, geçmiş ve geleceğin etkilerinden bağımsız düşünülemez. Şimdinin çıkarları için geçmiş ve geleceğin yaratılması ve şekillendirilmesi de her ne kadar sayısız araca ve güce sahip olunsa da sınırlılıkları ve karşı koyma gücüne sahip olduğu unutulmamalıdır. Aleida Assmann da "şimdiki zamanın geçmişi yönlendirdiğini ve gelecek beklentilerini etkilediğini" belirtir. (Kişmir, 2019: 58) Aynı zamanda geçmiş ve geleceğin de şimdiki zaman üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulmalıdır Şimdi, geçmiş ve geleceği de içermesiyle, etkilemesi ve dönüştürmesiyle hem geçmiş hem gelecek için ortak bir nokta oluşturmasıyla görüldüğü üzere ayrıca bir öneme sahiptir.

Şimdinin geçmiş ve gelecekle bu ilişkisi hafızanın/hatırlamanın/unutmanın şimdiyle ilişkisi bağlamında bu kavramların zamansallığını etkiler, hatta belirler. "Şimdi ile hafızanın dayanışması" (Nora, 2006: 256) ile ifade edilen bir dönem söz konusudur.

[6] "Geçmiş kapıyı, gelecek de pencereyi çalmaktadır. Şimdiki zaman ise, basacak bir yeri olmadığının farkına varmaktadır." (Hartog, 2019: 223)

[7] Stcherbatsky (1994: 69-70) de Budist düşünüşe göre yalnızca şimdinin tek gerçek olduğunu; geçmiş ve gelecek her şeyin (imgelenen, var olmayan, mental, zihinsel her şeyin) gerçek dışı olduğunu belirtir.

Halbwachs'a göre "hatıra çok büyük ölçüde şimdiki zamandan ödünç alınan veriler yardımıyla yapılan geçmişin yeniden inşası"yken hafıza ise "geçmişi kurgularken, aynı zamanda şimdinin ve geleceğin deneyimlerini de organize etmektedir". (Assmann, 2015: 50) Traverso (2019: 10) da geçmişin kültürel duyarlılıklara, etik sorgulamalara (ki elbette bu duyarlılıklar ve sorgulamalar da şimdiki zamanın çıkarlarına ve koşullarına göre oluşturulur, şekillendirilir) ve şimdiki zamanın politik (yalnızca çoğunluğun değil azınlığın da) beğenilerine göre ayıklanıp yeniden yorumlandıktan sonra (şimdiki zamana derinden kök salan) kolektif hafızaya dönüştüğünü ifade eder. Hafıza/hatırlama/unutma tıpkı geçmiş gibi şimdiyle iç içe bir ilişki içindedir. Geçmiş ve geçmişin hatırlanması/unutulması şimdide bir yeniden inşa ve kurgu olması sebebiyle ister istemez şimdinin hedeflerine ve amaçlarına hizmet etme ve bir araç olma potansiyeli taşımaktadır. Geçmiş şimdinin çıkarlarına, şartlarına, çerçevelerine ve ihtiyaçlarına bağlı olarak, şimdi ve şimdideki gelecek tahayyülü ile yaratımı amacıyla kullanılır. Hobsbawm (1999: 9) geçmişin meşrulaştırma işlevine gönderme yaparak, geçmişin şimdiki zaman için daha şerefli bir arka plan sunduğunu belirtir. Geçmişin/hafızanın doğası gereği hizmet ettiği bu güncel çıkarlar (Schudson, 2007: 184) güç ve güç ilişkilerini içerse de her zaman olumsuz bir anlama da gelmemektedir. Aynı zamanda yine geçmişin/hafızanın doğası gereği bu durum her an tersine çevrilebilmeye açıktır.

Tulving (Lambert, vd., 2015: 257)) hatırlamanın zamanın dümdüz giden okunu bükerek bir ilmek oluşturduğunu, zamanın akışının geri dönüşümsüzlüğü yasasını çiğneme/yıkma gücüne sahip olduğunu söyler. Hatırlamanın bu gücü kendi doğasına içkindir. Aynı zamanda hatırlamanın zayıflığı da doğasına içkindir. Hafıza, hatırlama ve unutma (hatta tarih) doğası itibarıyla yalnızca geçmişe değil daha komplike (ve bazen de zaman-aşırı/dışı) bir zamansallığa gönderme yapar. Bu kavramlar zorunlu olarak (ki bu zorunluluk tam anlamıyla bir masumiyet anlamına gelmez) çeşitli birçok faktörden etkilenen ve sürekli tekrarlanan bir yeniden inşa ve kurgulama girişimi, bir mücadele alanıdır. Geçmiş, gelecek ve şimdi için de aynı şeyler söylenebilir. Geçmiş, ilerleyen/geçmekte olan şimdiki zamanın değişken ilişkileri/çerçeveleri tarafından sürekli değiştirip dönüştürürken, geçmişten muaf olmayan şimdi de geçmişin etkisinden muaf değildir. Bu kavramlar arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Örneğin

“toplumsal anımsama ortak bir geçmişi yaratırken, bu anılan geçmiş de kendi tarihini şimdiki zamanda hatırlayan topluluğu oluşturmaktadır”. (Gümüş, 2010: 122)

Yukarıda da sıklıkla vurgulandığı üzere zamansal yapılar sabit bir anlam ifade edemeyeceği ve birbirinden bağımsız olamayacağı için hafızanın/hatırlamanın zamanı da doğal olarak zamanların bu iç içeliğinde değerlendirilmelidir. Günümüzde zamana ilişkin anlayışların, zamanın alımlanmasının dönüşmesiyle, hafızanın/hatırlamanın/unutmanın zamanla ilişkisi de göz önüne alındığında, elbette bu kavramlarda da dönüşümler kaçınılmazdır. Ayrıca hafızanın/hatırlamanın günümüzde kazandığı kritik önemle birlikte bu zamansal yapılara ilişkin anlayış da dönüşüm geçirmiştir. Zamana ilişkin algılarımızı etkileyen ve değiştiren tüm dönüşümler de hafızayla ilişkimizi dönüştürmüştür. Geçmiş bile sabit/değişmez bir unsur değilken şimdi/an sürekli olarak değişen/dönüşen, değiştirilen/dönüştürülen bir yapıya sahip olduğu için hatırlama/hatırlanan ve unutma/unutulan da sürekli yeniden kurulur, değişir ve dönüşür. Şimdinin hâkim anlayışının değişim ve dönüşüme açık olmasının yanı sıra, günümüzde bu değişim ve dönüşümler daha hızlı ve daha radikal olabilmektedir. Aynı zamanda günümüzde devletin veya daha güçlü grupların tekelinden ziyade çoğulcu, daha heterojen ve daha mikro toplulukların varlığı ve eskiye kıyasla sahip olduğu daha güçlü imkânlar sayesinde bu dönüşümler daha sık ve daha eşitlikçi olabilmektedir.

2.1.3. Hafıza ve Tarih

İnsan hafızasının eksikliğinin/sakatlığının unutma olduğu söylenir. Önceki bölümde de değinildiği gibi sanılanın aksine unutma hafızaya hatırlamadan daha çok dahildir. Unutma yalnızca bir lanet veya eksiklik değil aynı zamanda bir hediye ve gerekliliktir. Unutma doğal ve zorunlu bir süreçken -elbette unutma da hatırlama kadar müdahalelere açıktır- hatırlama için genellikle ekstra çaba sarf edilmesi gerekir. Hafıza ve insanların unutma karşısında “profesyonel hatırlatıcılara” (Hobsbawm, 1996: 125), “hafızanın bekçi”lerine (Burke, 2019: 187), “geçmişin peygamberi” (Schlegel, 1998: 27) olan tarihçilere ve tarihe ihtiyaç duydukları düşünülür. Hafıza ve tarih hangi açıdan ele alınırsa alınsın -benzerlikleri veya farklılıkları, kesişen veya ayrışan noktaları, karşıt veya eş anlamları- birbirlerinden bağımsız kavramlar olarak düşünülemezler. Kısacası Wineburg’un (2001) tabiriyle/deyimiyle tarih ve hafıza çarpışan dünyalardır denilebilir.

Bu bölümde tarih – hafıza ilişkisine dair farklı düşüncelere yer verilecek; bu ilişkinin nasıl dönüştüğü ve kavramları nasıl dönüştürdüğü incelenecektir. Keskin sınırlardan silikleşen ayrımlara, muğlaklaşan tanımlardan esnek söylemlere uğrayan bir yol izlenecektir. Tarih, toplumsal hafızanın yapay bir uzantısı (Beckerr, 2020: 140), hafızanın yaşamı (vita memoriae; Burke, 2019: 181) olarak görülmekte, zaman zaman bu iki kavram iç içe geçmektedir. Buna karşın Megill (2020: 189) de hafızanın tarihin ham maddesi olduğu görüşüne karşı çıkarak hafızanın tarihe musallat olan bir öteki olduğunu savunmaktadır.

Hafıza ve tarihin ortak paydalarından/kaygılarından biri geçmiş kavramıdır. Benzer ve farklı yönleri geçmişle ilişkileri üzerinden şekillenmekte olan hafıza ve tarih kavramlarına ilişkin hatırlanan ve kaydedilen geçmiş[8], hatırlanan ve yaşanan geçmiş ya da yaşanan ve öğrenilmiş geçmiş (Halbwachs, 2017: 53) şeklinde bir ayrım yapılacak olunursa, diğer birçok benzerliklerin ve farklılıkların da geçmişle bağlantılı olarak geçmişin kayıt altına alınması, arşiv, tarih yazımı, hatıra, geçmişi hatırlama ve unutma, geçmişi araç olarak kullanma üzerinden olduğu görülür**.** Geçmişle ilişki ve geçmişe ilişkin anlayış değiştikçe hem hafıza ve tarih kavramları hem de hafıza ve tarih arasındaki ilişki değişir ve dönüşür. Elbette bu geçmiş kavramı da göründüğünden daha karmaşık, kendine özgü bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş bir kavramdır. Bu bölümde geçmiş, oldukça sınırlı bir çerçevede, hafıza ve tarihle ilişkisi bağlamında ele alınacaktır. Halbwachs (2017: 61) tarihin tüm geçmişten ibaret olmadığını, ama aynı zamanda geçmişten tüm geriye kalanı da ifade etmediğini belirtir. Aynı ifade hafızaya/hatırlamaya da uyarlanabilir. Geçmiş; zorunlu olarak "hatırlanan ya da hatırlanabilecek sonsuz sayıdaki seçenek içinden yapılan tek bir seçim" (Hobsbawm, 1999: 18) iken doğal olarak hafıza ve tarih de geçmişi anlatırken, hatırlarken veya yazarken seçilen geçmişlerden bir geçmiş kurgulamakta/inşa etmektedir. Seçmenin/seçiciliğin, yeniden inşanın/kurgulamanın, dışarıda bırakmanın vb. ilk bakışta olağan, kaçınılmaz veya doğal, olumlu bir amaca hizmet eden bir süreç olarak düşünülmesi ne hafıza ve hatırlamayı ne de tarih, tarih yazımı ve arşivi temize çıkarma anlamına gelir. Çünkü seçme işlemi nadiren rastgele yapılır. (Bloch, 2020: 166) Aynı zamanda bu durumun tarih ve hafıza için her zaman bir kusur olduğu da söylenemez.

[8] John Lukacs (1968) hatırlanan geçmişin kaydedilen [recorded] geçmişten daha geniş olduğunu belirtir. (Akt: Blight, 2015: 307)

Konu tarih olduğunda geçmişin yeniden inşasının ve seçme ve karar verme yetkisinin asıl aktörlerinden biri olarak karşımıza tarihçi çıkar. Olgular [facts] gibi geçmiş de Carr'ın söylediği gibi "uçsuz bucaksız hatta bazen sınırsız [unaccessible] bir okyanusta dolaşan balıklara benzerler, tarihçinin [ya da hatırlayan kişinin] ne yakalayacağı kısmen şansa, fakat asıl, avlanmak için okyanusun neresine gideceğine ve hangi oltayı kullanmayı seçeceğine bağlıdır."[9] (Carr, 2011: 75) Tarihçi seçme ve karar verme konusunda asıl aktörlerden biri olsa da yalnız değildir ve kendinden daha güçlü aktörlerle rollerini paylaşır veya onlara tabidir. Ayrıca tarihçinin tüm sorumluluğa ve sınırsız yetkiye sahip olduğu varsayımsal bir durumda bile tarihçi yine de özgür değildir. İçinde yaşadığı topluluğa ve yaşadığı zamana/döneme tabidir, bunların izlerini taşır. "En önyargısız tarihçinin bile en azından bir peşin hükmü vardır, o da hiçbir peşin hükme sahip olmadığı hakkındaki sabit fikridir." (Bloch, 2020: 142) Ayrıca iktidar ilişkilerinden, baskılardan, müdahalelerden muaf değildir. Tarihçinin bizzat kendisi de şimdide yaşar ve bir hafızaya sahiptir. Bu nedenle tarihçi, en az tarih kadar hafızanın da etkisi/boyunduruğu altındadır. Aynı zamanda hafıza ve tarihin boyunduruğu altında olduğu her şeyin (anlatının, aktarmanın, kayda geçirmenin/yazıya dökmenin, zamanın geçişinin, değişimin, arşivin, tanıklığın, iktidarın vb.) de boyunduruğu altındadır ve sınırlılıklarına tabidir. Carr'ın söylediği gibi elbette olguları incelemeden önce tarihçi incelenmelidir (Carr, 2011: 75) fakat yegâne çözümün tarihçilerde olduğunu savunan söylemler tarihin de hafıza gibi çok masum (Burke, 2019: 181) bir kavram olmadığını gözden kaçırır. Tarihçi gibi tarih de ulus devletlerin, muktedirlerin hatta piyasaların etkilerinden, müdahalelerinden muaf değildir. Bu durumun sonucu tarih sürekli olarak yeniden yazılabilir veya şekillendirilebilir. Özellikle son zamanlarda yapılan çalışmalar hafıza ve tarih kavramlarını daha çok sorgulamaya başlamış, birçoğu hafıza ve tarihin yeniden yazılması/inşası/kurgusallığı konusunda uzlaşan çalışmalara imza atmışlardır. Ayrıca bu seçme ve karar verme edimleri çeşitli koşullar tarafından belirlenir, şekillendirilir ve dönüşür. Seçme eylemi de tıpkı geçmiş gibi kendi başına, apayrı bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş ve çalışılmayı hak eden bir kavramdır. Seçme eylemi içerisinde dışarıda bırakmayı, kurgulamayı, yorumlamayı, yeniden inşayı, çarpıtmayı, güç ilişkilerini, sınırlandırmayı, karar vermeyi barındırır. En bireysel

[9] Köşeli parantezler bana aittir.

hatırlama ya da anıları kaydetme deneyimleri bile "tutarlılık katmak için çarpıtma"yı" (Halbwachs, 2016: 359), "akılcılaştırma yoluyla tahrip etmeyi" (Klein, 2020: 68), "gizli tahrifatları ve usta eklemlemeleri" (Ricoeur, 2012: 196) içerir. Üstelik seçme eyleminin kendisi ve kriterleri de sürekli dönüşmektedir. Değişim ve dönüşüm tarih ve hafıza için de kaçınılmaz süreçlerden birisidir. En basitinden zamanın akışı bile değişim ve dönüşüm için bir nedendir. Bireyler, topluluklar, gruplar, imkânlar, çıkarlar sürekli birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen dönüşümlerden etkilenerek değişir, dönüşür. Bu nedenle hafıza ve tarih doğal olarak donmuş, olup bitmiş, pasif ve stabil bir kavramdansa sürekli yeniden kurgulanan, inşa ve icat edilen bir kavram, süreç ve canlı bir formdur denilebilir.

Tarihin yeniden yazılması, kurgusallığı ve inşası, geçmişle olduğu kadar şimdiyle de ilişkisi; tarihin değişimine ve dönüşümüne çok uygun bir zemin sağlar. En az geçmiş kadar şimdinin [ve hatta geleceğin] de tarih ve hafıza için arz ettiği önem göz ardı edilmemelidir. Geçmiş de şimdiden bağımsız; basitçe yaşanmış, bitmiş ve geride kalmış bir olgu değildir. Nasıl ki geçmiş Freud'a göre mevcut zihinsel süreçlerimizi etkilemeye devam ederek şimdide peşimizi bırakmıyorsa (Hutton, 2000: 539) şimdi de geçmişi şekillendirir. Geçmiş şimdide, şimdinin koşullarına ve şartlarına göre hatırlanan, yazılan ve inşa edilen bir kavramdır. Yaşanan dönüşümlerden, iktidar ve güç ilişkilerinden etkilenir. Tarihin şimdiki zamanla olan ilişkisi hem -şimdiden bağımsız olmayan- geçmişle ilişkisinden hem de tarihin şimdiyle olan zorunlu ilişkisinden kaynaklanır. Şimdi; geçmişin, hafızanın ve tarihin ortak noktalarından biridir. Tarih şimdide, şimdinin bakış açısına çıkarlarına ve ihtiyaçlarına göre yazılır, düzenlenir, inşa edilir ve okunur. Lucien Febvre tarihin geçmişin olaylarını bugünün ihtiyaçlarına göre seçtiğini, topladığını, sınıflandırdığını ve düzenlediğini belirtir. (Öztürk, 2011: 41) Lowenthal da tarihin şimdiki zamanla ilişkisine gönderme yaparak hafıza ve tarihin geçmişi mevcut bilginin bakış açısından incelediğini, tarihçilerin -hafızanın aksine- geçmişi kasıtlı olarak sonraki merceklerle yeniden yorumladığını belirtir. "Hafıza bizi yapar/oluşturur [make], biz tarihi yeniden yaparız. (Lowenthal, 2015: 380) Tarihin şimdiki zamanla ilişkisi doğal olarak tarihi tamamlanmamış, anlamı her an değişebilme, sürekli yeniden yazılabilme ve şekillendirilebilme potansiyeli taşıyan bir kavrama dönüştürür. Bloch tarihin geçmiş bilimi olduğu düşüncesine karşı çıkarak (2013: 65) tarihin değişimin bilimi olduğunu; koşulların asla tam anlamıyla çakışmayacağı için iki

olayın asla tıpatıp aynı şekilde meydana gelmeyeceğini belirtir. (Akt. Wieviorka: 2006: 229-230) Wieviorka (2006: 13) da tarihin tamamlanmamışlığına ve yeniden yazılabilirliğine vurgu yaparak tarihin mutlak olmadığını, şimdiki zamanda yazılan tarihin geçmişe yaklaşımının durmadan değişmesine yol açtığını belirtir. Sürekli yeni belgeler ve yeni sorular ortaya çıkarken her şeyin yazılmadığını ve yazılamayacağını belirtir. Hem tarih hem de tarihin temel öznelerinden biri olan geçmişin şimdiki zaman tarafından belirlendiği ve şekillendirildiği söylenebilir. Fakat yalnızca şimdiki zamanın geçmişten ne anladığımızı şekillendirdiğini söylemek Schudson'a (2019: 255) göre en iyi ihtimalle sinik bir yarı-hakikattir; hakikatin diğer yarısı olarak ise geçmişin -ve dolayısıyla tarihin- güçlü insanlar, sınıflar ve kurumlar tarafından belirlendiğine vurgu yapar. Tarihin değişime açıklığı, şekillendirilebilirliği ve inşa edilebilirliği tarihi hafıza gibi rekabet alanı ve mücadele sahası yapar. Tarih tıpkı geçmiş ve hafıza gibi güç sahipleri ve güç sahibi olmayı arzulayanlar için elverişli araçların başında gelir. Hatta "güç dengesindeki her değişiklikle tarih anlatımı yeni baştan başlar". (Bauman, 2000: 162) Ne var ki yine tarih tıpkı geçmiş ve hafıza gibi her zaman kullanılma amacına veya şimdiki zamanın çıkarlarına hizmet etmez. Hafıza, hatırlama ve tarih yazımı süreçleri müdahalelerden, direniş olanaklarından, karşılıklı etkileşimlerden muaf değildir.

Tarihin dönüşüme açıklığının yanı sıra son zamanlarda yaşanan dönüşümler hafıza ve tarih ilişkisini etkileyerek dönüştürmüştür. İç içe girmiş, girift ve karmaşık bir ilişkiye sahip olan birçok unsur hafıza ve tarih kavramlarının dönüşümünden etkilenerek dönüşürken birbirlerini de dönüştürmüştür. Dönüşümlerden, yeni ve yaygın eğilimlerden biri hafızaya dönüş olmuştur. Hafıza, tarih ve tarihçi için temel uğraşlardan/acil sorunlardan biri haline gelmiştir. Tarihçiler seksenlerden itibaren tarih ve hafıza ilişkisine daha çok yoğunlaşmışlardır. Hafıza meta-tarihsel bir kategori haline gelmiş (Klein, 2020: 68), hafıza tarih yazımında yeni bir yol ve alternatif olarak görülmeye başlanmıştır. Hafıza tarih arasındaki bu ilişki hafıza ve tarihin eşanlamlı hale geldiğini göstermez. Aksine Klein hafıza söz konusu olduğunda tarihin giderek daha zıt anlamlı, aykırı ve ikame edici bir işlev gördüğünü belirtir. (Klein, 2020: 69)

Tarih yazımında ve tarihsel araştırmada hafızayı temele alan yeni yaklaşımlar benimsenmiş, tarihçinin geçmişle ilişkisi ve konumu dönüşmüştür. Tarihçiler geleneksel tarihe ve tarih yazımına daha eleştirel yaklaşmakta, tarihin belkemiği olarak görülen büyük anlatının ve politik söylemin statüsü sorgulanmakta (LeGoff, 1971; Hutton,

2000: 536-538) hafızanın çarpıtılmasından daha fazla şüphelenmektedirler. Hutton bugünün tarihçilerinin on dokuzuncu yüzyıldaki meslektaşlarının spontane kahramanlık olarak gördükleri olaylarda güç analizi bulduklarını, hayal gücünün yenilenmesi olarak gördükleri olaylarda baskı gördüklerini söyler. (Hutton, 2000: 535) Tarih konusundaki dönüşümlerden bir diğer ise tarihçinin sahip olduğu ayrıcalıklı rolün ve gücü tanıklar, medya, piyasa ilişkileri ve siyasal otoriteler tarafından paylaşılmasıdır. (Hartog 2016: 42–3) Tarihin ulus devletlerle ve iktidar sahipleriyle olan ilişkinde de buna benzer bir dönüşüm görülür. Tanıklığın önem kazanması ve sözlü tarih, tarih yazımında (tek karar verme yetkisine sahip unsur olmasa da) tarihçinin geçmiş üzerinde sahip olduğu otoriteyi ve tekeli büyük ölçüde zayıflatmıştır. Hartog 1961-1962'deki Eichmann davasıyla başlayan süreçte travma geçirmiş, kurban, duygusal tanık rolüyle tarihçinin yerini "geçmiş" ile ilgili "gerçek" otoritenin aldığını belirtir. (Lorenz, 2019: 25) Yaşanan savaşlar ve felaketler – özellikle de Holokost[10]- tarih yazımı ve hafıza için önemli tartışma konularından birini oluşturur ve tanıkların önemli bir aktör olarak tarih ve hafıza sahnesinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Elbette tanıklara ve tanıklığa dayalı bir tarih ve arşiv, tarih ve tarih yazımı sürecini masum bir hale getirmez. Tanıklık tarihin ve arşivin sınırlılıklarından bağımsız değildir Ricoeur (446) tarihin yaşanmış geçmişin sınırlanması olduğunu belirtir. Bu nedenle Ricoeur (2012: 167) arşivin kapısından giren tanıklığın tehlikeli bir alana girdiğini ve belgeler yığınına gömüleceğini belirtir. Ayrıca hangi tanıklıkların kayda geçirileceği, hangilerinin göz

[10] Holokost, Nazi rejimi ve işbirlikçileri tarafından sistemli, bürokratik yollarla mali açıdan devlet tarafından desteklenen bir şekilde yaklaşık altı milyon Yahudi'nin, ırksal olarak daha aşağıda görülen Romanların, siyasi ve ideolojik nedenlere dayanarak çeşitli grupların (komünistler, sosyalistler, Yehova Şahitleri, eşcinseller gibi) hapsedilmesi ve öldürülmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/introduction-to-the-holocaust Holocaust adlandırması konusunda çeşitli tartışmalar ve itirazlar mevcuttur. İsrailli yazar Amos Oz 1999'da hatırlamanın doğru sözcüklerle başlaması gerektiğini, bu nedenle Holocaust kullanımına karşı çıktığını belirtir. Yunan mitolojisinde tanrıya yakılmış sunu anlamına gelen Holocaust sözcüğünün Almanya'da ve Avrupa'da gerçekleşen insanlık suçlarını ve toplu katliamı karşılamak için uygun olmadığını belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/untaugliches-symbol-a-b0477374-0002-0001-0000-000015337073 Semélin (2011: 390) Yunancadan gelen Holocaust sözcüğünün yakılmak için sunulan anlamına geldiğini, İbranicede kurban edilme fikrini ifade ettiği için 6 milyon Yahudinin katledilmesini tam olarak ifade etmediğini belirtir. Felaket ya da yıkım anlamı taşıyan Shoah sözcüğünün Claude Lanzmann'ın Shoah belgeselinden (1985) beri Fransa'da kullanıldığını belirtir. Yad Vashem Holocaust'u 2. Dünya Savaşı'nda Avrupa Yahudilerinin Nazilerin ellerinde sistematik olarak yok edilmesine atıfta bulunmak için İngilizcede (İbranicede: Shoah) kullanılan ad olarak tanımlar. Holokost'un İbranice olah sözcüğünün çevirisi olan Yunanca holokauston sözcüğünden geldiğini, Olah'ın ise İncil dönemlerinde Tanrı'ya ateş tarafından yakılan bir tür kurban olduğu ifade edilir. Ayrıca zamanla, Holocaust sözcüğünün büyük ölçekli katliam veya yıkıma atıfta bulunarak kullanılmaya başlandığı ifade edilir. (Shoah Resource Center) Fransız tarihçi Annette Wieviorka da Holocaust sözcüğünün artık birçok olay için kullanılması nedeniyle -yetmişlerde Brigitte Bardot'nun da katıldığı hayvan hakları eylemlerinde fok balıkları için kullanılması- yetmişlerden bugüne Fransa'da İbranice *Shoah* sözcüğünün "herhangi bir şey için kullanılamayacak bir sözcük" kullanıldığını belirtir. (Ender, 2014).

ardı edileceği de hala güç ilişkilerinden bağımsız değildir. Schwartz ve Cook'a göre (2002: 1-4) tarafsızlık ve nesnelliğin sosyal bir inşa olan arşivler için bir mit olduğunu; arşivlerin pasif depolar değil geçmişi ve toplumu kontrol eden, kazananları ve kaybedenleri belirleme gücüne sahip aktif alanlar olduğunu belirtir. Aleida Assman da (2020: 285) arşivi unutmanın ve hatırlamanın sınırında yer alan bir mekân olarak tarif etmektedir.

Yukarıda tarihin tıpkı hafıza ve geçmiş gibi tamamen masum veya objektif bir faaliyet, doğal bir süreç olmadığı; her ikisinin de (toplumsal olarak koşullanan) seçme, dışarıda bırakma, yorumlama ve bozulmaya tabi olduğuna (Burke, 2020: 181) değinilmiştir. Yine de geçmişi -ya da daha masum bir ifadeyle yaşananları- hiçbir etki altında kalmadan, olduğu gibi aktaran (ki sınırlılıklar göz önünde bulundurulduğunda bunun da ne kadar mümkün ve doğru bir eylem olduğu ayrıca bir tartışma konusudur), *nasılsa öyle gösteren* (Ranke) tarafsız, nesnel ve profesyonel bir tarih -ve tarihçi-, hafıza -ve hatırlama- fikri varsayılacak olunsa bile bu, her şeyin yolunda gitmesini garanti altına almak anlamına gelmeyecektir. François Chaletet'nin de belirttiği gibi "bilgelik ve uzmanlık hiçbir durumda tarafsızlığın gerekçesi olarak kabul edilemez. (Chesnaux, 2015: 195) Tamamen özgür bir biçimde, usulüne göre tarihçiler görevlerini yapsalar da "gerçeklerin kendileri adına konuşacaklarını varsaymak bir yanılgıdır". (Beckerr, 2020: 141)) Osmanlıcada "tahrir" kelimesi yazıya geçme anlamına geldiği gibi özgür/serbest bırakma anlamına da gelir.[11] Dilin/konuşmanın ve ardından yazının icadıyla [resim, mimari, teknoloji, medya vb. formlar da dahil olmak üzere] anıların ve bilgilerin (hafızanın) zihinde depolanmasına gerek kalmamış ve aktarılabilmesi mümkün hale gelmiştir. Fakat kısa sürede bu serbest kalmanın/özgürleşmenin armağan kadar lanet, ilaç kadar zehir (*pharmakon*) olduğu ortaya çıkmıştır. Platon'un (2014b: 89) *Phaidros* diyaloğunda harfler/yazı için söyledikleri düşünüldüğünde yazıya dökülenin *ona kulak kesilene de onunla hiç işi olmayana da* ulaşacak şekilde dolaşmaya, sağa sola dağılmaya başladığı görülür. Kendisini koruyabilecek ya da zorluklarla başa edebilecek gücü olmayan yazıya dökülen söylev kime konuşup kime konuşmaması gerektiğini bilemez. Söz/düşünce ağızdan çıkmasıyla, yazıya dökülmesiyle, ya da farklı bir formda cisimleşmesiyle sahibinin kontrolünün dışına çıkar. Konuşma kendini ifade etmenin bir

[11] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.luggat.com/tahrir/1/1

olanağıyken aynı zamanda yanlış anlaşılmaların da nedeni olabilir. Yazı birçok kişiye ve farklı kuşaklara seslenme olanağı taşırken aynı zamanda okunduğu kişi sayısı kadar, dönemden döneme, toplumdan topluma farklı okumalara ve yorumlanmalara neden olmaktadır. Okuma deneyimi bir okurun okuma birikimiyle, toplumsal kültürel bakışıyla, bir inançlar beklentiler yumağıyla metne yaklaşmasıyla gerçekleşmektedir. Bu durum ise birikimden kaynaklanan bir ön anlamayı da beraberinde getirmektedir. (Göktürk, 1998: 1008) Okumanın, okuma eyleminin veya okunan metnin yaşanan değişimler nedeniyle hiçbir zaman aynı kalmayacağını, yaşanan deneyimin aynısının yaşanamayacağını belirten Manguel'e (2010: 85) göre ise "değişen ışıkta hem biz hem de kitap değişir ve hafızalarımız güçlü ve zayıf sonra tekrar güçlü olur ve neyi öğrenip, neyi unuttuğumuzu, ya da neyi anımsadığımızı tam olarak bilemeyiz".

Son olarak ise tarih ve hafızaya ilişkin çeşitli düşüncelere -hafıza ve tarihin kesişim noktalarına, iç içe geçmişliğine; karşıtlığına ve ayrımlarına- kısaca değinilecektir. Halbwachs (2017: 81) hafızanın ve tarihin karşıt olduğunu hafızanın kolektif olmasıyla tarihten ayrıldığını, tarih tek iken birçok kolektif hafıza bulunduğunu belirtir. Tarihin grupları dışarıdan gözlemlediğini ve oldukça uzun bir süreyi kapsadığını buna karşın kolektif hafızanın insan hayatı süresini geçmeyen bir dönemde grubu içeriden incelediğini belirtir. (2017: 85) Tarihin değişimler tablosu olduğunu, bir kümeye yoğunlaşan tarihçinin doğal olarak kendisini toplulukların sürekli değiştiğine inandırdığını, dikkatini gruba yoğunlaştıran kolektif hafızanın ise benzerlikler tablosu olduğunu, doğal olarak kendisini grubun aynı kaldığına ve kalmış olduğuna ikna ettiğini belirtir. (2017: 84-85) Tarihin veya hafızayı sabitleştirme ihtiyacının ise geleneğin bittiği, toplumsal hafızanın söndüğü ya da ayrıştığı anda başladığını belirtir. (2017: 76) Tarihin insan türünün evrensel hafızası olarak görülemeyeceğini çünkü evrensel hafıza diye bir şey olamayacağını belirtir. Her kolektif hafızanın uzamda ve zamanda sınırlanmış bir grup tarafından desteklendiğini belirtir. (2017: 81-82) Nora hafıza ve tarihin birbirlerine karşıt olduğunu düşünür. Hafızanın daima şimdiye ait bir olgu, tarihin ise geçmişin temsili olduğunu belirtir. Nora'ya göre (2017: 276) hafıza yaşayan toplumlarda cisimleşirken tarih artık olmayan şeylerin yeniden inşa edilmesi ile oluşmuş daima sorunlu ve noksan bir yapıdır. Hafıza hatırlamayı kutsal bir bağlama oturturken, tarihse hatırlamayı gün yüzüne çıkarır ve temas ettiği her şeyi düzyazıya dönüştürür. Hafıza çoklu fakat spesifik, kolektif ve çoğul ama yine de bireyselken tarih

hem herkese aittir hem de hiç kimseye ait değildir, bu yüzden evrensel bir iddia taşır. Tarih ve hafızanın farklılıklarına yoğunlaşan Blight da (2015: 308) tarihin herkese ait olabileceğini ve herkesçe okunabileceğini; daha göreceli olduğunu ve zaman, yer ve kapsama bağlı olduğunu; hafızanın ise "toplumun mirası ya da kimliği olarak saklanan, kutsal bir 'kesin anlamlar ve hikayeler' bütünü" olarak kabul edildiğini belirtir. Hafızanın paylaşılan tarihin ise yorumlanan bir şey olduğunu ifade eden Blight'a göre hafıza kuşaktan kuşağa aktarılırken tarih her kuşak tarafından yeniden yorumlanmaktadır. Traverso (2019: 25) ise yirminci yüzyıla kadar hafızanın tarihin öznel dayanağı olarak kabul edildiğini, hafıza ve tarihin geçmişin işlenmesi kaygısından doğduğunu ve bu konuyu paylaştığını ama ikisi arasında bir hiyerarşi bulunduğunu belirtir. Tarihin hafızanın içinde doğduğunu, hafızanın bir boyutu olduğunu; kendi üzerine bir düşünme sürecine girerek hafızanın konularından biri haline dönüştüğünü belirtir. Tarih ve hafızanın yirminci yüzyıldan beri, yani klasik tarihselciliğin paradigmalarının buhrana girmesiyle ve felsefe, psikanaliz ve sosyoloji tarafından tartışma konusu edilmesiyle çatışkılı bir çifti oluşturduğunu belirtir. (Traverso, 2019: 19, 25) Judt da (2013: 297) tarih ve hafıza arasındaki farklılığa değinerek hafızaya tarihin yerine geçme fırsatını vermenin tehlikeli olduğunu düşünür. Tarihin eski ve yeni bulgular ışığında sonu gelmez biçimde yeniden yazılan ve yeniden sınanan bir kayıt biçimi olduğunu; hafızanın ise kamusal, bilimdışı amaçlara göre (tema parkı, anıt, müze, tv programı, olay, gün vb.) ayarlandığını, tarihin yerine tutmayacağını düşünür.

2.1.4. Çağdaş Toplumlarda Hafıza, Hatırlama ve Unutma

Günümüzde hafıza ve hafızanın toplumsallığı birçok farklı disiplinin ortak çalışma konusunu oluşturmakta, hafıza üzerine çok büyük bir literatür patlaması yaşanmaktadır. Hafıza ve hafıza üzerine yapılan çalışmaların artışının ve bu kadar önem kazanmasının yeni bir araştırma konusu haline geldiği, sosyal bilimler alanında apayrı bir çalışma alanı oluşturduğu görülmektedir. Bu süreç birçok farklı isimle anılmaktadır. Hafıza fazlalığı (Maier), hafıza takıntısı (Lacapra), hafıza salgını (Huyssen), hafıza patlaması[12] (Huyssen, Blight, Winter), fetişçi anma çağı (Nora), tanıklık çağı

[12] Blight (2015: 308) bugünkü hafıza patlamasının yanı sıra yirminci yüzyılın en az iki hafıza patlamasına sahne olduğunu belirtir. 1890-1920 yılları arasında yaşanan ilk patlamanın temellerini şöyle açıklar: "İmparatorlukların

(Wieviorka), hafıza ve hatırlama furyası (Assmann), küresel hafıza endüstrisi, hafıza rejimi, hafıza hipertrofisi, hafıza şişkinliği, hafızanın başkaldırısı (Nora) vb. Farklı adlandırmalar ve yaklaşımlar hem hafızanın hem de hafıza furyasının ve patlamasının çok yönlü doğasını gösterir. Elbette hafızanın yaşadığı bu dönüşüm öncelikle içinde yaşanılan dünyadan, toplumdan, genel değişim ve dönüşümlerden bağımsız düşünülemez.

Yirminci yüzyılda gerçekleşen iki dünya savaşı ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle altmışlı yıllarda başlayan ve seksenli yıllarda ivme kazanan farklı düzeylerde yaşanan/deneyimlenen birçok değişim ve dönüşüm içinde yaşadığımız dünyayı büyük oranda etkilemiş ve şekillendirmiştir. Yirmi birinci yüzyıla gelindiğindeyse hemen her alanda değişim ve dönüşümün kendisi yeni yüzyılın özü/belirleyici özelliği haline gelmiştir.[13] Siyasal, ekonomik, kültürel, sosyal ve teknik/teknolojik alandaki dönüşümler birbirlerini etkileyerek ve birbirlerinden etkilenerek bireysel yaşantılarımızın en ücra köşesinden ulus-üstü yapıların en makro düzeylerine kadar yaşamın her alanına sirayet ederek (neredeyse) tüm dünyayı kökten etkilemiş ve dönüştürmüştür. Bu dönüşümler ve olaylar; dünya savaşları, otoriter ve totaliter yönetimler, Soğuk savaş, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi, Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki Apartheid rejimi ve çöküşü, Arjantin'deki askeri rejim/diktatörlük, Hakikat Komisyonlarının kurulması, ekonomik refahın ve bolluğun (görece) artışı, yeni medya, 68 hareketleri, neoliberalizm, küreselleşme, çokkültürlülük/çokkültürcülük, esnekleşme, teknolojinin gelişmesi, bilgiye daha demokratik ulaşım vb. şeklinde daha da uzatılarak örneklendirilebilir. Bu unsurlar her ne kadar tek başlarına da önem arz etseler de birden fazla ve her türlü etkiye, etkileşime açıklardır. Hatta bu etkileşimler fazlaca iç içe geçerek zaman zaman karmaşık bir görünüm sergilerler.

---

yıkılması, yeni ulus devletlerin kurulması, kaybolan dünyalara ve kültürlere duyulan özlem, endüstriyel ve kentsel yabancılaşma, yaratılan yeni gelenekler ve yaygın anıt dikme faaliyetleri, ulusların takvimlerinde yerlerini alan kutlama günleri ve önde gelen birçok entelektüelin (Henri Bergson, Sigmund Freud, Marcel Proust, Virginia Wolf, Maurice Halbwachs gibi) belleği çalışmalarına dahil etmesi".

[13] Değişimin boyutları günümüzde çok artmıştır. 1940'ta Benjamin bu duruma değinse de özellikle son on yıllarda, değişimin boyutu ve yıllar (yüz yıllar değil, hatta on yıllar demek bile yetersiz kalabilir) arasındaki uçurum devasa bir biçimde derinleşmiştir. "Zamanımızın bir biyologu, şöyle demektedir: 'Homo sapiens'in o acınası elli bin yılı, yeryüzündeki, yirmi dört saatlik bir günün sonunda-ki iki saniye gibidir. Uygarlaşmış insanlığın tarihi bu ölçüte vurulduğunda, ancak son saatin son saniyesinin beşte birini dolduracaktır.'" (Benjamin, 1993: 42-43)

Her ne kadar toplumun her kesimi için ve tamamıyla geçerli olmasa da –iddia edildiği üzere- büyük oranda dışlamanın, dışarıda bırakmanın bile dışlandığı, sınırların ve sınırlılıkların aşıldığı ve ortadan kalktığı/kaldırıldığı bir dönem söz konusudur. İnsanın fiziksel ve zihinsel sınırlılıkları, zamansal ve mekânsal sınırlar, doğanın sınırları, sermayenin sınırları büyük oranda ortadan kalkmış, etkisini ve anlamını yitirmiştir. Zaman, mekân, kendilik, güç gibi kavramlara ve olgulara ilişkin algıyı/anlayışı radikal bir biçimde etkileyen bu dönüşümlerin hafıza, hatırlama konularına ilişkin güncel algı/anlayış üzerindeki etkileri incelenecektir. Bazıları ortak noktalarda kesişse ve benzeşse de birçok farklı açıklama ve görüş de mevcuttur.

Hafızanın artan önemine ilişkin görüşlerden biri yirminci yüzyıldaki "acı deneyimi birikimiyle" açıklanmaktadır. Aleida Assmann hafıza ve hatırlamanın artan önemini yirminci yüzyılda tarihte görülmemiş boyutlardaki tanık olunan şiddet, yıkım ve felaketlerle açıklamaktadır. (Sancar, 2016: 63) Locke (2017: 106) acının ya da hazzın eşlik ettiği şeylerin en derinde ve en uzun ömürlü izleri bıraktığını söyler. Nietzsche (2013: 77) ise ancak durmadan acı verenin hafızada kalacağını belirtir. Yirminci yüzyılda yaşananlar göz önünde bulundurulduğunda, hafıza ve hatırlamanın önem kazanmasında -unutmak için harcanan ekstra çaba da dâhil olmak üzere- acı deneyimi birikiminin önemli bir işleve sahip olduğu görülür. Blight (2015: 309) yirminci yüzyılın milliyetçilik, emperyalizm ve savaş teknolojilerinin bir araya gelerek insanlık tarihinde şiddetin doruğa çıktığı bir dönem haline geldiğini ve bu durumun toplumsal hafızanın yeni bir güç ve görünürlük düzeyine ulaşarak sayısız kurban ve tanık bıraktığını söyler. Sancar (2016: 73-74) da geçmişle hesaplaşmanın geçmişte işlenen ağır suçlar ve insan hakları ihlalleri nedeniyle evrenselleştiğini söyler. Yirminci yüzyıl her ne kadar tanıklar ve kurbanlar çağı[14] olarak nitelense de felaketler, zorbalıklar, zulüm, şiddet veya savaşlar en nihayetinde çağımıza özgü değildir ve daha önce de farklı zamanlarda ve çağlarda farklı ölçeklerde yaşanmıştır. Yaşanan olumsuzlukların ve felaketlerin bu dönüşümde bir dönüm noktası oluşturduğu inkâr edilmese de tek dönüm noktası olmadığı görülmektedir. Öyleyse çağımızı diğerlerinden farklı kılan nedir? Acı deneyimi birikimi değişen ve dönüşen hatırlama ve anma eğilimleriyle birlikte okunmalıdır. Yaşanan acı deneyimiyle bireysel veya kitlesel olarak

[14] Enzo Traverso Annette Wieviorka'nın "tanık çağı" kavramına gönderme yapar. [The Era of Witness] Tanık çağının bir diğer işaretinin ise, tanığın kurbanla giderek özdeşleşmesi olduğunu ifade eder. (Traverso 2019; 6).

bastırma/unutma yoluyla başa çıkma yerine daha çok hatırlama yoluyla yüzleşerek başa çıkma yöntemi benimsenmiştir. Unutmanın iyileştirici işlevi yerini giderek hatırlamanın iyileştirici işlevine bırakır. Berman 1970'lerin ayırt edici özelliğinin ideolojileri ve egemen sınıfları ne olursa olsun tüm çağdaş toplumların unutmak istediklerinin çoğunu hatırlama arzusu ve gücü olduğunu söyler. (Berman, 2013: 461) Bir diğer etken ise kayıpların, acı ve travmaların halka inmesidir. 1914 sonrası profesyonel, gönüllü ve paralı askerlerin yanı sıra herkesin zorunlu olarak askere ve savaşa gitmeye başlamasıyla, savaşların etkilerinin savaş alanıyla; ülkeler ve askerlerle sınırlı kalmamasıyla, savaş deneyimlerinin toplumsal etki alanı bir dönüşüm geçirerek halkın ve toplumun her kesimini etkilemeye başlamıştır. (Winter, 2015: 336) Bu nedenle hatırlama eğilimi dönüşmekte ve toplumun daha geniş kesimlerince bir ihtiyaç ve zorunluluğa dönüşmektedir. Ayrıca tarih günümüzde -görece- demokratikleşmiş, kralların, zenginlerin, askeri ve dini liderlerin ayrıcalığı olma durumu değişmiştir. Tanıklık ve kurbanlık günümüzde -neredeyse- herkes tarafından deneyimlenmekte ve deneyimlenme potansiyeli taşımaktadır. Aynı zamanda -neredeyse- herkesin tanıklığı, kurbanlığı değer kazanmaktadır.

Tanıklık ve kurbanlığın (elbette içerdiği hiyerarşi ve eşitsiz süreç de göz ardı edilmeden) bu kadar değer kazanmasında, hafızanın yükselişinde diğer etmenlerin de oynadığı rol göz ardı edilmemelidir. Bu etmenlerden bir diğeri ise yaşanan felaketlerle de bağlantılı olarak hem dönüşümlerden etkilenen hem de bu dönüşümleri etkileyen siyasal ortam ve bu ortamdaki dönüşümlerdir. Örneğin ulus devlet ve ulusal kimlik için hafıza -ve unutma- vazgeçilmez öneme sahip iki kavramdır. Hafızanın dönüşümü ulus devletleri etkilerken ulus devletlerin dönüşümünün de hafıza üzerinde etkileri olur. Nora geç on dokuzuncu yüzyıldaki hafıza patlamasını milliyetçiliğin yükselişiyle, yirminci yüzyıldaki patlamayı ise milliyetçiliğin gücünü kaybetmesiyle açıklar. (Olick vd., 2020: 24) En önemli ve güçlü aktörlerden biri olan ulus devlet doğal olarak bu dönüşümlerden en çok etkilenenlerden biri olarak yaşanan birçok dönüşümün, iç ve dış faktörlerin de etkisiyle tekelini ve gücünü büyük oranda kaybederek bir kriz[15] içine girmiştir. Küreselleşme, neoliberalizm, postmodernizm gibi büyük ölçekli dönüşümler kadar boş zaman anlayışının farklılaşması yeni medyanın ortaya çıkışı gibi daha küçük ölçekli

[15] Bu kriz yalnızca olumsuz bir anlama gönderme yapmayan, eşzamanlı olarak yükselişe de açık ve yeni potansiyeller doğurma olanağı da içeren bir kriz anlamındadır.

dönüşümler de ulus devletin -ve hafızanın- dönüşümünde etkili olmuştur. Yaşanan dönüşümler sonucu ulus devletin sahip olduğu olanaklar, araçlar ve güç/otorite üzerindeki tekeli yeni ortaya çıkan ulus-ötesi/ulus-üstü yapılardan etnik gruplara, makrodan mikroya kadar paylaşılmış, görece demokratikleşmiştir. Bu dönüşümler ulus devletin geçmişle ve hafızayla olan ilişkisini etkilemiş, ulus devletin hafıza, hatırlama ve unutma üzerinde sahip olduğu tekeli diğer aktörlerle paylaşmak zorunda kalarak otoritesi sarsılmıştır. Sovyetler Birliğinin ve Doğu Bloğunun dağılması, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi, otoriter, totaliter, ırkçı ve askeri diktatörlüklerin/rejimlerin sona ermesi gibi dönüşümler hafızaya ilişkin anlayışın ve tanımların dönüştüğü/dönüşmek zorunda kaldığı yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. Ulus devletlerin veya ulusçu söylemlerin ortadan tamamen kalktığı söylenemese de yeni ortaya çıkan veya görünür hale gelen kolektif kimliklerin, ulusal ve etnik toplulukların hafızaları giderek önem kazanmaktadır. (Winter, 2007: 370; Nora, 2002) Ayrıca işlenen savaş ve insanlık suçlarına maruz kalan topluluklarla bu suçu işleyen veya masum olmayan bir geçmişe sahip topluluklar ve ardılları geçmişle, tarihle yüzleşme ve hesaplaşma konusunda dönüşümü zorunlu kılmıştır. Hafıza ve tarih demokratikleşerek ulus devletin, Batının, akademisyenlerin kısacası egemenlerin tekelini zayıflatmış; dışlananlar, ezilenler, azınlıklar ve madunlar söz hakkına ve sesini duyurabilme olanaklarına/araçlarına sahip birer özne olarak politika sahnesine çıkmışlardır. (Traverso, 2019: 26; Sancar, 2016: 67) Egemenlerin -yükselişe ve yeni olanaklara da açık- kriziyle madunların politik birer özne olarak sahneye çıkışları hafızanın, hatırlamanın ve tarihin daha fazla mücadele alanına dönüşmesine yol açmış, hafıza bir araç olarak önem kazanmış ve politik bir koza dönüşmüştür. (Traverso, 2019: 15) Bu gelişmeler hafızanın önem kazanmasına neden olmuştur. Görünürleşen veya yeni ortaya çıkan kolektif kimliklerin, milli ve etnik toplulukların, dışlanan, güçsüz, azınlık grupların hafızası önem kazanarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra ulus devletlerin çeşitli düzeylerde karşılaştıkları krizleri aşma yollarından biri olarak hafızanın birleştirici ve iyileştirici gücünden yararlanılmıştır. Geçmişteki başarıları -ve uyarı olarak başarısızlıkları- daha fazla hatırlama eğiliminde olan ulus devletler için de hafıza öne çıkmıştır. Bir tarafta hatırlama geçmişten ders çıkarmanın yolu olarak görülerek, hatırlayarak gelecek felaket ve suç eylemlerinin engellenebileceği düşünülmektedir. Diğer tarafta ise hatırlama siyasal kaygılar veya çıkarlar karşısında kurtarıcı ve işlevsel

bir araç olarak kullanılma tehlikesi de taşımaktadır. Hafıza ulus devletler, siyasal yönetimler, güç sahipleri için önemini korurken -hatta arttırmışken- yeni ortaya çıkan diğer aktörler de hafıza üzerinde hak iddia ederek kendi hafızalarının toplumsal yaşamın sahnesine çıkmasını sağlamışlardır.

Çeşitli ihtiyaçlar, içsel ve dışsal baskılar, zorunluluklar sonucu birbirinden farklı hafızalar ve hatırlanması gerekenler artarken yeni imkânların ortaya çıkışı da hafızaya artan ilginin nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Eski zamanlarda arşivin üç ana kaynağı (büyük aileler, kilise ve devlet) varken (Nora, 2006: 26) günümüzde bireysel düzeyde bile kişisel arşiv oluşturma takıntısı ortaya çıkmıştır. Nora (2006: 25) uzmanların "yalnızca halk arşivlerinin sayısının önümüzdeki on yıllarda bin kat artacağını tahmin ettiklerini" belirtir. Yazıyla birlikte hafızanın bireysel zihinlere olan bağımlılığı ve sınırlı aktarım kapasitesi büyük oranda ortadan kalkmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle, Assman'ın (2015: 17) matbaa ve yazının keşfine eşdeğer bir kültürel devrim olarak gördüğü elektronik medya ile bellek/hafıza dışı kayıt ve yapay hafıza mümkün hale gelmiş ve bu durum hafıza furyasına yol açmıştır. Böylelikle hafızanın kâğıda, resmi tarih yazımına, arşive bağımlığı görece ortadan kalkmıştır. Belli gruplara ve egemenlere özgü bir hafızadan -ve tarih yazımından- görece daha eşitlikçi ve çoğulcu yaklaşımların hâkim olduğu hafıza anlayışına geçilmiştir. Teknolojik imkânların hayatımızın her alanına nüfuz edecek bir biçimde gelişmesi, özellikle iletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmeler, zamanın ve mekânın sınırlarını ve neden olduğu sınırlılıkları büyük oranda ortadan kaldırmıştır. Dünyanın herhangi bir yerinde yaşananlar anında ve canlı olarak her yerden takip edilebilmekte, iletişim anında ve çok ucuz olarak sağlanabilmektedir. Çeşitli gruplar için hafıza ve geçmişin/tarihin yazımı ve aktarımı konusunda yardımcı araçlara ve imkânlara erişim teknolojinin gelişimiyle daha demokratik hale gelmiştir. Arşivlerin ve insan zihinlerinin sahip olduğu sınırlı saklama ve koruma kapasiteleri aşılmıştır. Hafızanın saklanma, korunma ve arşivlenme takıntısıyla birlikte tarihin hızlanması da hatırlanması ve saklanması gerekenlerin kapasitesini büyük oranda arttırmıştır.

Hafızanın ve hatırlamanın gitgide yaygınlaşan ve popülerleşen bir eğilim haline gelişinde hayatımızın her alanına sirayet eden büyük ve küçük ölçekli birçok değişim ve dönüşüm önemli bir yere sahiptir. Hatta değişim ve dönüşüm kavramlarının kendisi bizzat hafızanın güncel durumunda etkili ana faktörlerden biri olarak karşımıza

çıkmaktadır. Yaşanan olayların, değişim ve dönüşümlerin hızı, yoğunluğu ve fazlalığı hafızaya ilginin artış nedenlerinden biri olan tarihin hızlanmasına neden olmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda Halevy tarafından kullanılan "tarihin hızlanması" (*l'accélération de l'histoire*) kavramı bugün Auge ve Nora gibi düşünürler tarafından kullanılmaya devam etmektedir. Savaşların, toplumsal çatışmaların ve toplumsal hareketlerin yoğun olduğu, teknolojinin geliştiği, yeni medyanın ortaya çıktığı ve savaşların, toplumsal çatışmaların, toplumsal hareketlerin yoğun olduğu bu dönem tarihin hızlanmasına neden olmaktadır. Auge (2016: 43) tarihin hızlanmasının; sürekli büyük öneme sahip olayların yaşanmasının, yakın geçmişin hemen tarih haline gelmesine, güncel olanla tarih ve geçmiş arasındaki sınırın bulanıklaşmasına yol açtığını ifade eder. Temel özelliği süreklilik ya da kalıcılık değil değişim olan modern dünyada Nora her şeyin git gide hızlı bir şekilde geri dönüşü olmayan bir geçmişe doğru yuvarlandığını, şimdi ile geçmişin arasındaki dengenin bozulduğunu ifade eder. Nora (2002) tarihin hızlanmasının bir taraftan stoklamaya yol açtığını diğer taraftan ise geçmiş ve gelecek arasında bir köprü olarak, kendi hayatlarımızı anlamak için bir kategori olarak şimdiyi ortaya çıkardığını belirtir. Tarihin hızlanması hem hafızanın ve hatırlamanın yükselişine hem de anın/şimdinin tahakkümü (Eriksen, 2001: 3) ve güncellik istilasına (Auge, 2017: 34) yol açmaktadır. Her ne kadar bu iki sonuç birbirine zıt görünse de aslında tarihin hızlanmasına verilebilecek uygun birer tepkidir. Ayrıca bu sonuçların ortak bir etkisi de unutmaya yol açmasıdır. Nora (2002) bizi geçmişten uzaklaştıran tarihin hızlanmasının artık geçmişte yaşamadığımız için bizi hafıza ve hatırlamaya bağımlı kıldığını, artık hafıza olmadığı için hafızayla, hafızanın kalıntılarıyla ve hafıza mekânlarıyla bu kadar ilgilendiğimizi belirtir.

Değişimin ve belirsizliğin içinde yaşanılan dönemin ve dünyanın asli özelliği haline geldiği, katı olan her şeyin buharlaştığı, akışkan bir modernitede ya da postmodern bir kültürde her gün şok etkisi yaratan tarihi olaylar yaşanmaktadır. Savaşlar, toplumsal çatışmalar, toplumsal hareketler, ekonomik alandaki yükseliş ve çöküşler, doğal felaketler, kültürel alandaki dönüşümler, teknolojik gelişmeler gibi yaşanan çok yoğun tarihsel dönemlerle hafızanın ve hatırlanacak olanların kapsamı artarken bu gelişmeler eş zamanlı olarak imkânların da artmasına yol açmaktadır. Sahip olunan çok gelişmiş imkânlarla; hafızalar, geçmişler ve tanıklıklar arasında seçim yapmaya, herhangi bir geçmişi veya hafızayı dışlamaya gerek kalmadan -ve bazen

zorunlu olarak- önemli veya önemli olabilecek sayısız olayı saklama ve koruma yeni ve yaygın bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır. Kontrollü olarak ortadan kaldırma yerini ayrım gözetmeksizin saklamaya ve arşivlemeye bırakmıştır. (Nora, 2006: 26) İmkânların ve araçların gelişmesiyle saklama ve arşivleme kapasitesi çok artmış, bu araçlara ve imkânlara ulaşım görece demokratikleşerek yalnızca resmî kurumlara, güç ve otorite sahiplerine özgü olmaktan çıkmıştır. Özellikle medya ve iletişim teknolojileri herkes tarafından ulaşılabilir ve kullanılabilir hale gelmiştir. Hatırlanacak sonsuz sayıda şey için sonsuz imkânlara sahip olmak tıpkı tarihin hızlanması gibi yeni sorunlara yol açmıştır. Connerton (2011: 140) aşırılaşan hafıza ve hatırlamanın (*hypermnesia*) unutkan bir modernite, post-mnemonik bir kültür ürettiği bir paradokstan bahseder. Artık tartışmalar ve anlaşmazlıklar hafızanın ve hatırlamanın yetersizliğinde ziyade aşırılığından kaynaklanmaktadır. Tüm bu gelişmeler, yeni imkânlar kadar yeni zorluklar da yaratmaktadır. Bilginin saklanma ve işlenme kapasitelerindeki büyük artışa ek olarak bilgiyi saklama ve işleme araçlarındaki önemli gelişmelerin hatırlama ve bilgiyi zihinde tutmayı gereksiz ve imkânsız hale getirdiği ve ortadan kaldırdığı düşünülmektedir. (Yelsalı Parmaksız, 2014: 39) Medyanın hafıza ve hatırlama konusundaki katkıları ve potansiyeli oldukça önemli olsa da aynı zamanda sahip olduğu yıkıcı güç ve olumsuz sonuçlar de kaygı vericidir. (Huyssen, 1999: 16; Nora, 2002) Medya unutkanlığa, bıkkınlığa, aşırılaşan aktarımla önemsizleştirmeye, dikkat dağıtmaya veya hafızayı bir *tüketim nesnesine* (Traverso, 2019: 11) indirgemeye de yol açabilir.

Kişisel ve toplumsal yaşamın bir girdap deneyimi gibi yaşandığı (Berman, 2013: 460) kurumlara ve ulus devletlere güvenin sarsıldığı, yerleşik kalıplara belirsizlik, kötümserlik ve kuşkuculukla yaklaşıldığı, hiperkinezinin (Han, 2020: 10) hâkim olduğu günümüzde hafıza ve hatırlamanın güncel haline bakıldığında içerisinde zorunlu olarak birçok çelişki ve paradoks (ya da paradoksal görünen ikilikler) içerdiği görülür. Aynı zamanda çelişki ve paradoksların yirminci yüzyılın ve günümüzün temel özelliklerinden biri olduğu da söylenebilir. Yirminci yüzyıl yaşanan onca gelişmeye ve ilerlemeye rağmen -ve belki de bu nedenle- birçok felakete, savaşa ve travmaya da sahiplik yapmıştır. Bu çelişki ve paradokslar yalnızca olumsuz bir anlama gelmemekte, yeni olasılıklar ve imkânlar doğurma potansiyeli de taşımaktadır. Hafızanın güncel hali "hem karşı konulamaz hem de sürdürülemez"dir (Blight, 2015: 342). Hafızanın yükselişi ve krizi eşzamanlı olarak görülmektedir. Aynı zamanda bu yükseliş olumsuz durumlara,

bir lanete yol açma potansiyeli taşırken; kriz de yeni olasılıklara ve dönüşüme açıklığa işaret eder. Hafıza artan retorik gücüyle orantılı olarak kesin [precise] anlamını yitiriyor gibi görünmektedir. (Gillis, 1996: 3)

Teknolojik imkânların hayatımızın her alanına nüfuz edecek bir biçimde gelişmesiyle, anın tahakkümü, bugünün/güncelin istilası karşısında eş zamanlı olarak geçmiş ve hafıza konuları giderek önemli ve popüler bir hale gelmiştir. Huyssen son yıllarda Batıda yirminci yüzyıl modernitesinin ilk başlarında görülen türden bir geleceğe ayrıcalık tanımanın tam zıttı olarak geçmişe dönüş olarak hafızanın ortaya çıktığını söyler. (Huyssen, 2020: 323) Yirmi birinci yüzyılda genelde birbirleriyle uyumsuz nostaljilerin sayısı artmış ve sahte nostalji salgınları ortaya çıkmıştır. (Boym, 2020: 352-3) Smith (2020: 205) de çağdaş toplumların açmazlarından birinin geçmişe duyulan derin nostaljiye eşlik eden yenilik arzusu olduğunu belirtir. Her yeri istila eden anın, şimdinin ve güncelin yanında toplumlar geçmişe ve nostaljiye ihtiyaç duymaktadırlar. Geçmiş ve nostalji takıntısı veya ihtiyacı güncelin veya geleceğin bugünü istilasıyla eşzamanlıdır. Nora (2017: 276) medyanın yardımıyla hafızanın yerini güncel olayların oluşturduğu ince bir zarın aldığını belirtir. Ana ve şimdiye ilişkin bu ilgi ve talep, güncel olanın aşırılığı ve tüm hayatımızı kaplaması unutmaya, edilgenliğe, bıkkınlığa veya güncel olandan bir kaçışa yol açabilir. Günümüzde birçok kişi tarafından hissedilen güvensizlik, belirsizlik, kötümserlik hisleri bugünden bir kaçışa yol açabilir. Geleceğe dair duyulan kuşku ve karamsarlık, bugüne dair hissedilen hayal kırıklığı ve memnuniyetsizlik geçmişin -yeniden şekillendirilebilir ve inşa edilebilir doğası da göz önünde bulundurulduğunda- uygun bir zaman dilimi olarak önem kazanmıştır. Bir diğer paradoksal görünen sonuç ise hafızanın ve hatırlamanın aşırılaşmasına unutmanın eşlik etmesidir. Bu iki eğilim karşıt görünse de birbirlerinden bağımsız değillerdir. Hatırlamanın aşırılaşması hafızanın sınırlılıkları da göz önünde bulundurulduğunda zorunlu olarak unutmaya, unutma kaygısı ve korkusu ise hatırlamanın aşırılaşmasına yol açmaktadır. Hafıza ve hafızanın rolü, hatırlama ve unutma arasındaki ilişki ve toplum ve bireyler sabit kalmamakta, dönüşmektedir. Bu nedenle bu durumu geleneksel hatırlama unutma karşıtlığı üzerinden ele almak yetersiz olacaktır. Huyssen (1999: 190) hatırlama ve unutma ikiliğine ve karşıtlığına odaklanmanın esas noktayı, unuttuğumuz için değil gayet iyi hatırlamamıza rağmen buna uygun davranmadığımızı ve asıl sorunun bu olduğunu belirtir.

2.2. Anıt Kavramı Üzerine

Türkçe sözlükte 'mimari'[16] kategorisi altında yer alan anıt, tarihten sanata, antropolojiden sosyolojiye hatta ekonomiye kadar birçok farklı disiplinin alanına girer, oldukça geniş kapsamlı çalışmaların ana konusu haline gelir. Anıt mekândan hafızaya, sanat akımlarından ekonomik ve siyasal sistemlere birçok farklı kavramla ilişkili olduğu için doğal olarak anıt üzerine bir çalışmanın kapsamı da disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılar. Anıt üzerine yapılacak bir çalışma -en azından sosyal bilimler alanında- anıtı yalnızca maddi bir form, taştan/madenden bir nesne yani kendisi olarak değil; içinde bulunduğu mekânla, bu mekânı/çevreyi ve anıtı deneyimleyen, etkileşime giren insanları/toplulukları anıtla ve mekânla ilişkileri bağlamında inceler. Anıtlar her ne kadar tüm cansızlığıyla, sessizliğiyle ve hareketsizliğiyle karşımızda dursa da canlılığın, yaşamın birçok etkisinden, sınırlılıklarından ve sonluluğundan muaf değildir. Formel değişimler kadar anlamı ve bağlamı da değişime açıktır. Sessiz görünseler de temel hedefleri (ne kadar başarıya ulaştıkları veya hedeflerinden sapma olasılıkları ise ayrı bir tartışma konusudur) anlatmak, söylemek ve hatırlatmaktır. Elbette bu *konuşma* (ki doğrudan olduğunda bile yanlış anlaşılmalara ve tahrifatlara ne kadar açık olduğundan daha önce bahsedilmişti) bazı simgeler, semboller veya bağlamlar üzerinden uzunca bir süre zenginliğe ve güce sahip olanların gerçekleştirdiği bir "konuşturma" olmuştur. Böyle bir "konuşma" söylediğinden ve göstermek istediğinden daha fazlasını gizler.

Anıtlar – ve anıtla özdeşleşen heykeller – tarih boyunca birçok tartışmanın konusunu oluşturmuştur. Anıtların ölümü ilan edilmiş, görünmez olduğu iddia edilmiştir. Anıt tüm bu ithamlara rağmen ve bu ithamlar nedeniyle günümüzde bile hala tartışılagelen (bu da canlılığına ilişkin bir başka işaret olarak okunabilir) bir kavramdır. Taştan, cansız, sessiz, hareketsiz ve çoğunlukla gözden kaçan bir nesne olduğu düşünülen anıt niçin tam aksine özelliklere sahip olan insanlar ve toplumlar için -önemsizlikleriyle de olsa- bu kadar öneme sahiptir? Elbette bir anıtın yaşamı boyunca

[16] Venedik Tüzüğü'nde anıtın tanımının kapsamı mimariyle sınırlandırılmaz. "Tarihi anıt kavramı sadece bir mimari eseri içine almaz, bunun yanında belli bir uygarlığın, önemli bir gelişmenin, tarihi bir olayın tanıklığını yapan kentsel ya da kırsal bir yerleşmeyi de kapsar. Bu kavram yalnız büyük sanat eserlerini değil, ayrıca zamanla kültürel anlam kazanmış daha basit eserleri de kapsar." (Erder, 1968: 113) Ayrıca Anıtsallık Üzerine Dokuz Nokta metninde de anıtın diğer disiplinlerle entegrasyona ve iş birliğine ihtiyaç duyduğu belirtilir. "Anıt planlamacı, mimar, ressam, heykeltıraş ve peyzaj uzmanının çalışmalarının entegrasyonu olan bir anıt, hepsi arasında yakın iş birliği talep ediyor." (Sert vd., 1958: 49)

başına birçok ilgi çekici olay gelmiş olabilir. Fakat bu yaşananlar içinde bulunduğu mekândan, dönemin tarihsel, siyasal ve ekonomik koşullarından, anıtla ilişkiye giren ve bir anıtın en vazgeçilmez, temel unsuru olan insanlardan ve toplumlardan bağımsız düşünülemez.[17]

Türkçede an- kökünden gelen anıt "önemli bir olayın veya büyük bir kişinin gelecek kuşaklarca tarih boyunca anılması için yapılan, göze çarpacak büyüklükte, sembol niteliğinde yapı, abide" anlamına gelir. Abide ise ebedi kalan şey, anıt anlamına gelir ve sonsuzluğa gönderme yapar.[18] Almancada anıtın karşılığı olarak şu üç ifadeye bakılabilir. *Denkmal*: "Bir kişi veya grubu anmak ve saygı göstermek için yapılmış bir nesne, özellikle büyük bir taş veya özel bir yer." ("denkmal", t.y.) *Mahnmal*: (bir katliam, toplama kampları gibi) tekrarlanmaması ümit edilen kötü bir olayı insanlara hatırlatmak amacıyla dikilen anıt. *Ehrenmal*: önemli kişilerin veya savaşta ölenlerin onuruna dikilmiş büyük anıt. (Ülkü, 2006). İngilizcede ve diğer Latin dillerinde ise anıtın karşılığı olarak *monument* ve *memorial* (İspanyolca, İtalyanca, Portekizce *monumento* ve *memorial* Fransızcada *monument, mémorial*) kavramları karşımıza çıkar. *Monument* insanlara tarihteki bir olayı veya ünlü bir kişiyi hatırlatmak için inşa edilmiş, genellikle taştan yapılmış büyük bir yapı olarak tanımlanır. ("monument", t.y.) *Memorial* ise hatırlamayı canlı tutmaya yarayan (1) anıt (2) anma töreni anlamına gelmektedir. ("memorial", t.y.) Anıt anlamında *monument* ve *memorial* sözlük tanımlarında aynı anlama gelmektedir. Fakat Arthur Danto 1985'te Maya Lin'in anıtı üzerine yazdığı *Vietnam Veterans Memorial* yazısında *monument* ve *memorial* arasında bir ayrım yapar. Almancada da görülen bu ayrım Türkçede mevcut değildir. Danto her zaman hatırlamak için dikilen [*erect*] anıt [*monument*] ile asla unutmamak için inşa edilen [*build*] anıt [*memorial*] arasında yaptığı ayrımda *monument*'ın kahramanları, zaferleri, başarıları, fetihleri sürekli var ederek hayatın bir parçası haline getirdiğini, *memorial*'ın ise ölüleri onurlandırdığımız hayattan çekilmiş ayrı bir bölge ve özel bir anklav olduğunu belirtir. *Monument* ile kendimizi onurlandırırken *memorial*'ın ise sadece öldürülenlerin bir listesi olduğunu belirtir. (Danto, 1985: 152) *Monument*'ın

[17] Munch'ın şu ifadesini bağlamının biraz dışına çıkararak kullanacak olursak: "Bir sandalye en az bir insan kadar ilgi çekici olabilir. Ama sandalyeye bakanın bir insan olduğu unutulmamalıdır. […] Resmi yapılan sandalye değil, insanın sandalyeyle kurduğu ilişkiden doğan duygu durumudur." (Güzer, 2020).

[18] Eyüboğlu (2004: 32) ise abidenin anıt yerine kullanılmasına karşı çıkar: "Anıt sözcüğünü abide ya da kitabe sözcükleriyle karşılamak bilinçsiz, anlamsız bir davranıştır, dahası yozlaşmış bir düşüncedir. Nedeni şu: ... abide yine ar. kulluk'tan gelir (... ikincisinde kök abd'dir, oysa anıt sözcüğü anlam, unutmamakla ilgilidir."

hatırlanması istenen, olumlu olaylar için *memorial*'ın ise unutulmaması istenen olumsuz olayların ve kayıpların yaslarını tutmak, uyarmak için yapıldığı söylenebilir. Young ise bu ayrımı yaparken *memorial*'ı daha geniş bir kapsamda ele alarak bu kavrama daha genel anlamda hatırlatıcı işleve sahip olan kitapları, etkinlikleri, günleri, festivalleri ve heykelleri dahil eder. *Monument* ise *memorial*'ın alt kümesi olarak maddi nesneler, heykeller ve enstelasyonları içerir. (Young, 1994: 4) Scott Howard (2003: 50) *monument*'ın ölmüş olanlara saygı/haraç [*offer a tribute*] sunarken tarihsel bir kapanışı amaçladığını, *memorial*'ın ise henüz çözüme ulaşmamış kayıplarla yüzleşen canlıların devam eden mücadeleleriyle ilgili olduğunu söyler.

Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü'nün çok daha geniş kapsamlı tanımı anıta ilişkin özellikleri bir arada verir: "Anıt bir olayı hatırlatmak, önemli bir kişinin/kişilerin ya da kültürün anısını yaşatmak, askeri bir başarıyı, toplumun değer verdiği bir ilke, düşünce, kavram ya da ülküyü yüceltmek, simgelemek amacıyla, konuyla ilgili yere, bir meydana, geniş bir alandan görülebilecek biçimde çevreye egemen bir konuma yerleştirilen yazıt, sütun, heykel ya da mimari yapıtları tanımlar." (Rona & Beykan, 1997a: 100) Riegl (2015: 49) anıtın insanın yaptığı işleri veya gösterdiği hünerleri, özellikle gelecek kuşakların zihninde canlı tutmak amacıyla inşa edildiğini söyler. Anıtsallık Üzerine Dokuz Nokta'da ise insanın idealleri, amaçları ve eylemleri için sembol olarak inşa edilen, azami kültürel ihtiyaçların ifadesi olan anıtların varlıklarını uzun bir süre devam ettirerek gelecek nesiller için bir miras olmaları amaçlandığı, geçmişle gelecek arasında bir bağ oluşturduğu söylenir. (Sert vd., 1958: 48) Anıtlar - geleneksel anlamıyla- çeşitli sosyal süreçlerin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve bu nedenle değişime açık, geçmişteki önemli kişi, olay ve olguları (gelecekte) hatırlatmak, simgelemek, geleceğe, kendi zamanının ötesine varlığını ve bir mesajı aktarmak amacıyla belirli bir mekânda inşa edilmiş kalıcılığı amaçlayan yapılardır denebilir.

Türkçede an- ve Latincede *monere*[19] kökünden gelen anıt/*monument,* anımsamayla ve hafızayla doğrudan ilişkilidir. Hatırlanması ve unutulmaması istenen olaylar ve kişilerin anıtta cisimleşerek saklanması ve hatırlatması amaçlanır. Zelizer (1995: 232) anıtları hafızanın "geçici ve değişken doğasını sabitleyen fiziksel yapılar" olarak tanımlar. Hafıza doğası gereği korunmak, sürdürülmek, canlı tutulmak ve

[19] Monere'nin hatırlatma'nın yanı sıra uyarmak, öğretmek, önermek, tavsiye etmek anlamlarına da gelmektedir. (Monere, t.y.). Anıtın uyarıcı işlevine gönderme yapan bir diğer ifade için ayrıca bkz.: *Mahnmal*.

kalıcılaştırılmak için çeşitli araçlara ihtiyaç duyar. İnsanların ve toplumların hafızasının tek başına güvenilir ve yeterli olmaması nedeniyle tarih boyunca hafızanın korunması için çaba gösterilmesi gerekmiştir. Mağara duvarlarındaki resimlerden yazıya, tekrara, mimarlığa ve edebiyata kadar çeşitli araçlara ve yardımcılara ihtiyaç duyan hafızanın anıtlarda cisimleştirilerek korunması ve sürdürülmesi amaçlanır. Hafızanın ve insan yaşamının geçiciliği ve ölümlülüğü karşısında anıt, hafızanın, hatırlama ve unutmanın doğal süreçlerine karşı bir müdahaledir. (Yılmaz, 2004: 190) Riegl anıtların hafızada yer almak, iz bırakmak üzere tasarlandığını (Atay, 2016: 21) ifade eder, bu nedenle anıtın doğrudan hafızayı hedef aldığı söylenebilir. Anıtın kapsamı geçmişteki işlev ve kullanımlarına göre genişlemiş, artık yalnızca hatırlanmak ve hatırlatılmak istenen önemli olay ve kişiler değil hatırlanma ve hatırlatılma gereği duyulan her şey simgelenmek istenmektedir. (Sözen, 1973: 7)

Anıt hatırlatma işlevinin yanı sıra hatırlama biçimlerini de şekillendirir ve dayatır. Neyin, nasıl hatırlanması gerektiğini ve nelerin görmezden gelinerek unutulması gerektiğini dayatan anıtlar hatırlattıkları ve gösterdikleri kadar unutturmakta ve unutulmasına yol açmaktadır. Ulus devletlerin, otoriteye, güce ve kontrole sahip olanların/olmak isteyenlerin hafızayla kaçınılmaz ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda anıtlar da hafızayla olan bağlantıları sebebiyle bu aktörler için bir araç olarak kullanılmaya son derece uygundur. Miles (1997: 58) anıtların silahlı kuvvetlerden daha az maliyetli ve daha az vahşi bir sosyal kontrol aracı haline geldiğini belirtir. Yeni bir rejimin veya ulus devletin kurulması gibi yeni başlangıçlarda, toplumsal hareketlerde, geçiş ve değişim süreçlerinde veya bir ulus devletin veya rejimin yıkılmasında ve sona ermesinde anıtlar dikilir, yıkılır veya saldırıya uğrar. Kolektif hafızanın; ulusal kimliklerin, geçmişin ve hafızanın; estetik, kültürel ve ideolojik anlayışların vb. anıtta cisimleşmesi (içerdikleri mücadele ve rekabetle) anıtı da bir mücadele alanına dönüştürür. Kültürel veya ideolojik cisimleştirme, ulusal kimliklerin "Kolektif anlamın ve hafızanın yükünü taşıyan anıtlar" (Ockman, 2017) hafızaya bir müdahale sırasında doğal olarak ilk hedeflerden biri haline gelir. Anıta yapılan bu müdahaleler veya anıtın araç olarak kullanılması anıtın yalnızca tek taraflı olarak müdahalelere ve çeşitli etkilere açık olduğu anlamına gelmez. Toplumsal, siyasal, kültürel değişimler sırasında korumayı ve sürdürmeyi amaçladıkları hafızayla birlikte anıtlar değişir ve değiştirilirken aynı zamanda anıtın kendisi de değişime yol

açabilir. Anıt ulusal bir hafıza oluşturmayı, bir hegemonya aracı olarak kullanılmayı amaçlarken beklentiler ve sonuçlar tam tersine dönebilir. Anıt bir geçmişi yaşatmayı amaçlarken -dışarıda bıraktığı geçmişin yanı sıra- hatırlatmayı amaçladığı geçmişin gömülmesine de yol açabilir. (Huyssen, 1999: 188; Miles, 1997: 50; Young, 1994: 5)

2.2.1. Anıt ve Ölüm Üzerine

Anıtların yapılış amaçlarından biri -ve belki de en eskisi- ölenlerin ardından yas tutmak, ölüleri unutuluştan korumak, onların varlığını bir şekilde gelecekte sürdürmek ve geleceğe bir mesaj aktarmaktır. Bu ilk düşünce anıt-mezarlarda, Mısır'daki piramitlerde[20], hatta normal mezarlarda bile görülmektedir. Zamanın akışının, insanın ölümlüğünün sınırlarına karşı; unutuluşun ölümle eşdeğer olduğu fikri günümüzde bile geçerliliğini korurken ölülerimizin ölmesini, unutulmasını engellemek, "kaçmasını önlemek için üzerlerine taş koyarız." (Resnais vd., 1953). Ölüme, unutuluşa karşı *mimarinin ölümsüzleştirme işlevine* (Wittgeinstein, 2013a: 201) sahip olduğu düşünülür. Ya da mimarlık (ve sanat) bizi "ölülerle iletişime geçirir". (Pallasmaa, 2016: 65) Yaşayan sanatın çoğunun; doğrudan ölümle, ölümlülükle ilişkilendirebileceğimiz mezar ve anıtlardan geldiğini düşünen Loos'un daha radikal bakış açısıyla[21] "Mimarinin çok küçük bir bölümü sanata aittir: mezar ve anıt. Bir işlevi yerine getiren diğer her şey, sanat alanının dışında tutulmalıdır". Bu bölümde mezar taşlarında cisimleşen insanın ölümlülüğü olgusu ve anıtlarda cisimleşen daha genel bir ölümlülük olgusu üzerinden ölümün, ölümlü ve geçici olmanın kültürel yaratımdaki rolü ve etkileri incelenecektir.

Ölümle ilişkileri ve ölüme bakış açıları değişse de tarih boyunca ölümlülük biyolojik insan yaşamı için kaçınılmaz bir son olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir ve insan da ölümlüğünün, sınırlı yaşam süresinin, geçici

[20] "Fakat Ramses inşacılarının bu ani alevlenmesi, firavunlarının birbirinden daha büyük anıtlar yaptırmaktaki telaşı öleceklerini hissedenlerin, yüzyılları aşacak son ve şaşaalı bir parlaklık bırakmak isteyenlerin, ölümsüz Mısır'ın son şarkısıdır." (Chamdor, 2006: 13).

[21] Loos'un bu metnine ilişkin iki İngilizce çeviri bulunmaktadır. Bir çeviride yalnızca anıt ifadesi geçerken diğer çeviride anıt ve mezar ifadesi bulunmaktadır. Burada, kitabın var olan Türkçe çevirisinde yalnızca anıt ifadesi geçtiği için anıt ve mezarın birlikte kullanıldığı İngilizce çeviriden yararlanılmıştır. (Masheck, 2013: 118-119) Türkçe çeviri: "Mimarlığın sadece incecik bir parçası sanat başlığı altında yer alır: Anıtlar. Geriye kalan her şey, başka herhangi bir pratik amaca hizmet eden her şey, sanat diyarından kovulmalıdır." (Loos, 2016: 84). Loos'un metnindeki şu alıntı bu seçimin nedenini gösterir: "Ormanda dolaşırken, altı ayak uzunlukta üç ayak genişlikte, piramit biçiminde yığılmış topraktan oluşan bir tümsek görürsek, kasvet çöker içimize ve ses 'Biri gömülmüş buraya' der. İşte bu, mimarlıktır." (Loos, 2016: 86)

varoluşunun/varlığının farkındadır. Üstelik ölüm sadece insanın (en azından bu dünyadaki) yaşamı için bir tehdit olarak değil tüm canlı yaşam için -hatta bazı cansız nesneler için bile[22]- kaçınılmaz, nihai bir sondur. Freud'un ifadesiyle (2011: 48) "Tüm yaşamın hedefi ölümdür" denebilir. Yaşam ve ölümün birbirini farklı açılardan içerdiği ve dışladığı söylenebilir. Ölüm, canlı -yalnızca biyolojik bir canlılık değil- bir formu zorunlu kılar. Yaşayan her canlı ölmektedir. Yaşamın sınırında ölüm, ölümün sınırında ise yaşam vardır.[23] Ölmekte olan, can çekişen bir varlığın durumu canlı olmaktır. Canlılığın durumu ise ölüme doğruluktur. Aynı zamanda birbirinden keskin sınırlarla ayrılan -en azından geleneksel ve biyolojik anlamda- yaşam ve ölüm aynı anda, bir arada tek bir canlıda var olamaz. Hem kendi türü için hem sahip olduğu veya etrafında bulunan nesneler için hem de içinde yaşadığı doğa için, yani kısacası etrafında gördüğü ve deneyimlediği -neredeyse- bütün her şeyin ölmekte olduğunun farkında olan insan ölümle zorunlu olarak bir bağa ve ilişkiye sahiptir.

Mezarlar insanın ölümle -ve ölü olanla- ilişkisinin ilk biçimlerinden biridir denebilir. Ölüler için olduğu ve onlar için yapıldığı düşünülse de mezarlar aslında daha çok yaşayanlarla ilgilidir. İnsanlar her ne kadar *kendi ölümlerini ölseler de* ölmek Heidegger'e göre insanın diğer olanakları ve yapabilirlikleri gibi bir olanak, bir yapabilirliktir. Ancak ölmek bu bağlamda Heidegger için olanaksız bir olanaktır. İnsan ancak bir başkasının ölümüne tanıklık edebilir. (Heidegger, 2018: 376) Bu nedenle insanın kendi ölümünü öldüğünü söylesek de kişinin kendi ölüm anı erişilemez bir gelecek olduğu için (Merleau-Ponty, 2016: 491) yaşamları boyunca kendi dışındaki varlıkların ölümünü daha çok deneyimlerler. Ölüm de tıpkı doğum gibi kişi-öncesi bir ufuktur ve kişiye kendi deneyimi gibi görünmez (Merleau-Ponty, 2016: 295). Freud (2004: 71) ise kendi ölümümüzü imgelemenin olanaksız olduğunu ve bunu yapmaya kalkıştığımızda bile o anda seyirci konumunda var olduğumuzu söyler. Bu nedenle topluluklar ölümü ancak diğerinin ölümü üzerinden deneyimleyebilmiş ve ölümle ilişkili olarak -kendi dışındaki- ölenlerin ardından diğer yaşayanlarla birlikte gerçekleştirdiği gömme, gömme töreni, yas tutma, keder, anma ve anma töreni gibi

[22] Burada kastedilen ölüm canlı bir organizmanın ölümüyle sınırlı değildir. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğüne göre Ölüm: (Mecaz) "Sona erme, yok olma, ortadan kalkma veya bir şeyin kalıcı sonu anlamında." Bir nesne için unutuluş, yok oluş da ölüm anlamına gelir (ki bu ölüm yeniden canlanabilirlik olanağını da içinde taşır.) Ayrıca bkz.: "An object dies when the living glance trained upon it disappears." (Resnais vd. 1953)

[23] "Ölüm, bir yaşam olayı değildir. Ölüm yaşanmaz." 6.4311 (Wittgeinstein, 2013b: 169)

ritüeller, gelenekler yaratmış ve geliştirmiştir. Yaşayanların ölenlerin hatırasına -kendi hatırlamaları için-, ölenlerin ardından -bir açıdan ölen kişiyle bağını sürdürmek için- yas tutmak veya ölenlere saygı göstermek için yaptıkları mezarlar –mezar fikrinin, istisnalar ve güncel tartışmalar mevcut olsa da, yeniden diriliş/öteki dünya fikrine gönderme yaptığını da göz ardı etmeden- ölenlerden çok yaşayanların dünyasında, yaşayanlara ve yaşayanların ihtiyaçlarına hizmet eder.[24] En az yaşam kadar ölüm de toplumsal bir olgudur ve ölümün etrafında da çeşitli sosyal ve kültürel gelenekler, ritüeller oluşmuştur. Göçebe toplulukların mezar anlayışına değinen Mumford canlılardan önce ölülerin yerleşik yaşama geçtiğini ve bir kente sahip olduğunu (Mumford, 2007: 18), ayrıca ölüm olgusunun ve mezarların yerleşik yaşama geçiş için bir basamak olduğunu söyler. Unamuno'nun da söylediği gibi (1954: 41) "Taşlar, evlerden önce mezarlar için kullanılıyordu." Ölülerin işaretlenmiş yerlere gömülmesi ve yapılan törenler canlılar için bir toplanma yeri anlamına gelirken mezarlar göçebe topluluklar için kalıcı bir yerleşim yeri ihtiyacına yönelik temel nedenlerden biri sayılabilir. (Mumford, 2007: 17, 129.) Kısacası ölüler etrafında gelişen ritüeller gelenekler, ölüme bakış açısı bile sosyal ve toplumsal dönüşüme, ihtiyaçlara hizmet etmektedir. Ölümün kendisi toplumsal ve toplumsal açıdan işlevsel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gömmek, cenaze ve anma törenleri, yas tutma ve keder, hatırlama ve anma, mezarlıklar vb. mekânsal, sosyal, toplumsal işlevlere gönderme yapmaktadır. Connerton (1999: 97) anma törenlerinin hafıza destekleyici araçlar olduğunu söyler. Kolektif hafızanın bireysel yaşam süresinden, bireysel hafızadan uzun süreceğine güvenildiği için yaşayanlar -geleceğin ölüleri- bugün doğmamış veya gelecekte henüz ölmemiş olanların hafızasında ve ruhlarında anma törenleri ve mezarlıklar aracılığıyla varlıklarını sürdüreceklerdir (Bauman, 2000: 75). Aynı zamanda kurumsallaşmış, gelenekselleşmiş ve ihtiyaç haline gelmiş bu ritüeller sayesinde insanlar ortak bir amaç için bir araya gelmekte, yeni toplumsallık biçimleri ortaya çıkmakta ve anma için yeni yöntemler, araçlar geliştirmektedir.

Ölümün kendisi -tüm çabalara karşı- mutlak ve değişmez olarak kalsa da ölüm algısı ve ölüm-sonrası ritüeller yaşanan toplumsal değişimlerden etkilenmiş, aynı zamanda -dönüşen- ölüm algısı da toplumsal değişmelere yol açmıştır. Ölüm -ölüm

[24] 1831'de Henry Bellow Harvard Exhibitions'daki konuşmasında mezarlıkların ölüler için değil yaşayanlar için olduğunu ifade etmiştir. (Akt. Neil Harris, 1977: 104)

şekilleri değişse bile- nihai olarak ortak bir biyolojik sürece işaret etse de toplumsal bir olgudur. Bu nedenle ölüme ilişkin ritüeller ve gelenekler sosyal, sınıfsal, ekonomik, dinsel, kültürel vb. koşulların etkisinden bağımsız olamaz. Bu tür farklılıklar ve eşitsizlikler ölüme ilişkin ritüellerde ve geleneklerde (gömme[25], anma törenleri, mezar taşları, mezarlıkların görünümü, konumu vb.) görünür olur. Herkes bir mezar taşına sahip olamaz, hatta bazıları gömülmeyi bile hak etmez.[26] Bazı mezarlıklar uzaktan gören herhangi bir yabancının dahi anlayabileceği biçimde belirgin bir manzaraya/görünüme ve mekâna sahipken bazı mezarlıklar bizim onları keşfetmemizi, dikkatimizi onlara vermemizi talep eder. Ölüme ilişkin algı dönüştükçe mezarlıklar -ve ölüm fikri- yavaş yavaş şehir dışına taşınır[27] ve daha mahrem bir hale gelir. Ölüm eskiden daha çok kamusal alanlarda ve kalabalık ortamlarda yaşanırken artık daha özel bir alana -hastaneler ve evler- sıkışmıştır. (Aries, 2015: 206; Benjamin, 2012: 86) Bu çalışmada ölüm ve mezar/mezarlık üzerine (çalışma konusuyla da ilgili olarak) Batı odaklı bir bakış açısı benimsenmiştir.[28] Teknolojinin gelişmesiyle hatırlama ve anma pratikleri, mezar taşları dijital dönüşüme uyum sağlayarak dijitalleşmeye ve sanallaşmaya başlamıştır. Ölen kişinin temsilleri *taşa gömülmek* yerine daha kolay ulaşılabilir, güncellenebilir ve gözden geçirilebilir bir biçime dönüşmüştür. (Bennett & Hubermans, 2015: 350).[29] İnteraktif ve dinamik doğasıyla daha demokratik ve katılımcı görünen bu dijital hatırlama araçları ve çevrimiçi hafızalaştırma pratikleri, *interaktif dijital mezar taşları*, daha tartışmalı bir sürece ve sonuca dönüşme tehlikesi

[25] Birçok toplulukta ve kültürde karşımıza ölü yakma geleneği de çıkmaktadır. Küller hatıra olarak saklanır veya bir anlam ifade eden bir mekâna dökülür. Tıpkı ölen kişilere ait veya onları hatırlatan nesneler gibi ölülerin külleri de taşınabilir ve her an yakınlarda tutulabilir hatırlatıcı nesnelere dönüşür

[26] Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu Mezolitik Çağdan Bronz Çağa antik dönemlerde mezarlıklardaki statü farklılıklarının görünür olduğu düşünülmektedir. Bugün bile bir mezarlığa gidildiğinde mezar taşları eşitsizliğin göstergesi olarak okunabilir. (Hays, 2019; Bates, 2020) Mezarların eskiye göre demokratikleştiği söylenebilir. Önceden sıradan vatandaşların cesetleri denize atılırken ya da ölenlerin isimleri hatta sayıları bile belirtilmeden anonim olarak toprağa toplu bir şekilde gömülürken günümüzde bu durumun dönüştüğü söylenebilir. (Bendann, 2010: 198; Dyer, 2016: 33; Aries, 2015: 114)

[27] Bu eğilim yalnızca modern zamanlara özgü değildir. Platon (2007: 477) Yasalar metninde sürülebilir topraklar üzerinde büyük ya da küçük hiçbir mezar anıtı olmaması gerektiğini belirtir. "… doğanın yalnızca buna uygun olduğu, yani ölülerin bedenlerini yaşayanlara acı vermeden kabul edip saklamaya uygun olduğu yerleri kullanmalı."

[28] Farklı kültür ve gelenekler metnin sınırlılıkları bağlamında dışarıda bırakılmıştır. Fakat farklılaşan ve zıtlaşan bu geleneklere bir örnek vermek gerekirse; Güney Amerika yerlileri ölülerini anmak yerine, onları hafızalarından silmek, tümüyle unutmak için çabalamaktadırlar. "Birçok kabile, köyde bir ölüm meydana geldiğinde ölünün mezarıyla kendi aralarına mümkün olduğunca fazla mesafe koyabilmek için, köyün yerini değiştirme yolunu tutmaktadır. Ölünün tüm eşyaları yakılır ya da imha edilir. Adı bir daha telaffuz edilmemek üzere tabu haline dönüştürülür. Kısacası, ölü tümüyle yok edilir." (Clastres, 2000: 842)

[29] Sanal mezarlıklara (virtual cemeteries) ilişkin Find a Grave, Ancestry, gibi internet sitelerin yanı sıra Facebook ve Instagram da ölen kişinin hesabının anma için kullanılmasına imkân sağlamaktadır. (Brubaker vd., 2013) (Kandpal, 2021)

barındırabilir. Mesafenin, sınırların büyük ölçüde önemini yitirdiği, her şeyin "anında" gerçekleştiği günümüzde ölüme ilişkin uygulamalarda ve geleneklerde bu durumun yansıması görülebilir. Ölüm algısı ve deneyimi görüldüğü üzere sosyal, ekonomik, kültürel, teknolojik, mekânsal, zamansal vb. olgular tarafından oluşturulur, dönüştürülür; aynı zamanda bu olgulara etki eder.

İlkel topluluklardan modern topluluklara biyolojik ölümsüzlük konusundaki karamsarlık[30], insan yaşamının sınırlı ve geçici olduğu gerçeği insanları ölümlülükle baş etmek ve ölümlülüğe karşı koymak için farklı mekanizmalar geliştirmeye itmiştir. Kültürün ve tarihin kaynağını oluşturan bu mekanizmalardan biri insanların birikimlerini geleceğe aktarmalarıdır. (Dastur, 2019: 29) Bu aktarım farklı şekillerde gerçekleşir. Bunlardan ilki en ilkel dürtülerden biri sayılabilecek biyolojik üreme dürtüsüdür. İnsanlar üreyerek kendilerini gelecek nesillerde devam ettirme; düşüncelerini, isimlerini, soylarını ve genetik sermayelerini gelecek nesle aktarma arzusu duyarlar. İlkel/eski insandan modern insana cinselliğin işlevinde değişimler yaşansa da üreme dürtüsü varlığını hala sürdürmektedir. Platon'un Şölen metninde doğurma tanrının işi olarak görülür. "Çünkü doğurma sonsuzluğa götürür, ölümlüyü ölümsüz eder". (Platon, 2000: 57-58) İnsanlar çocuklarının ve torunlarının, kendilerinin ardından gelen nesillerin hafızalarında, bedenlerinde, zihinlerinde adlarını yaşatmayı, anılarını sürdürmeyi umut etmektedirler. Elbette bu seçenek sınırlılıklara, başarısızlığa ya da kesintiye uğrama olasılığına da sahiptir. Ayrıca insanın üreme yoluyla sınırlı ve geçici yaşam süresinin dışına çıkması herkes için yeterli ve tatmin edici bir seçenek değildir. (Mumford, 1970: 434) Bu nedenle canlıların sahip olduğu ölümlülükten muaf, aktarımın sınırlılıklarından etkilenmeyecek, üzerinde daha fazla kontrol sahibi olabilecekleri daha kalıcı ve ölümsüz "kültürel çocuklar" (Han, 2018), geleceğe bırakabilecekleri ve yaşama işini, sahip oldukları sınırlı canlılığı aktarabilecekleri nesneler (Dastur, 2019: 8) üretme ihtiyacı hissedilir.[31] Bauman (2000: 13) ölümün ya da

[30] Ölüm bazı kültürlerde ve dinlerde yeniden dirilmeye ve ölümsüz, ebedi bir yaşama gönderme yapsa da burada kastedilen bedenin ölümü ve bu dünya üzerindeki yaşamın sonudur. Ayrıca tarih boyunca biyolojik ölümsüzlüğe ilişkin denenen ve tasarlanan birçok girişim de mevcuttur.

[31] Değişen toplumla, gelişen ve yeni ortaya çıkan imkânlarla birlikte herkesin bir iz bırakabilmesinin, bir eser yaratabilmesinin mümkün gözüktüğü ve "herkesin kendi tarihçisi olduğu" (Gillis, 1996: 17) bir döneme girilmiştir. Farklı açılardan yeni platformlar ve imkânlar eşitsizlikleri tamamen sona erdirmemiş olsa da bireyler görece daha demokratik bir ortamda, neleri aktaracağı konusunda daha fazla kontrole sahiptir. Ortaya çıkan eserler zamanın ve mekânın sınırlarından genellikle etkilenmezler ve herhangi bir ekstra çaba sarf etmeksizin çok fazla sayıda insana ulaştırılabilirler. Bu yeni imkânlar ise aktarılanların fazlalığı nedeniyle bir doygunluğa ve bıkkınlığa yol açarak yaratıların, paylaşılanların uzay boşluğunda salınmasına, kaybolmasına da neden olabilir.

(insanı hayvanlardan ayıran) ölümlülüğün farkındalığının kalıcılığı yüce bir göreve dönüştürdüğünü ve kültürel yaratıcılığın başlıca koşulu olduğunu söyler. Ölümlülüğünün farkında olan insanlar (doğrudan veya dolaylı, bilinçli veya bilinçsiz ya da kasıtlı veya kasıtsız) sosyal, kültürel ve toplumsal bazı tepkiler, davranışlar gelenekler ve ritüeller geliştirmişlerdir. Geçiciliğinin ve sınırlı yaşam sürelerinin farkında olan insanlar bu duruma karşı kendilerini, yeteneklerini, düşüncelerini, öğrendiklerini silinip gitmeye, unutulmaya ve geçiciliğe karşı korumak amacıyla "kültürel çocuklar" üretmeye başlamışlardır. Bu nedenle bir çocuk veya yapıt üretmek çoğunlukla insanı hayvandan ayıran doğasıyla doğal dürtülerden ayrı olarak bir amaca hizmet etmektedir. Ölümsüzlük vaadi nedeniyle her iki eylem de tanrısal görülür. (Platon, 2000: 59; Arendt, 1994: 35; Nora, 2006: 32) Ürettikleriyle -birbiriyle eşdeğer görülen- ölümsüzlüğe ve tanrısallığa ulaşabilme potansiyeline sahip insanların bu potansiyelini kullanmaması, ölümsüzlüğü ve kalıcılığı amaçlamaması ise hayvan olma durumuyla eş görülür.[32] Lacan'ın söylediği gibi (2001: 848) her dürtü ölüm dürtüsü olsa da (ölümü içerse de) yine de insanlar için canlı olmak ve yaşama dürtüsü geleceğe bir eser veya çocuk bırakmaktan daha ağır basacaktır. *Odysseia*'da geçtiği gibi "Ballandırma bana ölümü, şanlı Odyseuss, bütün geçmiş göçmüş ölülere kral olacağıma el kapısında kulluk edeydim keşke, varlıksız, yoksul bir çiftçinin yanında ırgat olaydım." (Homeros, 2006: 211, 212)

Sınırlı ve geçici yaşam süresine karşı yazı, resim, heykel, mimari yapılar gibi fiziksel formların kalıcılık ve ölümsüzlük için bir araç olduğu düşünülse de cansız, maddi nesneler de 'ölüm'e veya unutuluşa karşı en az canlılar kadar savunmasız ve çaresizdir. Korunmaya, saklanmaya, bakıma, onarıma ve restore edilmeye ihtiyaç duyarlar. Yukarıda kalıcı ve ölümsüz olmasına vurgu yapılan bu "kültürel çocuklar" tam aksine zamanın geçişine, kimyasal ve fiziksel doğal süreçlere, kimyasal ve fiziksel bozulmalara, ateşe ve suya, darbelere ve çalınmalara karşı savunmasızdırlar; daha çok ilgi ve koruma talep ederler. Unutuluştan, geçicilikten ve ölümden kurtulabileceği, zamana meydan okuyabileceği varsayılan, "sonsuzluk hayalleri" (Nora, 2006: 23) olan bu maddi nesneler (konumuz özelinde anıtlar) görüldüğü üzere bu konuda ekstra çaba

[32] "Çünkü en iyiler bütün şeylere karşı tek bir şeyi yeğlerler, ölümlüler arasındaki ebedi şanı; çoğunluk ise sığır sürüsü gibi tıkınır." (Herakleitos, 2016: 149) "…'ölümsüz bir namı, fani işlere yeğleyendir' gerçek anlamda insan; doğanın onlara vereceği zevklerle yetinenler hayvanlar gibi yaşar ve ölürler." (Arendt, 1994: 35)

göstermezlerse ve gösterilmezse başarısız olurlar. Huyssen'e (1999: 178) göre "taştan bir anıtın vaat ettiği kalıcılık, gevşek bir kumun üzerine inşa edilmiştir daima". Amaçlananın ve varsayılanın aksine bu sanat eserleri ve nesneleri kalıcılık konusunda çok büyük bir başarısızlık potansiyeline sahiptir. Diderot (2017: 114) "Eğer yazı siliniyorsa onu unutuyoruzdur. Eğer yazı silinmemişse çoktan unutulmuştur." der. Kalıcı, ölümsüz ve sonsuz olmayı başarabilen bir anıt veya eser -ki bu bilinebilmesi imkânsıza yakın bir olgudur- tam da bu nedenle unutulabilir, görünmezleşebilir, silinebilir, bağlamını yitirebilir veya ölebilir. Başarısızlığının sebebi tam da başarıya ulaşması olabilir. Mumford'un (1970: 434) söylediği gibi "zamana meydan okumalarını sağlayan taş ve tuğlanın kalıcılığı, nihayetinde yaşama meydan okumalarına neden olur." Ya da unutulmaya meydan okumayı sağlayan harfler/yazı gibi hafızayı daha da güçsüzleştirebilir. Canlı yaşamının aksine bu formlar 'öldükten' sonra yeniden canlanabilir. Yıkılan bir heykel, çalınan veya yok olan bir yapıt unutulmaktansa varlığından daha çok dikkat çekebilir, yeniden üretilebilir.[33] Bu nedenle kalıcılık hem olumlu hem olumsuz hem de her an tersine dönebilecek bir yapıya sahiptir. Fiziksel nesnelerin kalıcılığına ilişkin bu sınırlılıklar ve tehditler (ya da kalıcı ve ölümsüz hale getirmek için harcanan çabalar) nedeniyle koruma önemli bir olgu olarak karşımıza çıkar. Korumanın yaratmak kadar önemli olduğunu düşünen Büyük Theodorik'in (454-526) tanımıyla koruma "yeni bir nesnenin, objenin, bir alanın, bir kentin özgünlüğünü soysuzlaştırmadan muhafaza ederek, geleceğe taşımaktır." (Sakarya, 2011) Ülgen'e göre ise "bugünün nesillerinin yarına imanla bakabilmesi için, dünkü kudretli kaynaklarımızdan kuvvet ve ilham alarak ibdalar vücuda getirebilmemiz için, bu abidelerin korunmasının ve göz önünde bulunmasının büyük bir rolü vardır". Ülgen

[33] Schudson (2020: 252) bir eserin yokluğuyla veya ortadan kaldırılmasıyla hafızayı silmek yerine canlandıran kamusal bir ihtilafa yol açabileceğini belirtir. Fark edilmeyen veya görülmeyen anıtların yoklukları fark edilebilir veya daha çok dikkat çekebilir. Hatta anıtların kapladıkları alandan -alışkanlık ve göz aşinalığı nedeniyle- ziyade anıtların bıraktıkları boşluk daha çok dikkat çekebilir. Bu duruma ilişkin farklı açılardan birçok örnek verilebilir. Kars'ta heykeltıraş Mehmet Aksoy tarafından Kars'ta inşa edilmekte olan İnsanlık Anıtı 2011'de dönemin başbakanı R. T. Erdoğan tarafından Kars ziyareti sırasında ucube olarak nitelendirilmiş ve yıkılması talep edilmiştir. 26 Nisan 2011'de anıtın yıkımına başlanmıştır. Mehmet Aksoy'un bu durum hakkında yorumu şöyledir: "Heykelim yokluğuyla var oldu. Bugün Kars'a giden yerli ya da yabancı turistlere rehberler, işte 'İnsanlık Anıtı' bu tepedeydi diye anlatıyorlar." (Oral, 2019) Bir diğer örnek olarak Tophane'de 1973 yılında Muzaffer Ertoran tarafından yapılan ve uğradığı çok sayıda saldırı sonrasında kolsuz ve başsız bir heykele dönüşen İşçi Anıtı'nın Hafriyat, Yeni Sinemacılar ve Ha za vu zu grupları tarafından toplumsal hafızaya yönelik farkındalık oluşturma amacıyla gizlice, geçici bir süre için ortadan kaldırılması ve ardından kamu ve resmi kurumların yaklaşımlarını ve tepkilerini izlemeyi amaçlayan sanat projesi gösterilebilir. Anıt yerinden kaldırılırken bu durum fark edilmiş ve proje başarıya ulaşamamış olsa da sanatçı Murat Akagündüz yine de projenin başarıya ulaştığını, amacın "Heykelin üzerinde taşımış olduğu, yılların birikmiş tahribatını tüm boyutlarıyla görünür kılmak" olduğunu belirtir. (Akardaş, 2010).

eserin sahip olduğu anlam ve işlev nedeniyle korunması gerektiğini düşünür. (Ülgen, 1943: XXVII) Fakat bu koruma arzusu, dürtüsü veya olgusu vazgeçilmez, değişmez ve stabil bir olgu değildir. Koruma her toplum için -benzerliklere sahip olabilseler de- her zaman aynı şeyi ifade etmez, hatta bazı topluluklar için herhangi bir şey ifade etmeyebilir. Aynı zamanda bir toplum veya kültür içerisinde anlamı da zaman içinde değişip dönüşebilir. Riegl (2015: 62) on dokuzuncu yüzyılın tarihi değerin çağı olduğunu, çekişmeyle geçecek bir geçiş dönemi sonrası yirminci yüzyılın ise eskilik değerinin çağı[34] olacağını düşünüyordu. Şu an içinse (1902'de) aynı zamanda doğal olarak bir çekişme dönemi de olan bir geçiş dönemi içinde bulunduğumuzu düşünmektedir. Bu nedenle koruma olgusuna ilişkin farklı yaklaşımlar mevcuttur. Korumaya ilişkin çabalar öncesinde de mevcut olsa da korumanın önem kazanması ve kurumsallaşması on sekizinci yüzyılda başlayarak özellikle on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda hız ve önem kazanmıştır. (Riegl, 2015: 63; Lowenthal, 2015: 4)[35] Koruma, eserlerin kalıcılığı için bir çaba olsa da korumanın kendisinin sonsuza dek kalıcı olması imkânsızdır denebilir. Riegl (2015: 81-82) doğanın güçlerinin insan zekasından güçlü olduğu için ve insanın doğanın güçleri aracılığıyla yok olmaya yazgılı olduğu için koruma olgusunu imkânsız olarak görür. Bir yapıtın eskimesi, zarar görmesi veya yok olması bazen kasıtlı olarak amaçlanabilir veya amaçlanmasa bile bu durum yapıtın değerini ve anlamını yüceltebilir.[36] Modern anıt kültü metninde eskilik değerine göre anıt, korumanın belli bir anda dondurulmasına izin vermeyerek bozulmaya boyun eğmelidir. Fakat burada da bir paradoksla karşılaşılır. Bozulmaya boyun eğen anıt giderek eksildiği, azaldığı için izleyiciyi tahrik eden bölümler azalır, fakat bu da

[34] Tarihi değer, bir anıtın özgün, kapalı haline sadık kalarak korunmasıdır. "Tarihi değer her şeyin şu anki haliyle korunduğunu bilmek ister." (Riegl, 2015: 74-81) Eskilik değeri ise zamanın geçişini, doğanın yıkıcı etkisini boyun eğen anıtın değişimini ve eskimesini gözler önüne serer. (Riegl, 2015: 67-74) Lowenthal de (2015: 282) sevilen hatıraların yaşlanmasının, bizi kendi ölümlülüğümüzle uzlaştırmamıza ve kendi acımasız sonumuzun farkında olmaktan kaçmamamıza yardımcı olacağını ifade eder.

[35] "Tarihi değer on dokuzuncu yüzyılda sadece takdir görmeye değil aynı zamanda yasal olarak koruma altına alınmaya da başlanmıştır." (Riegl, 2015: 63) Roma'da 1863'te Sanat Eserleri ile Tarihi Anıt ve Eski Eserleri Koruma Komisyonu kurulmuş, 1865'te ise Koruma Yasası yürürlüğe girmiştir. Fransa'da tarihi anıtlar için koruma sağlayan ilk tüzük 30 Mart 1887'de kabul edilmiştir. İngiltere'de 1873 yılında tarihi anıtların korunmasıyla ilgili ilk yasa önerisi parlamentoya getirilse de kişi haklarına ve mülkiyete aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmiş, 1882'de bu yasa yumuşatılarak yetersiz bir halde parlamentodan geçmiştir. İngiltere'de ayrıca özel girişimler koruma konusunda önem taşımaktadır. 1895'te iki girişimci tarafından kurulan National Trust bağış ya da satın alma yoluyla sahiplendiği mimari ve tarihi yapıları, doğal alanları kamu yararına koruma görevi üstlenmiştir. (ÇEKÜL, 2010: 17-21) Osmanlı'da ise ilk resmi korumayı kurumsallaştırma girişimleri Tanzimat döneminde Osman Hamdi Bey'in öncülüğünde çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnameleridir. (ÇEKÜL, 2010: 30)

[36] "Daha sonra sitüasyonistler tarafından geliştirilen eleştirel tavır, sanatın ortadan kaldırılması ile sanatın gerçekleştirilmesinin, sanatın aşılmasının birbirinden ayrılmaz yönleri olduğunu göstermiştir." (Debord, 1996: 103)

etkileyiciliğinin ve değerinin yoğunluğunun artışına neden olur. Bu artışın da sınırları vardır, şekilsiz bir moloz yığınına dönüşen anıtın eskilik değeri de ortadan kalkar ve insanlar için hiçbir anlama gelmez. (Riegl, 2015: 71-72)

Hem kalıcılığın ve korumanın sürekliliğinin imkânsızlığı (veya zorluğu) hem de korumanın bir parçası olması nedeniyle restorasyon önemli ve vazgeçilmez bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Restorasyon kavramı ilk kez 1854 yılında Viollet-le-Duc'ün "Dictionnaire raisonné de L'architecture" sözlüğünde (Cilt VIII) kullanılır. (Ülgen, 1943: 8) Restorasyon çok yönlü ve çok boyutlu bir alandır. Brandi, restorasyonun, disiplinler arası bir çalışmayla bilim insanı, konservatör-restoratör ve sanat tarihçisi tarafından birlikte yürütülmesi gerektiğini düşünür. (Ersen, 2010: 5) Korumaya özen göstererek restorasyonu savunan Viollet-le-Duc'ün aksine John Ruskin, William Morris gibi restorasyon karşıtları da vardır. Ruskin restorasyonun bir ölüyü diriltmek kadar imkânsız olduğunu savunur. Bir yapının başına gelebilecek en büyük yıkım olan, sahte bir kopya yaratan restorasyon yerine korumayı önerir. (Ruskin, 2016: 76; Ruskin, 1889: 194) Tarihçi-arşivci Francis Palgrave (1919: 45) de restorasyonun imkânsız olduğun, restorasyonların eserin etkisini bozduğunu, her taşta bir anakronizme yol açtığını savunur. Restorasyon tıpkı koruma gibi -ve korumayla birlikte- tarih boyunca çeşitli dönüşümler geçirmiştir. Günümüzde birçok toplum için zorunlu bir ihtiyaç haline gelen restorasyona ilişkin ilkeler ulusal ve uluslararası kurumlar aracılığıyla resmi hale getirilmiş, koruma ve restorasyon başlı başına bir disiplin haline gelmiştir.[37] Dini inançlar ve gelenekler, turizm, boş zaman, refah seviyesi, teknoloji, sanat, eğitim, ölüme bakış açısı gibi olgulara göre anlamı değişip dönüşebilen restorasyon ve koruma olgusu sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal, dinsel, toplumsal vb. koşullar tarafından etkilenir, dönüştürülür. Aynı zamanda nesnelere, geçmişe, şimdiye, hafızaya, tarihe, zamana vb. ilişkin bakış açımızı şekillendiren bu koşullar nedeniyle restorasyon ve koruma olgusuna ilişkin fikirler de değişir. Bazı toplumlar için restorasyon ve koruma bir anlam ifade etmezken bazı toplumlar için büyük bir olaya dönüşebilir. Bazıları için orijinallik ve eskilik önemliyken bazı toplumlar yeniden üretime önem verir. Han bir Afrikalı için önemli olanın eski bir maskın korunması

[37] Yirminci yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı sonrası 1931 Atina Tüzüğü (Carta del Restauro) ve 1964 Venedik Tüzüğü yürürlüğe girmiştir. Doğal felaketler nedeniyle 1975 Unesco'nun "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme" imzalanmıştır. (Akipek, 2001: 14)

değil, mask yapma becerisine hala sahip birilerinin olması olduğunu; Batıdaki restorasyonlarda eski izler ve tarihsel eskilik önemliyken Uzak Doğuda korumanın sürekli yeniden üreme yoluyla gerçekleştiğini belirtir. (Han, 2018)[38] Avrupalı/Batılı toplumlarla diğer toplumların nesnelere bakış açıları, ölümle ilişkileri, sanatla ilişkileri vb. farklılıklar gösterir -ki Avrupalı/Batılı toplumlar da tarih boyunca değişimler yaşamıştır. Antik ve orta çağda, Helenistik ve Geç Roma döneminde kopyalar da özgünleri kadar önem taşımaktadır. (Lowenthal, 2015: 448) Günümüzde ise eserin orijinalliğini, aynılığını sürdürmeyi amaçlayan koruma fikri değişmektedir. ICOMOS (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) başkanı korumanın değişimi önlemekle ilgili değil değişimi yönetmekle ilgili olduğunu kabul etmiştir. (Akt. Lowenthal, 2015: 429)

Bu bölümde yaşam ile ölüm arasındaki farkı; yaratılan, üretilen eserlerin ya da gerçekleştirilebilen başarıların kalıcılığı üzerinden değerlendiren düşüncelere değinilmiştir. İnsanlar; yarattıkları eserlerle, nesnelerle ortak bir yazgıya (ölüm ve yok olma) sahiptir. Kalıcılığın, sonsuzluğun ve ölümsüzlüğün karşısındaki engellere karşı – ve aynı zamanda bu engeller nedeniyle– geliştirilen ve ortaya çıkan dürtü ve tepkilere sanatsal ve kültürel yaratılar ortaya çıkarması açısından odaklanıldı. Bu sanatsal ve kültürel eserlere sanatsal değerleri kadar tarihi belge olarak sahip oldukları değerler nedeniyle de önem verilmektedir.[39] İçinde bulunduğumuz 2021 yılında artık ölümlerin, savaşların, doğal afetlerin, felaketlerin kaçınılmazlığı ve tüm bunlarla yaşamak zorunda olduğumuz göz önünde bulundurulduğunda sanat eserlerinin ölümsüzlüğü ve kalıcılığı hakkında kesin bir şey söylenemese de sanat eserlerinin yaratılması ve korunması (hatta yıkılması ve ortadan kaldırılması) tartışmalarının kendisinin sonsuzluğu ve ölümsüzlüğü garantilediği söylenebilir.

[38] Japonya'daki 1500 yıllık tarihe sahip Ise Jingu (Büyük İse Tapınağı) 20 yılda bir yıkılıp yeniden yapılır. Yıkım, korunmanın ve kalıcılığın bir parçasıdır. Yeniden inşa etme edimi de en az tapınak kadar anıtsaldır. Yeniden yapımla birlikte yapım ve inşaat teknikleri ve becerileri de aktarılır. Fakat bu yapı Unesco'ya göre 20 yıllık olduğu için yeterince eski değildir ve kültürel miras listesinde yer almaz. (Ouburg, 2011; Han, 2018) Çinli ünlü kaligraf Wang Xizhi'nin de hiçbir orijinal eseri kalmamıştır ve on yedi yüzyıl boyunca kopyanın kopyası eserlerine saygı duyulmuştur. Kopya ve orijinalliğe bakış açısı kabile toplumlarında da benzerdir. (Lowenthal, 2015: 449) Avrupalı/Batılı toplumlar bir eserin kalıcılığını ve korumasını (ölümsüzlüğünü) eserin yaşına, eskiliğine, stabilliğine ve orijinalliğine göre değerlendirir. Asyalı/Uzak Doğulu toplumlar eserlerin değişimini, yeniden üretilmesini, çoğaltılmasını tercih ederler. Değişimin (ve ölümün) modern dünyanın değişmez özelliği olduğu, aynı zamanda canlılığın koşullarından biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda Batılı toplumlar bu değişime (ve ölüme) karşı bir savunma olarak bazı nesneleri kalıcılaştırmak amacıyla bir nevi öldürdüğü söylenebilir.

[39] Bkz.: Venedik Tüzüğü Madde 3: "Anıtların korunmasında ve onarılmasındaki amaç, onları bir sanat eseri olduğu kadar, bir tarihi belge olarak da korumaktır." (Erder, 1968: 113)

2.2.2. Anıt ve Mekân Üzerine

Hafıza ve anıtın kesiştiği ortak bir nokta olarak mekân kavramı hem anıtla hem hafızayla karşılıklı bir ilişkiye sahiptir. Hatırlanmak ve hatırlatılmak (aynı zamanda unutmak ve unutturulmak) istenen olgular anıt formunda mekânda cisimleştirilir. Anıtlar "hafızanın koltuk değnekleri ve unutuşa karşı verilen savaşta yardımcı kuvvet" (Ricoeur, 2012: 60) olarak mekânda, mekânın potansiyelinden ve gücünden de yararlanarak var olmaktadır. Anıt bir mekâna ihtiyaç duyduğu kadar aynı zamanda bir mekân yaratmakta, mekânı düzenlemekte ve etkilemektedir. Mekân ve hafıza ise birbirlerini gerektiren ve birbirlerine ihtiyaç duyan kavramlardır; bu anlamda zorunlu bir ilişkiye sahip oldukları söylenebilir. Ne birey ne toplum mekândan muaf olamaz ve ayrı düşünülemez. İnsanların tüm eylemleri, deneyimleri, yapıp etmeleri dolayısıyla hatırlama ve unutmaları zorunlu olarak içinde bulunduğumuz ve yaşadığımız mekânda gerçekleşir.

Mekân kendiliğinden, verili olarak orada bulunan, sabit, değişmez bir yapı değildir. Dinamik, değişken ve görece interaktif bir yapıya sahip olan mekân yaşanan toplumsal, siyasal, ekonomik, teknolojik, kültürel vb. koşullar ve değişimler tarafından belirlenir ve bunlardan etkilenir. Aynı zamanda mekânın kendisi de bu ilişkileri, koşulları belirleyebilir ve etkileyebilir. Bu nedenle mekâna yapılan müdahaleler ve mekânda yapılan değişiklikler toplumlar ve bireyler için göründüğünden ve düşünüldüğünden daha karmaşık anlamlara gelir. Bauhaus'un ikinci direktörü olan İsviçreli mimar Hannes Meyer (1928) inşa etmenin "toplumsal, psikolojik, teknik, iktisadi yaşamı örgütlemek [organize etmek]" olduğunu düşünür. (Akt. Lefebvre, 2007: 95) İnşa ederek veya ortadan kaldırarak, planlayarak veya görmezden gelerek mekâna yapılan ve yapılmayan müdahaleler mekânı ürettiği, düzenlediği kadar toplumsal yaşamı ve ilişkileri de üretir ve düzenler. Lefebvre mekânın "yeniden-üretilebilir olarak üretildiğini ve yeniden üretildiğini" (Lefebvre, 2014: 342) belirtir. Mekânın sahip olduğu bu toplumsal yaşamı, ilişkileri üretme ve düzenleme potansiyeli, mekânın üretiminin sürekli olarak devam etmesi ve tam tersine çevrilebilirliği mekânı bir mücadele alanına dönüştürür. Bu mücadele alanında mekân iki taraf için hem güçlü bir silah hem de kırılgan bir taraf olma ve her an tersine dönebilme potansiyeline sahiptir. Mekân -mekânın üretimi, düzenlenişi veya tahrip edilmesi- özellikle devletler, güç ve

iktidar sahipleri (veya arzulayanları), otoriter yapılar vb. için çeşitli isteklerini gerçekleştirmek amacıyla uzun zamandan beri önemli bir araç olagelmiştir.[40]

Son zamanlarda mekâna (mekânla ve konumuzla ilişkili olarak kent ve mimarlığa da) toplumsal bir ürün/yaratım olarak odaklanılmaktadır. (Rossi, 2006: 2; Lefebvre, 2014). Mekân toplumsal olarak üretilen, toplumsal ilişkileri içeren ve etkileyen, toplumsal grupların izlerini taşıyan ve toplumsal gruplarda iz bırakan (Halbwachs, 2017: 142) bir kavram olarak görülmektedir. İnsanların bir araya geldiği, karşılaştığı, etkileşimde bulunduğu kamusal mekânlar kadar en kişisel ve özel mekânlar bile -bireyin hiçbir zaman yalnız olmadığı göz önünde bulundurulduğunda- toplumun izlerini taşır. Mekâna yapılan (veya yapılmayan) müdahaleler, mekânın düzenlenmesi ve planlanması görünen-görünmeyen, farkında olunan-olunmayan birçok aktör tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu aktörlerin her biri (mimarlık, sanat, şehir planlaması, siyasal partiler vb.) de toplumsal, siyasal, kültürel vb. etkilere, koşullara tabidir. Bir "mekân yaratma sanatı" (Rona & Beykan, 1997b: 1194) olarak mimarlık Rossi'ye göre (2006: 2) "doğası gereği kolektiftir". Mimarlığın bu zorunlu kolektifliği/toplumsallığı mekâna da yansır. Fakat mimarlığın mekân konusunda sahip olduğu bu önemli ve güçlü görünen konum mimara sonsuz ve sınırsız bir güç bahşetmez. Öyle olsa bile mimarlar da toplumsal etkilerden, toplumsal değişimden bağımsız değildir. Bu etki ve değişimler mimarı hem bireysel olarak hem de toplumsal/sanatsal/akademik vb. konum olarak etkiler. Nilgün Fehim Kennedy (2012: 25) de benzer şekilde mimarın aldığı eğitimin, yaşadığı koşulların, mimarlığın toplumsal statüsünün bir mimarlık ethosu oluşturduğunu; bu ethosun ise "mimarlara özgü özellikleri ortaya koyduğu gibi, mimarın mesleğini icra ederken uyguladığı kuralları da" belirlediğini belirtir. Mimarlar toplumsal, kültürel, sanatsal, dinsel, ekonomik, siyasal vb. koşullardan bağımsız olmadıkları gibi mimarların tabi olduğu kendi kontrolleri dışında kalan birçok faktör de vardır. Mimarlık yalnızca mimarların tekelinde olan bir sanat ve meslek değildir. Tıpkı mekân gibi mimarlığa da etki eden sayısız, çeşitli faktör vardır. Mekân gibi mimarlık da tarih boyunca yaşanan değişimlerden etkilenerek bir sanat alanı, eğitim kurumu, meslek vb. olarak değişip

[40] Foucault on sekizinci yüzyılda toplumları yönetme amaçlarının ve tekniklerinin bir gereği olarak mimarlık üzerine düşünmenin gelişmeye başladığını belirtir. "On sekizinci yüzyıldan sonra; siyaseti, insanları yönetmenin sanatı olarak gören her siyaset tartışmasında, bir ya da birkaç bölüm, şehircilik, toplu kullanımlar, sağlık ve özel mimarlığa ayrılmıştır." (Rabinow, 2012: 11-12).

dönüşmektedir. Bu dönüşümler sonucu bu parçalar birbirlerini etkileyerek ve birbirlerine uyum sağlayarak sürekli olarak değişip dönüşmeye devam etmektedir. Yaşanan teknolojik gelişmeler, gündelik hayattaki değişim ve dönüşümler, siyasal gelişmeler ve dönüşümler, turizmin dönüşümü, toplumsal ilişkilerin dönüşümü, yaşanan önemli olaylar ve önemli gelişmeler insanlar ve toplumlar kadar mimarlığı, mekânı da dönüştürür.

Değişime yapılan -ve yapılacak- bu vurgu değişimin kaçınılmazlığı ve belirleyiciliği göz önünde bulundurulduğunda gereksiz veya abartılı değildir. Mekân da sürekli değişimi içeren, süren bir gerçeklik ve toplumsal üretimdir. (Halbwachs, 2017: 153 Lefebvre, 2014: 342) Mekânla ilişki ve mekân algısı her topluluk için aynı anlama gelmediği gibi zaman içinde değişime de karşı koyamamaktadır. Günümüzde mekân, mekânı deneyimleme biçimleri, yürüme deneyimi çeşitli faktörlerin etkisiyle dönüşmüştür. Avcı-toplayıcı toplumlarla modern toplumdaki bir bireyin mekânla ilişkisi ve mekânı deneyimlemesi oldukça farklıdır.[41] Yeni anlamlar yüklenen mekân günümüzde daha çok uyaran ve işarete sahiptir, fakat bu durum neredeyse bir görsel kirliliğe dönüşen görsellik çılgınlığına (Connerton, 2012: 98) yol açar. Sınırların seçiciliği zorunlu kılması nedeniyle mekân da bu aşırı uyaran ve işaretler seçici bir dikkati ve/veya umursamazlığı ve görmezden gelmeyi gerektirmektedir Aksi halde bu durum istenmeyen bir umursamazlığa ve bıkkınlığa yol açabilir.

Tıpkı insanlar, toplumlar, kurumlar gibi mekân da sürekli değişmekte ve dönüşmektedir. Mekân, büyük oranda içinde -ve dışında- bulunan insanlar tarafından üretilir, şekillendirilir ve dönüştürülür. Aynı zamanda insanların da ilişkileri, alışkanlıkları, davranışları, hatırlama ve unutmaları vb. belirlenirken ve dönüşürken

[41]Avcı-toplayıcı toplumlarda yürüme deneyimi her an tehditlere ve tehlikelere karşı tetikte olmayı gerektirir. Günümüzde ise sokağı veya mekânı deneyimleme biçimleri ve bakış oldukça yüzeyseldir. ABD Ulusal Güvenlik Merkezi 2000-2011 yılları arasında yürürken cep telefonlarının neden olduğu dikkat dağınıklığı nedeniyle 2000-2011 yılları arasında 11.101 yaralanma meydana geldiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.prnewswire.com/news-releases/distracted-walking-injuries-on-the-rise-52-percent-occur-at-home-300100870.html Almanya'da ise Langenscheidt Yayınevi tarafından düzenlenen oylamada 2015'in kazanan gençlik sözcüğü smartphone ve zombi kelimelerinin birleşiminden oluşan smombie olmuştur. Smombie yürürken cep telefonuna dalmış insanları ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca bazı düşünürler tarafından mekân algılamalarında cinsiyete, kültüre ilişkin algılamaların farklılıkları olduğu da düşünülmektedir. Bilişsel bilimci Boroditsky mekân tanımında kültürler arası farklılıklara dikkat çekerek insanların mekânları tarif ederken farklı (sağ, sol gibi kendilerini odağa alan ve kuzey, güney gibi ana yönleri odağa alan) referans çerçeveleri kullandığını belirtir. (Akt: Groh, 2016: 201) Sinirbilimci olan O'keefe kadınların ve erkeklerin etraflarındaki mekâna dikkat etme ya da uyum gösterme bakımından farklılıklar içerdiğini keşfetmiştir. Kadınların yol tarifinde çevrelerindeki ipuçlarından ve işaretlerden faydalandığını erkeklerin ise daha çok içsel bir geometrik haritaya güvendiğini söyler. Ayrıca mekân hakkında düşünürken kadınlarda sağ yan ve sağ ön alın korteksi etkinleşirken erkeklerde sol hipokampus etkinleşmektedir. (Akt: Kandell, 2016: 406).

mekânın kritik bir rolü bulunmaktadır. Mekân hem belirleyicidir hem de belirlenmektedir. Churchill'in 28 Ekim 1943'teki konuşmasında sarf ettiği ve bugün çok sık kullanılan "Biz binalarımızı biçimlendiririz, onlar da bizi biçimlendirir" ifadesi daha genele, mekâna da uygulanabilir. Mekânla olan bu döngü şeklindeki diyalektik ve kaçınılmaz ilişkiye birçok düşünür değinmektedir. Kentlerin insanın sosyal ihtiyaçlarından doğduğunu belirten Mumford (1970: 4-5) zihnin kentte biçimlendiğini, buna karşılık kentsel biçimlerin de insan zihnini koşullandırdığını belirtir. Halbwachs ise mekânın grubun izini, grubun da mekânın izini taşıdığını (Halbwachs, 2017: 142) düşünür. Mekân grubu/topluluğu etkilerken ve dönüştürürken grup ve gruptaki değişimler de mekânı etkilemekte ve dönüştürmektedir. Sonrasında ise etkilediği, iz bıraktığı ve dönüştürdüğü grubun izini taşıyan ve o grup tarafından dönüştürülen mekân da gruba etki etmektedir. Bu ilişkinin kaçınılmazlığı elbette eşitsizlikleri, güç ve iktidar ilişkilerini, kötüye kullanımları engellememektedir. Ayrıca mekân-insan ilişkisindeki bu öngörülebilirlik içinde bir öngörülemezliği de barındırmaktadır. Yaşanan değişimlerin yarattığı koşullar her an tersine dönebilme veya amacının dışına çıkabilme olasılığı taşır. Bu kaçınılmaz ilişkiye rağmen ve bu ilişki nedeniyle mekân gerçekleştirilmek istenen amaçlar için oldukça elverişli bir araç olmaktadır. Mekân bu nedenle bir mücadele ve rekabet alanına dönüşür.

Bir "hatırlama organı" (Mumford, 2007: 677) olarak mekân, hatırlama ve hatırlatma için bir araç (Lefebvre, 2007: 68; Ricoeur, 2012: 60) görevi görür. Hafızanın sınırlılıkları ve zorunlu olan seçici doğası nedeniyle bir hatırlama edimi içinde unutmayı da içermektedir. Bu nedenle bir mekân hatırlamaya hizmet ettiği kadar unutmaya da hizmet edebilir ve unutkanlığa yol açabilir. Bu unutma -veya seçici hatırlama- kasıtlı olabileceği kadar amaçlanmamış, öngörülememiş bir sonuç da olabilir. Mekânın sahip olduğu potansiyeller mekânı elverişli bir araca ve silaha dönüştürmektedir. Kimin işine yarayacağı ya da kimin zararına olacağı belirsiz ve her an değişime açık olan mekândaki mücadele daha fazla önem kazanmaktadır. İktidar sahipleri -iktidarın da sonsuza kadar sürmediği ve sürdürülmek için çaba gerektiği göz önünde bulundurulduğunda- mekânı hem tahakküm ve güç için bir araç olarak kullanır hem de mekânı mikro düzeyden makro düzeye kadar düzenlemek, denetlemek ve mekânda tahakküm kurmak isterler. (Lefebvre, 2014: 56-387). Bir mekân oluşturulurken veya düzenlenirken asgari düzeyde bile olsa içerdiği kadar dışlaması, hatırlattığı kadar unutturması, vurguladığı kadar yok

sayması zorunlu gözükmektedir. Lefebvre (2014: 108) mekânın toplumsal ilişkileri kapsadığı kadar gizlediğini de belirtir. Mekânın hatırlatıcı işlevini tersine çevirerek veya tahrip ederek yapılan müdahaleler sonucu; bir geçmişi veya tarihi hatırlatan yer ve sokak isimlerini değiştirerek, mekân düzenlemelerine müdahale ederek, geçmişin izlerini taşıyan binaların ve yapıtların dokusunu bozarak, yıkarak veya yerini değiştirerek, dikkatleri başka yöne çeken tasarımlar yaparak vb.- mekân hatırlatarak, göstererek veya inşa ederek dâhi unutturmakta, saklamakta, dışarıda bırakmakta ve tahrip etmektedir. Connerton da mekâna yapılan yıkıcı müdahaleler kadar mekânın kendisinin de kültürel amnezi yarattığını öne sürer. (Connerton, 2012: 119-120) Mekân bir mücadele ve rekabet alanı olarak, yaşanan birçok değişim ve dönüşümden etkilenerek, birçok faktöre ve koşula tabi olarak ve birçok farklı aktör tarafından etkilenerek her an yeniden kurulabilme, değişebilme ve dönüşebilme potansiyeline sahiptir. Bu dönüşümlerin hızının yüksek olması bile unutkanlığa yol açabilir.

Toplumsal bir üretim olarak mekân; insanları, toplulukları, toplumsal ilişkileri ve güç ilişkilerini içerdiği, düzenlediği, belirlediği kadar aynı zamanda bu faktörler tarafından belirlenmekte ve etkilenmektedir. Mekânın belirleniminde bu soyut faktörlerin oynadığı rol kadar somut nesnelerin (binalar, anıtlar, sokaklar vb.) rolü de önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu faktörler de birbirlerinden etkilenmekte ve birbirlerini etkilemektedir. Toplumsal ilişkilerin yansımaları nesnelerde görünür olurken, nesnelerin etkisi ise toplumsal ilişkilere yansıyabilir. Konumuz özelinde anıt ise mekânda birçok toplumsal ilişkinin, mücadelenin, geçmişin ve gelecek tasavvurunun, hatırlama ve unutmanın mekânda cisimleşmiş halidir. Hatırlanmak ve hatırlatılmak istenenler hafızanın doğası gereği tarih boyunca çeşitli yardımcı araçlara ihtiyaç duymuştur ve yalnızca hafızanın inisiyatifine bırakılmamaktadır. Anıt da hafızanın somut bir mekânda cisimleştirilmesidir. (Assmann, 2015: 46)

Anıt bir mekâna ihtiyaç duyduğu kadar bir mekân yaratır ve mekânı dönüştürür. Lefebvre de her eserin bir mekân işgal ettiğini, mekân yarattığını ve mekânı şekillendirdiğini belirtir. (Lefebvre, 2014: 101) Anıt mekânı ve mekânsal ilişkileri düzenlemek ve yeniden tanımlamak için bir araç olarak kullanılır. Aynı zamanda mekân da anıtın anlamını, biçimini, insanlarla etkileşimini ve ilişkisini belirler. Anıt ve mekân arasında var olan bu diyalektik ve zorunlu ilişki mekânı göz ardı etmeyi imkânsız kılar. Venedik Tüzüğü'nün yedinci maddesinde de anıtın içinde bulunduğu çevrenin ayrılmaz

bir parçası olduğu belirtilir. (Erder, 1968: 113) Anıtın çevre yapıcı olduğunu ifade eden Kuban (1973: 6) anıtı içine alacak çevre ve mekânın anıt oraya yerleştikten sonra yeni bir çevreye dönüştüğünü söyler. Sözen ise Türkiye'de anıtın mekân yaratma ve tarihi çevre ile bağ kurma düşüncesinin önem kazanmasını umut verici bulur. (Sözen, 1973; 15) Anıtın mekânla, mekânın anıtla olan bu ilişkisi göz ardı edilmediğinde hem anıt hem mekânla daha güçlü bir bağ kurulabilir ve anıt gündelik yaşama ve ilişkilere daha kolay entegre olabilir.

Lefebvre anıta karşı ve anıttan yana olarak anıtın mekânla olan ilişkisine değinir. Anıtın baskıcı yönüne gönderme yapan Lefebvre anıtın mekânı sömürgeleştirmek ve baskı altına almak için etrafında bir mekân örgütlediğini belirtir. Diğer taraftan "tasarlamanın ve tahayyül etmenin mümkün olduğu tek kolektif (toplumsal) yaşam yeri" olarak anıtın insanları bir araya getirdiğini ve mekânda bir aşkınsallık, bir başka yer meydana getirme potansiyeli olduğunu belirtir. (Lefebvre, 2007: 25) Anıtın mekânla ilişkisi ve anıtın (ve anıtla vazgeçilmez bileşenleri olarak mekânın ve hafızanın) özellikle tarih boyunca iktidar sahipleri, ulus devletler, bir düşünceyi veya yaşam biçimini dayatmaya çalışanlar tarafından kullanılabilecek son derece elverişli bir araç olduğu göz önünde bulundurulduğunda anıtın her zaman olumlu, yapıcı ve toplum yararına olmadığı görülür. Anıt baskıcı ve otoriter, totaliter yönetimleri yüceltme, iktidarını yansıtma ve tahakküm kurma amaçlı inşa edildiği için kötü bir üne sahip olmaları anıt fikrinin sorgulanmasına ve anıta eleştirel yaklaşılmasına yol açmıştır. Ayrıca anıtların amaçlarını gerçekleştirmede başarısız olmaları da anıt fikrinin sorgulanmasına neden olmuştur. Yaşanan dünya savaşları, otoriter, totaliter ve faşist yönetimlerin sona ermesi, hayatın her alanına yansıyan birçok değişim ve dönüşümün etkisi birçok kavrama ek olarak anıta yaklaşımı da derinden etkilemiştir. Yeni dünya için yeterli olmayan anıt fikri sorgulanmaya başlamış ve yeni yaklaşımlar geliştirilmeye başlanmıştır.

2.2.3. Anıtın ve Anıt Düşüncesinin Dönüşümü

Anıtın ölümü ilan edilse de (Mumford, 1970: 433-440) anıt ve anıt düşüncesi tarih boyunca çok çeşitli faktörlerden etkilenmiş, değişime açık bir kavram ve biçim olarak varlığını sürdürmüştür. Anıtın dönüşümüyle kastedilen daha somut ve biçimsel

dönüşümler -anıt düşüncesinin somutlaşması- iken anıt fikrinin dönüşümü anıtın hangi ihtiyaca, hangi duygu ve düşünceye hizmet edeceğinin, algılanışının ve deneyimlenmesinin dönüşümüdür. Anıt ve anıt düşüncesinin değişimi her zaman eşzamanlı olarak gerçekleşmemektedir, böyle durumlar ise bir krize yol açabilmektedir. Eşzamanlı bir ilerleme anıt kavramının karmaşık, tartışmalı, muğlak ve özel karakteri göz önünde bulundurulduğunda her zaman nihai bir çözüm, ideal bir durum olarak görülmemelidir. Anıtın ve anıt düşüncesinin değişmez, sabit ve sonsuz olması anıtın, mekânın hafızanın, toplumların, siyasal yapıların doğasına aykırıdır. Tüm sanatsal, kültürel, insan yapımı nesneler için değişim, dönüşüm ve adaptasyon gerekli, hatta zorunludur. Bu dönüşümlere kısaca değinecek olursak, öncelikle insanlar tarafından, insanlar için yapılan anıt insani -ve toplumsal- süreçlerin sahip olduğu potansiyellerden ve niteliklerden ayrı düşünülemez. Bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar, imkânlar, düşünceler ve algılama biçimleri sürekli değişip dönüşürken aynı zaman da birçok faktör üzerinde etkide bulunarak bu faktörlerin de değişip dönüşmesine yol açmaktadır. Anıt bir taraftan bu dönüşümlere uyum sağlarken diğer taraftan kendi dışındaki etkenleri de kendine uyarlamakta, buna ihtiyaç duymaktadır. Halbwachs'tan hareketle (2017: 172) grupların hatta bireylerin sayısı kadar anıt (ve insan yaşamına ilişkin birçok kavram/nesne) yaratma ve tasarlama olanağı vardır denilebilir. Birçok disiplini ilgilendiren ve disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılan anıt ve anıt düşüncesi bu disiplinlerde yaşanan değişimlerden ve disiplinlerin kesişim noktalarındaki belirsizlikten ve dinamik süreçten etkilenmektedir. Geçmişten geleceğe bir mesaj iletmeyi amaçlayan şimdiki zamandaki anıt zamansal yapıların doğalarından, değişen zamansal anlayışlardan da etkilenmektedir. Geçmiş takıntısıyla eşzamanlı olarak şimdinin hayatımızın her alanını kaplaması, geleceğe ilişkin tasavvurların görece demokratikleşerek daha mikro ve bireysele indirgenmesi gibi dönüşümler anıtı doğrudan etkilemektedir. Anıtın korunmasının önem kazanması geçmişin anıtlaştırılması/müzeleştirilmesiyle (Didi-Huberman, 2018: 45), ulus devletlerin ortaya çıkışıyla, turizmin yükselişiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmiş ve kurumsallaşmıştır. Anıtın kapsamı amaçları, hedefleri ve kapsamı genişlemiş ve farklılaşmıştır. Sözen (1973: 7) günümüz insanının yalnız bir olaya dayalı olarak değil sürekli hatırlamak, hatırlatmak gereği duyduğu her şeyi simgelemek istediğini söyler. Kahramanlığı öven, ulusal idealleri göstermeyi amaçlayan, zaferleri hatırlatan, iktidarın aracı olan figüratif

anıtlar sanatsal, mekânsal, kentsel ve siyasal dönüşümler sonrası giderek daha soyut, muğlak ve geniş kapsamlı hale gelmiştir.

Anıtlar çağı olarak görülse de on dokuzuncu yüzyıl; anıtları kolektif istekleri ifade etmediği ve karşılamadığı için sahte-anıtsallık yaratmakla eleştirilmiştir. (Kuban, 1973: 6) Yaşananlar göz önüne alındığında ise yirminci -ve yirmi birinci- yüzyılın kendisi Mosse'ye göre başlı başına bir anıttır.[42] (Olick vd. 2020: 24) Anıtın dönüşümünün ilk izleri Birinci Dünya Savaşı sonrası görülse de[43] asıl dönüşüm ve anıt fikrinin sorgulanması İkinci Dünya Savaşının (hemen ardından olmasa da) sonrasında gerçekleşmiştir.[44] Anıtın baskıcı, acımasız ve otoriter yönetimler tarafından bir araç olarak kullanılmasıyla iktidarla özdeşleşen anıtlara kuşkuyla yaklaşılmıştır. Kahramanlıkları, zaferleri, önemli kişi ve olayları hatırlatan, kendini dayatan ve gösteren bir biçimde, tüm hatırlama yükümlülüğünü üstlenen anıta karşıt olarak ölenleri savaşın acı ve kayıplarla dolu olan yüzünü, ulusların kirli geçmişlerini, zaferlerin ardındaki suçları gösteren ve deneyimleyen öznenin katılımını gerektiren anıt fikri önem kazanmaya başlamıştır. Anıta kuşkuyla yaklaşan, anıtı insanlara ne düşüneceklerini söyleyen ve bunu dayatan, totaliter bir biçim olarak gören İkinci Dünya Savaşı (60'lardaki toplumsal hareketler de düşünüldüğünde) sonrası bir nesil ortaya çıkmıştır. (Young, 1998) Anıtın anlamı, temsil gücü, hatırlatma ve unutturma işlevi, görünürlüğü ve gücü bir yanıyla azalsa da diğer taraftan yeniden anlamlandırmalara, tersine çevrilmeye veya işlevsizleşmeye daha açık hale gelmiştir. Anlamı, biçimi, malzemesi ve karakteri geleneksel anıt formunun aksine daha muğlak, belirsiz ve çoklu yorumlanmaya açıktır.

Anıtın (mimarlığın ve hafızanın ölümünün veya yok olacağının ilan edilmesi gibi) ölümünün ilan edildiği, görünmezliğe mahkum olduğunun[45] iddia edildiği ve anıt

[42] Her ne kadar yirminci yüzyıl savaşlar, savaş suçları, baskıcı, otoriter ve totaliter yönetimlerle kötü bir yüzyıl olarak düşünülse de Steven Pinker bunun tam aksini iddia etmektedir. İstatistiklere dayanarak insanlar arasındaki şiddet olaylarının tarih boyunca giderek azaldığını savunur. Geçmişte ve "eski güzel günlerde" her şeyin daha iyi olmadığını, zamanın birçok iyileşme getirdiğini savunur. (Akt. Wittman, 2018: 46)

[43] Alex King antik savaş anıtlarının dikilmesi savaşın kendisini, özellikle zaferi anma amacıyla olduğunu ancak Birinci Dünya Savaşı anıtlarının ölenleri onurlandırmayı amaçladığını ifade eder. (Yılmaz, 2014: 191)

[44] Tatlin'in anıtı -ya da anıt düşüncesi- geleneksel anıt fikrinin sorgulanmasına bir örnek olarak verilebilir. (Punin, 2016) Krauss da (2002: 108) Rodin'in Cehennemin Kapısı ve Balzac eserleriyle geleneksel anıt düşüncesinin aşıldığını belirtir. Bu iki eserle birlikte "anıt mantığı eşiği geçilip onun negatif durumu denebilecek bir şeye- bir tür yersizliğe, mutlak bir yer kaybına- yani modernizme girilir."

[45] Dünyada hiçbir şeyin anıtlar kadar görünmez olmadığını düşünen Musil'e göre "otoyollardaki uyarı işaretlerini anıtlar kadar silik yapmaya kalkmak suç olurdu" (Musil, 2017) Anıtların görünmezliğine ilişkin şu örneğe bakılabilir: Küba'da unutulmuş anıtların fotoğrafını çeken Cienfuegos bir anıtın yanına geldiğinde yaşlı bir adama anıtın tarihini sorar. Adam şaşkınlıkla kendisine "Hangi anıt?" diye cevap verir. Ayrıntılı bilgi için bkz.:

kavramının krize girdiği bir çağda bir anda işler tam tersine döner. Anıt düşüncesinin sorgulanması ve anıtın ölümüne ilişkin yapılan tartışmalarla anıtın bahsi yükselişe geçmiştir. Derrida'nın ifade ettiği gibi (1999: 95) bir şeyin olmadığını söylemek gelmekte olduğunu ilan etmekse, ölümünün yakın olduğunu söylemek de canlı olduğuna işaret edebilir. Anıtsallığın, geleneksel figüratif ve devasa boyutlardaki anıtların değeri ve önemi azalırken aynı zamanda anıtların -olumlu veya olumsuz olarak- görmezden gelinmesi zorlaşmıştır. Hatırlatma ve unutma işlevlerini, bir düşünceyi dayatma güçlerini, inandırıcılıklarını ve kalıcılık düşüncelerini kaybettikleri düşünülen anıtlara rağmen yine de insanların anıta ilişkin ihtiyaçları ve eğilimleri ortadan kaybolmamıştır. Günümüzde bile hala insanların büyük bir çoğunluğu anıtları karşılarında olumlu veya olumsuz, anıt olarak veya bir buluşma yeri olarak bir muhatap olarak görmektedir. Anıtların yapımına, korunmasına ve bakımına -hatta yıkımına bile-[46] günümüzde çok büyük kamusal ve özel kaynaklar ayrılmaya devam etmektedir. Hafızanın, kültürel mirasın, yaşanan felaketlerin (dark turizm), sanatın, geçmişin ve dolayısıyla anıtın endüstrileşmesiyle anıt bir tüketim nesnesi ve turistik bir cazibe merkezi haline gelmekte ve ekonomik yönü, maddi değeri ve sağladığı kazanç ön plana çıkmaktadır. Anıt görünmezliğiyle, işlevsizleşmesiyle, yansıttığı fikirlerin derinden dönüşümüyle, harcanan maddi ve manevi kaynaklarla günümüzde canlılığını korumaya devam etmektedir.

Anıtı ve anıt düşüncesini belirleyen, şekillendiren ve dayatan koşullar, düşünceler, siyasal rejimler ve iktidarlar sonsuza dek süremeyeceği için anıt ve anıt düşüncesinin ilettiği, dayattığı, yücelttiği, somutlaştırdığı, hatırlattığı ve unutturduğu her şey sorgulanmaya veya doğrudan ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Anıtın devaluasyonuna tanıklık edildiği (Sert vd., 1958: 48) düşünülse de gerek bir yanıyla güçlerini tamamen kaybetmemelerinden gerek de insanların muhatap olarak kirli geçmiş ve suçluların cezalarını -doğal bir tepki veya zorunlu olarak- anıta yüklemelerinden

---

https://www.marytribble.com/the-invisible-monument/ Poe'nun Çalınan Mektup öyküsünden de hatırlanabileceği gibi bir şeyi saklamanın en iyi yolu onu en görünür yere koymaktır. Gündelik hayatın bir manzarası olan anıtlar tam da bu nedenle -alışkanlıktan veya göz önünde olmaktan- görünmez hale dönüşme potansiyeli taşırlar. Bir anıtın varlığı görünür olması için yeterli değilken yokluğu da anıtın o anda yok olacağı anlamına gelmemektedir. Hatta anıtlar yokluklarıyla daha görünür hale de gelebilir.

[46] Hindistan'daki Patel heykelinin (Statue of Unity) maliyeti 3000 croredir. (2009'a göre 370 milyon dolar). Robert E. Lee'nin anıtının kaldırılmasının maliyeti Dallas Belediyesinin açıklamasına göre yaklaşık olarak şöyledir; 210 bin dolar temizleme, 15 bin dolar taşıma, 25 bin dolar muhafaza, 30 bin dolar da boşalan yerin temizlenmesi ve yeşillendirilmesi. Ayrıca Madame Tussauds Hitler'in balmumu heykeli için 200 bin dolar harcamıştır.

dolayı anıtlar genellikle "fatihlerin ve devrimcilerin" (Lefebvre, 2014: 232) ilk hedefi olur. Bu duruma örnek olarak ABD, Rusya, İspanya gibi ülkeler verilebilir. ABD'nin yaygın eğilimi kendi geçmişiyle ve suçlarıyla (kölelik tarihi, kızılderililer vb.) yüzleşmek yerine diğerlerinin (Washington Holocoust Müzesi) suçlarını hatırlamak ve hatırlatmak, bu suçlarla yüzleşmek olmuştur.[47] Fakat bu durum son zamanlarda zorunlu olarak değişmeye başlamıştır. ABD'de heykellere ve anıtlara çeşitli saldırılar ve ülkenin farklı yerlerinde düzenlenen çeşitli protestolar[48] sonucu ABD'nin ırkçı, kölelik yanlısı ve sömürgeci tarihine ilişkin heykel ve anıtlar kaldırılmaya başlanmıştır. Diğer birçok ülkede ise rejim değişiklikleri ve baskıcı, faşist iktidarların sona ermesi anıtlara saldırılara ve anıtların kaldırılmasına yol açmıştır. Birçok Lenin heykeli ve anıtı Rusya ve Ukrayna[49] gibi ülkelerde kaldırılmış veya saldırıyla uğramıştır. İspanya'da 2007'de çıkarılan Tarihi Hafıza yasası ile Franco'ya ait izler silinmekte, heykel ve anıtlar kaldırılmaktadır.[50]. Madame Tussauds'daki Hitler'in balmumu heykelinin kafası koparılmış (Siddique, 2008), Saddam heykeli Amerikan askerlerince yıkılmıştır.[51] Aşırı-sağcılar, neo-naziler tarafından da anıtlara çeşitli saldırılar düzenlenmiştir.[52] Anıtlara yapılan saldırılar ve uygunsuz davranışların her zaman kasıtlı olduğu veya bir amaca hizmet ettiği söylenemez.[53] Wodicszko bu saldırıların ve protesto eylemlerini anıtın

[47] Sontag (2004: 88) nüfusunun ezici çoğunluğu Afrikalı-Amerikalılardan oluşan bir şehir durumuna gelmiş bir başkentte bir Kölelik Tarihi Müzesi olmamasını sorgular. Diğer suçlara yoğunlaşmanın "hafızanın yetkililere karşı sert bir iç huzursuzluk uyandırması riski" barındırmadığını ve "kötülüğün kaynağının burada olduğunu kabul etmemek" anlamına geldiğini savunur. Finkelstein (2001: 17-19) ise anketlere göre Amerikalıların çoğunun Pearl Harbor veya Japonya'ya atılan atom bombasından çok soykırımı bildiklerini fakat ABD'nin müttefiki olan Batı Almanya nedeniyle 60'lara kadar soykırım konusunda sessiz kaldığını iddia etmektedir. Wiesel da benzer şekilde soykırımın Amerikanlaşmasının ve Yahudi-Amerikan değerine dönüşmesinin Yahudilerin toplumdaki gücü ve ahlaki ve politik sorumluluktan kaçış nedeniyle olduğunu savunur. (Akt. Traverso: 2019: 64-65) Görüldüğü üzere ABD'nin kendi suçlarından ve kirli geçmişindense diğer suçları anması kendi suçlarını unutturucu bir hafıza politikasına ve sorumluluktan kaçışa işaret etmektedir.

[48] Heykel ve anıtlar yıkılmış, boyayla zarar verilmiş ve anıtlara çiş yapılmıştır. Kolomb heykelinin başı kopartılmış, göstericiler tarafından devrilmiş, Lincoln anıtına boyalı saldırı düzenlenmiştir. Hatta bu saldırılar daha sonra farklı ülkelere de (Bkz. İtalya) sıçramıştır. Bu anıtların kaldırılması ABD'de uzun süredir tartışılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://tr.euronews.com/2017/08/16/abddeki-irkci-saldiri-ve-konfederasyon-aniti

[49] Decommunization yasaları kapsamında Ukrayna'da Ulusal Hafıza Enstitüsü Başkanı Vladimir Vyatroviç'e göre Lenin heykeli ve anıtı kalmamıştır. "Şimdiye kadar 1320'si Lenin heykeli, 2389 anıt kaldırıldı." Ayrıca cadde ve yerleşim birimlerinin isimleri de değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://tr.sputniknews.com/rusya/201708181029771433-ukrayna-lenin-heykel/

[50] Son heykel Şubat 2021'de kaldırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://tr.sputniknews.com/avrupa/202102241043887782-ispanyada-diktator-franconun-son-heykeli-de-kaldirildi/

[51] Ayrıntılı bilgi için bkz.: http://edition.cnn.com/2003/WORLD/meast/04/09/sprj.irq.int.war.main1400/index.html

[52] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.thelocal.it/20190426/memorials-to-italian-resistance-vandalized-on-liberation-day/ ve https://p.dw.com/p/3QntI

[53] 1 Temmuz 2006'da Kanada, Ottawa'da Kanada Günü kutlamalarının hemen ardından, Ulusal Savaş Anıtı'na (NWM) çiş yapan üç genç adam fotoğraflanmıştır. Bu örneğin önemi ise bir protesto, bilinçli ve kasıtlı bir hareket olmamasında yatmaktadır. (Szpunar, 2010: 379) Almanya'da Love Parade sırasında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nda da benzer eylemler gözlemlenmiştir. (Stevens, 2012: 44) Bir anıta işeme eylemi anıta, anıtı yapan sanatçıya ve anıtın temsil ettiği geçmişe ve değerlere bir saldırı niteliğinde de olsa herhangi bir anlama gelmeyebilir; ayrıca

anlamını belirleme düşüncesinin inşasından çok sonra sürebileceğine bir kanıt olarak görmektedir. (McKim, 2017) Diğer taraftan "süresi dolmuş anıtlar" öğretici bir işleve sahiptir; insanlara ve toplumlara -yaygın bir halk desteğine veya resmi onaya sahip olsa bile- bir olgu hakkında trajik bir şekilde yanılmanın mümkün olduğunu öğretmektedir. (Marcus, A. & Woodward, W., 2020)

Peki kötü bir şöhrete, tartışmalı bir geçmişe sahip suçlu bir anıta ne yapılmalı?[54] Yıkılmalı mı, bir yere kaldırılarak saklanmalı mı, yeniden mi düzenlenmeli[55] yoksa utanç ve suçluluk dolu geçmişin bir simgesi olarak öylece bırakılmalı mı? Özellikle günümüzde önem kazanan ve görmezden gelinmesi zorlaşan bu meseleye ilişkin eğilimlerden biri anıtlara saldırılar olmuştur. Traverso anıtlara yapılan saldırıların geçmişi silmenin tam aksine bu geçmişlerin daha dikkatle incelenmesine neden olacağını savunur. Geçmişi tersine süpürmeyi amaçlayan bu saldırıların geçmişi kazananların elinden kurtararak yönetilenlerin ve yenilenlerin bakış açısından yeniden düşünülmesini sağlamaktadır. (Traverso, 2020) Schudson (2020: 252) da yıkımların, saldırıların veya ortadan kaldırmaların hafızayı silmektense canlandıran kamusal bir ihtilafa yol açtığını savunur. Anıtların hatırlattığı kadar unutmaya da yol açtığı düşünüldüğünde bu suçlu geçmişler saldırılar yoluyla görünürleşmekte, hatırlanmaktadır. Taussig (1999: 52) de tahrifatla anıtın/heykelin aşırı görünmezlikten aşırı görünürlüğe doğru hareket ettiğini savunur. Dünyanın birçok yerinde kendi halinde, dikkat çekmeden, sessiz sedasız duran ve varoluş amaçlarını artık yerine getiremeyen anıtlar görülmeye ve tartışılmaya başlanmıştır. Varlıkları ve yokluklarıyla, iyi ve kötü yanlarıyla, görünürlükleri ve görünmezlikleriyle, neden

---

çeşitli duygu, düşünce ve çağrışımlar uyandırma potansiyeline sahiptir. Kasıtlı olmayan eylemler tam da anıtın başarısızlığı, anıtın öneminin veya geçmişinin farkında olunmadığı anlamına gelebilir mi? İngiltere'de düzenlenen aşırı-sağ grupların protestosunda bir gösterici Keith Palmer anıtına çişini yaparken görüntülenmiş ve sonrasında tutuklanmıştır. (Slawson, 2020) Palmer bu eylemin anıta saygısızlık içeren kasıtlı bir eylem olmadığını ifade etse de bu durum tartışmalıdır. Her iki durumda da Palmer'ın yaptığı anıta bir çeşit saldırı olarak nitelendirilebilir.

[54] Türkiye'de anıt düşüncesinin Atatürk heykelleriyle özdeşleştiği söylenebilir. Hatta Atatürk heykellerine yapılan saldırıların ardından 1951'de Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun (5816/1: "Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve abideleri veyahut Atatürk'ün kabrini tahrip eden, kıran, bozan veya kirleten kimseye bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası verilir") çıkarılmıştır. 1980 yılında Afyon Garnizon Komutanlığınca Emirdağ Kaymakamlığı'na hediye edilen veya sürgün edilen Atatürk anıtı oran ve anatomi sorunlarına sahiptir. 2005 yılında tesadüfen bilirkişilerce fark edilen anıt için bir komisyon kurulmuş, komisyon anıtın bakımının mümkün olmadığı, bu haliyle sergilenmesinin Atatürk'ün manevi şahsiyetine uygun düşmeyeceği anlaşıldığı -teklif edilen okul gibi resmi kurumlar anıtı sorunlu olduğu için kabul etmemiştir- için İtfaiye Amirliği arazisine büyük bir çukura gömülerek imha edilmesine oy birliğiyle karar vermiştir. (Tekiner, 2010: 214-216)

[55] Lenin'in Odessa'daki heykeli yok edilmek yerine modifiye edilerek Darth Vader heykeline dönüştürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-34594262 Kaskına konulan wi-fi noktasıyla bu yeni heykelin, Musil'in bahsettiği gibi görünür ve dikkat çekici olmak için -günümüze de çok uygun olarak- bu şekilde çaba sarf ettiği söylenebilir.

oldukları çeşitli eleştiri, tartışma ve diyaloglarla anıtlar hayatlarımızda önemli bir yer kaplamaya devam edecek gibi görünmektedir.

2.2.4. Bazı Eleştiriler ve Alternatifler

Anıt ve anıt düşüncesi günümüzde gerek anıtın doğası gerek işlevlerini ve amaçladıklarını gerçekleştirmedeki başarısızlıkları ve yetersizlikleri, gerekse de yeni dünyanın düzenini ve ihtiyaçlarını yeterince karşılayamamaları nedeniyle eleştirilmiş ve çeşitli alternatif yaklaşımlara ihtiyaç doğmuştur. Robert Musil (2017) anıtların biraz daha çaba sarf etmesini ve onlardan daha fazlasını beklemenin bizim hakkımız olduğunu savunur. Fakat tam da her şey anıtlardan beklendiği için, insanların üstlenmesi gereken sorumluluklar ve düşünmesi gerekenler anıtın üstüne yıkıldığı için bu kolaylıktan ziyade olumsuz bir duruma dönüşebilir. Neden sorumluluğu üstlenmek veya paylaşmak yerine kendi dışımızdaki nesnelere yükleriz? Anıtın hatırlatmasını, dikkat çekmesini, uyum sağlamasını ve bizimle konuşmasını isteriz. Zaten "dünyanın sömürgecileri olarak her şeyin bizimle konuşmasını bekliyoruz." (Resnais vd: 1953) Oysaki konuşmasalar da onları anlamamız, bir geçmişe işaret etmeseler de o geçmişi hatırlamamız, bir köşede saklansalar da onları arayarak bulmamız ve görmemiz gerekmez mi? Bu bağlamda buna benzer pek çok soru sormak mümkündür.

Görülmek için dikilen ve bir mekânı kaplayan devasa anıtlarla -normal şartlarda anıt ve görünmezlik bir oksimoron olsa da- görünmezlik neredeyse en çok birlikte anılan kavramlardan biri haline gelmiştir.[56] Anıtın görünmezliğinin; imge bombardımanı ve kirliliği, hareketli ve kalabalık mekânlar, görsel manzaraya ve mekâna alışkanlık, insanların gündelik yaşantılarındaki körlüğü gibi nedenlerle gerçekleştiği düşünülmektedir. Anıttan önce kendimizi sorgulayarak ve eleştirerek anıtı deneyimleme biçimimizi, kendi dikkatimizi ve bakışımızın yetersizliğini, yürüyüşümüzün ve mekânı deneyimleyişimizin doğasını incelemek gerekir. Yalnızca var olanı değil var olmayanı da görmeyi öğrenmek, "yokluğun mevcudiyetini göstermek" (Esen, 2016) gerekmektedir. Didi-Huberman (2018: 38) böyle durumların

[56] Savage (2009: 195) anıt heykellerin görünmezliğini kendi başarılarının kurbanı olmalarına bağlar. Yirminci yüzyılın başlarında anıt heykellerin azalan maliyetleri ve artan talep sonucu sayıları gittikçe artan ve yaygınlaşan anıtlar kentsel peyzajda görünmez ve fark edilmez olmuştur.

şeylere arkeolojik bir bakış açısından bakarak "gördüklerimizi ve geriye kalanları yok olduğunu bildiklerimizle kıyaslamak" gerektirdiğini söyler.

Anıtların unutkanlıkla ilişkisi ise bir oksimoron olarak nitelendirilemez. Çünkü her hatırlatma eylemi zorunlu olarak seçici olmayı ve dışarıda bırakmayı da içereceği için, anıtın hatırlatma işlevi unutmayı da içerir. Hatırlattığı ve odaklandığı kişi ve olayların dışında kalanların unutulmasına yol açabilir. Connerton (2012: 39) unutma tehlikesine karşı inşa edilen anıtların bazı şeyleri hatırlatırken diğerlerinin unutulmasına yol açtığını savunmaktadır. Bazı şeyleri gölgede bırakmak, odak noktasını değiştirmek amacıyla farklı noktalara yoğunlaşılmakta; projektör farklı bir geçmişin üzerine tutulmaktadır. Zaferler, kahramanlıklar hatırlanırken; ölenler, sakatlananlar, suç ve yenilgiler unutulma eğilimi taşımaktadır. Musil (2017) önemli, büyük işler başarmış insanların anıtlarını dikerek onları "boyunlarına bir anıt taşı bağlayıp unutuluş denizine" ittiğimizi savunur. Harvey de benzer biçimde yetkililerin hafızalaştırma ve anıtlaştırma çabasıyla hafızanın ölmesini amaçladıklarını belirtir. (Pender, 2007: 21) Platon'un Phaidros diyaloğunda (2014b: 88) nasıl ki harfler/yazı "hafıza tembelliği"ne yol açmakla eleştirilmişse anıt da -ya da hafıza yükünü yüklediğimiz herhangi bir nesne veya biçim- hatırlama için hem bir ilaç hem zehir olma potansiyeli taşır. Anıt seçici olan hatırlatmaları nedeniyle doğrudan unutturmayı da amaçlamaktadır. Anıtların unutmaya yol açtığı, hafızayı gömdüğü veya hafızaya ihanet ettiği (Huyssen, 1999: 188; Connerton, 2012: 39) düşünülse de bu anıtların yapılma amacından saptığı anlamına gelmemektedir.

Bu nedenle öncelikle anıtın yapılma amacını, arkasındaki düşünceleri ve aktörleri incelemek gerekir. Anıt; otoriter ve totaliter yönetimler, iktidara sahip olanlar veya onu arzulayanlar, ulus devletler ve yeni kurulan rejimler tarafından bir araç olarak kullanılması nedeniyle tartışmalı bir geçmişe sahiptir. Anıtın kendisinin otoriter, baskıcı, insanlara ne düşünmeleri ve hissetmeleri gerektiğini söyleyen bir taş (Gerz ve Shalev'den akt.: Young, 2000: 120) olduğu söylenebilir. Otoriter ve totaliter rejimlerin anıtlar inşa etme ve anıtları kullanma konusundaki hevesleri nedeniyle her tür anıta şüpheyle yaklaşılmış, her anıtın "ister istemez faşist eğilimler" içerdiği şüphesi yerleşmiştir. (Huyssen, 1999; 188)[57] Hatta daha da ileri gidilerek bazılarınca anıtın

[57] Walter Benjamin'in ifadesine göndermeyle şöyle denebilir: "Barbarlık belgesi olmayan tek bir belge yoksa eğer, buna anıtlar da dahildir." (Ockman, 2017)

faşizmle ve iktidarla eşdeğer olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Young'un söylediği gibi (2000: 90) "Faşizme karşı anıt, kendine de karşı olmalıydı."

Faşizme, anıta ve unutmaya karşı bir anıt hem biçimsel hem de anlamsal açıdan yeniden düşünülmeli, değerlendirilmeli ve dönüştürülmelidir. Geleneksel anıtı sorgulayan çeşitli düşünce ve alternatifler olsa da yerleşmiş ve yaygınlaşmış bir kavram olduğu için -geleneksel anıtla karşılaştırmalı olarak- "karşı anıt" kavramı önemlidir. Yirminci yüzyıl, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası[58] ve 60'larda yaşanan toplumsal hareketler, yerleşik birçok düşünce ve biçimin sorgulanmasını gerektirmiştir. Auschwitz'ten sonra şiir yazmanın barbarlık olduğu (Adorno, 2004: 179) söylenemese de yine de yirminci yüzyılda yaşananlar birçok kavramın ve eylemin sorgulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu sorgulanan kavramlardan biri de anıt olmuştur. Anıta alternatif olarak ve anıtın yerine "karşı anıt" kavramı ortaya çıkmıştır.[59]

James E. Young (2000: 93) geleneksel anıttan karşı-anıta dönüşümün "kahramancı, kendini yücelten, figüratif bir geleneksel anıttan anti-kahramancı, ironik ve kendini geri planda tutan kavramsal enstelasyonlara" doğru olduğunu söyler. Geleneksel anıtlar gerek devasa boyutlarıyla gerek dikkat çekme ve kendilerini gösterme amacıyla dikilmeleriyle gerek de doğrudan ve açık temsilleriyle belirgin ve kapalı bir anlama sahiptir. Karşı anıt geleneksel anıttan malzeme ve biçim açısından; daha soyut, daha belirsiz ve yoruma açık biçimler ve malzemeler kullanmasıyla ayrışır. Anıtın biçimi; anıtı deneyimleyen öznenin deneyimini, hatırlama biçimini ve algısını etkileyen faktörlerden biridir. Anıtın biçimi ve tasarımı önemli bir faktör olsa da tek başına hafızayı, anıtın deneyimlenmesini ve yorumlanışını oluşturmak ve şekillendirmek için yeterli değildir. Fakat karşı anıt soyut ve belirsiz anlamıyla

[58] Konumuz özelinde İkinci Dünya Savaşı'na odaklanılsa da yirminci yüzyıldaki bu dönüşüm için İkinci Dünya Savaşı tek başına ve diğer etkenlerden bağımsız bir faktör değildir. Şili, İspanya, Arjantin, İtalya, Ruanda gibi birçok ülkede yaşananlar, toplumsal hareketler ve diğer toplumsal, kurumsal, sanatsal ve politik dönüşümler de göz ardı edilmemelidir.

[59] Anıt eleştirisi ve alternatif yaklaşımlar Young'ın karşı anıt kavramsallaştırmasından çok daha önce başlamıştır. Herbert Read 1930'ların sonlarında Birinci Dünya Savaşı ve İspanya İç Savaşı'nın ardından modern dünyada tek mantıklı anıtın hayal kırıklığına (disillusion), umutsuzluğa ve yıkıma yönelik bir tür "negatif anıt" (Savage 2009: 266) olduğunu savunur. Ayrıca 1901 Washington Planı da geleneksel kahraman anıtlarına bir karşı çıkış olarak okunabilir. Bu planda saygı duyulacak bir nesneden, kahramandan ziyada deneyimlenecek bir mekân olarak kamusal anıt kavramı (Savage, 2009: 197) benimsenmiştir. Ayrıca bu yeni karşı/negatif anıt için farklı adlandırmalar ve tanımlamalar da mevcuttur. Adrienne Burk (2003: 318) anıtların kapatma sağlamaktan ziyade toplumsal ilişkileri sarsmayı amaçlayan üçüncü karşı-hegemonik işlevini vurgular. Savage (2009: 261) ise bu tür anıtları (Maya Lin'in anıtı vb.) terapötik anıt olarak adlandırır.

ziyaretçinin yorumunu,[60] üstüne düşünmesini,[61] anıtın yanında olunmadığında bile anıtın etkisinin devam etmesini amaçlamaktadır. Geleneksel anıtlar varlıkları, görünürlükleri ve tamamlanmışlıkları ile pozitif bir biçimken karşı anıtlar ise yoklukları, tamamlanmamışlıkları, görünmezlikleri ile negatif bir biçim olduğu söylenebilir.[62] Han (2018: 9) nesnelerin kusursuz görünürlüğünün bakışa zarar verdiğini, fakat mevcudiyetin ve yokluğun, örtmenin ve örtüyü açmanın ritmik değişiminin bakışı canlı tuttuğunu ifade etmiştir. Geleneksel anıtın katı biçimi ve anlamı düşünüldüğünde güzelliği ve kusursuzluğu[63] istenmeyen sonuçlara yol açabileceği için eleştirilmektedir.

Halı altına süpürülmek istenen geçmişi, yenilgileri, suçları ve failleri hatırlatmayı amaçlayan veya failler için yapılmış karşı anıtlar dışarıda bırakılan ve görmezden gelinen[64], ya da nasıl hatırlanacağı konusunda uzlaşmaya varılamamış kişi ve olayları da kapsamayı amaçlar. Yetkililer, iktidarlar hatta sanatçı ve mimarlar tarafından dayatılan veya sunulan kolektif hafıza temsillerine uysal bir şekilde boyun eğmektense bu temsile yönelik bir sorgulamayı ve kuşku duymayı içerirler. (Ockman, 2017; Yılmaz, 2011: 193) Anıtın tamamlanmışlığından, kesin varsayımları ve cevaplarından ziyade anıtın bir süreç olarak kalmasını amaçlar. (Young, 2000: 194) İnsanların anıtı deneyimleme ve hatırlama biçimini katı sınırlarla dayatarak özneyi pasifize etmek yerine her bir öznenin anıtla ilişkisinde aktif bir rol alarak anıtla ve hafızayla kendine bir ilişki kurmasını amaçlar.

---

[60] Stevens (2012: 36) karşı anıtların, toplumun heterojen yapısına ve bireylerin kaçınılmaz olarak tarihi ve anıtları farklı yorumladığına işaret ettiğini söyler. Geleneksel anıtlar ise toplumun heterojen yapısını dikkate almadığı, standart bir deneyimi ve algıyı dayattığı için eleştirilir.

[61] Tati'nin sloganlaşmış sözünde olduğu gibi: "Ben istiyorum ki; film, siz sinema salonunu terk ettikten sonra başlasın.". Geleneksel anıtlar da anıt deneyiminin yalnızca anıtın yanındayken ve anıtı deneyimlerken gerçekleşmesini sağladığı varsayımına karşı eleştirilir. Karşı anıtlar ise bu deneyimin ve sorgulamanın anıtın mekânıyla ve anıta ayrılan zamanla sınırlı kalmamasını amaçlamaktadır.

[62] Hatta geleneksel anıt inşa etme karşı anıt yıkma eylemidir denebilir. İnşa edilerek, varlıklarıyla, görünürlükleri ve öğretici işlevleriyle geleneksel anıttan ayrı olarak karşı anıtın yokluklarıyla, yıkımlarıyla var olduğu söylenebilir. Hoheisel Berlin'de yapılacak soykırım anıtı için Bradenburg Kapısı'nı yıkmayı önermiştir. "Yok edilmiş insanları yok edilmiş bir anıttan daha iyi nasıl hatırlayabiliriz." Hoheisel öldürülen insanlardan kalan boşluğu pozitif bir biçimle doldurmaktansa şu an var olmayan insanları hatırlamak için boş bir alan oluşturmayı teklif etmiştir. (Young, 2000: 90) Bir yokluk veya boşluk ayrıca yeniliklere açık olması ve hiçbir olasılığı dışlamaması nedeniyle de tercih edilir. Nicholas, Washington için "her insanın kalbinin dikte ettiği şeyi yazabileceği boş bir tablet" önermiştir. (Savage, 2009: 267)

[63] Bir savaş zaferle sonuçlansa bile kanlı sahnelerden, ölümlerden, sakatlanmalardan ve dehşetten bağımsız olamayacağı için, bu savaşları anan anıtlardan da doğal olarak dehşeti dışarıda bırakan bir biçimde gösterişli, asil ve güzel olmamaları beklenir. Sonuç olarak yirminci yüzyılın tarihsel travmalarla, felaketlerle, suçlarla, katliamlarla ve acılarla dolu tarihini anan bir anıtın biçiminin radikal dönüşümü kaçınılmaz ve gerekli hale gelmektedir. Karşı anıt düşüncesinde anıtın biçimi daha soyut ve yoruma açıktır.

[64] Maya Lin'in Vietnam Gazileri Anıtı'nın genellikle savaşın görmezden gelinen gazileri -ve bir travmaya sahip olan toplum- için toplu, iyileştirici bir işlev görmesi amaçlanmaktadır. Savaş gazilerinden biri bu anıttan hem savaş travması hem de savaş sonrası toplumdan gelen ezici bir ret nedeniyle yaşadıkları için ikili bir iyileştirme işlevi görmesini istediğini belirtmiştir. (Savage, 2009: 267)

Uzun bir süre zaferleri, büyük ve önemli insanları, olumlu olayları anan anıt; görevi görece daha kolay olmasına rağmen modern dünyanın kolektif ruhunu veya duygularını ifade etmedeki başarısızlıkları (Sert vd., 1958: 49), görünmez olma tehlikeleri, unutuluşa yol açmaları vb. nedeniyle eleştirilmiştir. Yaşanan savaşlar, kitlesel katliamlar ve travmalar, baskı ve acımasızlığın derinden hissedildiği yirminci yüzyılda kendilerini ve etraflarındaki birçok kurumu, kavramı ve nesneyi sorgulamaya başlayan insanlar anıtın kendisini, hatta varlığını sorgulamaya başlamışlardır. Leo Bersani tarihin felaketlerinin, "eğer sanatta bir şekilde telafi edildiyse, çok daha az önemliymiş gibi" görüneceğini düşünür. (Bonder, 2019: 65) Anıt düşüncesi kadar anıtın kendisine ve varlığına da şüpheyle yaklaşılmaktadır.[65] Bir travma, katliam, savaşın korkunçluğu veya anlatılması bile imkânsız olan bir şey nasıl -estetik bir biçimde- somutlaştırılır? Anıtların yapımı geçmiş suçlara bir perde çekme; travmaların, acıların ve mücadelelerin önemini ve derecesini düşürmesi, azaltma tehlikesi taşımaktadır. Sorumluluktan, hatırlamaktan, sorgulamaktan ve bir aksiyon almaktansa anıt inşa edilerek kolaya mı kaçılmaktadır? Traverso'nun ifadesinden (2019: 97) hareketle soykırımları anmanın ve soykırım anıtları yapmanın soykırımları engellemekten daha kolay olduğu söylenebilir. Bu nedenle geleneksel anıt eleştirisi üzerinden ortaya çıkan karşı anıt da bu kuşkulardan kaçamaz.[66]

Tüm sorumluluğu anıtlara yüklemek doğru olmasa da ne anıtın ne de karşı anıtın otoriter-totaliter eğilim ve akımların geri dönüşünü engelleyebildiği söylenebilir. Avusturya Nazi kökenleri olan ve yabancı düşmanlığına sahip bir cumhurbaşkanı seçmeye çok yaklaşmıştır.[67] Irkçı saldırı ve eylemler Almanya dahil birçok yerde devam etmektedir. Günümüzde bu kadar geniş imkânlara (anıtlar, belgeler, anıtlar, internet vb.) ve kaynaklara sahipken nasıl olur da hiçbir şey olmamış gibi neo-nazizm yükselişe

[65] Plaza de mayo'daki park projesinin muhalifler tarafından da kuşkuyla karşılandığını belirten Huyssen muhaliflerin park projesinin unutmanın başka bir biçimine dönüşebileceğinden ve Plaza de Mayo Annelerinin ve Anneannelerinin sürdürdüğü aktif siyasal mücadeleden eksiltebileceğinden endişelendiklerini belirtir. (Ahıska, 2011: 9)

[66] Ki karşı anıtın canlılığını sürdürme amacıyla bunu bir yanıyla kasıtlı olarak amaçlamakta olduğu söylenebilir. Kendini bu eleştiriler, tartışmalar ve karşı çıkışlarla birlikte tamamlanmışlıktan kaçınarak kurmaya devam edecektir. Young, yokluğuyla, tamamlanmamışlığıyla kendini var eden karşı anıtların da bu yaklaşımla ne kadar başarılı olabileceğinden şüphe duyar. Anıtların varlıkları görünmezliğe ve unutuluşa yol açma tehdidi taşısa da anıtların yokluğu da hafızanın sonsuza kadar sürmesini garanti edemez. Yok olan anıtlar, hatırlayan ve bilgi sahibi olan bir özneyi varsaymakta ve gerektirmektedir. Fakat zamanın akışı böyle bir öznenin varlığını tehdit edeceği için yok olan veya yıkılan karşı anıtların yıllar sonra görevlerini yerine getirip getiremeyeceği tartışmalıdır. (Gordon & Goldberg, 1998) Hafızanın yazı, anıt, sanat gibi biçimler yerine insanların ve toplumların içinde yaşaması gerektiğini varsaymak hafızanın doğası göz önünde bulundurulduğunda -en azından şimdilik- pek mümkün gözükmemektedir.

[67] İlk turda galip gelen (%35,1 - %21,3) 1950'lerde eski Naziler tarafından kurulan Özgürlük Partisinin aşırı-sağcı adayı Norbert Hofer ikinci turda çok küçük bir farkla yenilmiştir. (%50,3 – %49,7) (Weilandt, 2016)

geçebilmektedir? Jones (2016) bunun sebebinin tarihsel cehalet kadar (kolektif) hafızanın kendisi olduğunu belirtir ve soykırım anıtlarının unutmayla mücadele için çok az şey yaptıklarını düşünür.

Tüm bu bilgiler ışığında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın karşı anıt olduğu iddia etmek mümkün müdür? Huyssen (1999:188) -her ne kadar çeşitli eleştirilere maruz kalsa da- Yahudi soykırımını anan bir anıtın "meşrulaştıran, kimliği besleyen anıt geleneği karşısına konduğunda, doğası gereği bir karşı anıt olarak düşünülmek durumunda" olduğunu iddia eder. Fakat Young'la yapılan röportajda da değinildiği gibi (Young, 1998: 1) Shoah'ı anan herhangi bir anıt şöyle bir paradoksa sahiptir: Bir yandan diğer herhangi bir anıt gibi, hafıza üzerinde otorite kazanmaya, hatta onu kontrol etmeye çalışırken; diğer yandan, Nazilere karşı bir anıt, böyle bir otoriter düşünce tarzına karşı çıkar. Berlin'deki bu anıt geleneksel anıt biçiminin karşısında dursa da tam olarak karşı anıt kavramını karşılayıp karşılamadığı da şüpheli bulunmaktadır. Tartışmalı konuma sahip olan bu anıtın bazı kişilerce karşı anıt olduğu düşünülse de daha arada bir biçim olarak, temsilsel/temsili olanla olmayan arasında (Pickford, 2012: 421) bulunmaktadır. Hem geleneksel hem de karşı anıt düşüncesi tarafından kuşkuyla karşılanan bu anıt kesin tanımlamalardan ve adlandırmalardan uzak olarak, önyargı ve varsayımlar dışarıda bırakılarak incelenecektir.

3. HATIRLAMA VE UNUTMA BAĞLAMINDA ANIT: KATLEDİLEN AVRUPALI YAHUDİLER ANITI ÖRNEĞİ

Almanya'nın başkenti Berlin'in merkezinde bulunan, Amerikalı mimar Peter Eisenman tarafından tasarlanan ve yapımına 25 Haziran 1999 tarihinde başlanan Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı (*Denkmal für die ermordeten Juden Europas)* 12 Mayıs 2005'te halka açılmıştır. Lea Rosh ve Eberhard Jäckel'in başlattığı sivil inisiyatife dayanan anıt için bir yarışma düzenlenmiş, 25 Haziran 1999'da Alman Parlamentosu anıtın inşa edilmesine ve anıtın bakımı ve korunması için bir vakıf kurulmasına resmi olarak karar vermiştir. Anıt 19.000 metrekare büyüklüğünde, 2.711 stelden[68] ve bir bilgi merkezinden oluşmaktadır. Merkez, her yıl yaklaşık yarım milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir.[69]

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nı tam anlamıyla anlayabilmek için öncelikle -Almanya'nın savaş sonrası geçmişini, anıtla ve geçmişle ilişkisini yansıtan- anıtın öncesine ve anıtın ortaya çıkışını hazırlayan koşullara odaklanmak gereklidir. Anıtın yapılması kararlaştırılmadan önce başlayan tartışmalar anıtın yapım sürecinde ve sonrasında da devam etmiş ve hala da devam etmektedir, hatta anıt varlığının kayda değer bir nedenini de bu tartışmalara borçludur denebilir. Yaşanan -ve ileride ayrıca değinilecek olunan- bu tartışmalar (*Historikerstreit, Denkmalstreit* vb.) anıtın tarihini ve geçmişini gösterdiği kadar Almanya'nın geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma tarihine de ışık tutmaktadır. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı bağlamında İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'ya, fakat özellikle anıt için büyük önem arz eden 1980 sonrasına odaklanılacaktır. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı, toplama kampları, antisemitizm[70]

[68] Grekçe ayakta durmak'tan gelen Stel sözcüğü mezar taşı olarak, sınır belirlemek amacıyla veya önemli kişileri onurlandırmak amacıyla dikilen küçük bir sütun ya da ince uzun bir levha biçiminde olabilen taşlardır. (Rona & Beykan, 1997c: 1696)

[69] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.museumsportal-berlin.de/tr/muzeler/denkmal-fur-die-ermordeten-juden-europas-ort-der-information/

[70] 1879'da Wilhelm Marr tarafından ortaya atılan, Yahudi karşıtlığını, Yahudi düşmanlığını ifade eden antisemitizm kavramının anlamına, yazılışına ve büyük küçük harf kullanımına ilişkin çeşitli tartışmalar ve fikir ayrılıkları mevcuttur. Marr Yahudilere gönderme yapan Judenhass kavramı yerine Yahudi ırkına gönderme yapan daha geniş kapsamlı antisemitismus kavramını kullanmıştır. IHRA (Uluslarası Holokostu Anma Birliği) tireli yazımın sahte bir bilimsel ırk sınıflandırmasını meşrulaştırdığını, Semitik kavramının bir dil ailesine atıfta bulunduğunu belirtir. Antisemitizmin sami dillerini konuşan herkese karşı değil yalnızca Yahudilere karşı olan önyargı ve ayrımcılığı ifade ettiği için doğru yazımın çizgisiz ve birleşik olması gerektiği ifade edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.holocaustremembrance.com/antisemitism/spelling-antisemitism Günümüzde, 26 Mayıs 2016'da Bükreş'teki IHRA'nın genel kurulunda belirlenen antisemitizmin tanımı kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism

ve Nazizm başlı başına oldukça önemli konular olsa da ve kapsamlı bir çalışmayı hak etse de metnin sınırlılıkları dahilinde dışarıda bırakılacak, Almanya'nın geçmişinden ziyade geçmişiyle ilişkisi ele alınacaktır.

Üç kısma ayrılan bu bölümün ilk kısmında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın ve Almanya'nın bugününün anlaşılabilmesi için önem arz eden savaş sonrası döneme odaklanılmıştır. Anıt, Almanya'nın geçmişle yüzleşmesinin ve hesaplaşmasının ilk resmi ve taştan işareti olsa da bu geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma sürecinin izleri 1945'e kadar uzanmaktadır. Bu kısım Almanya'nın geçmişiyle yüzleşmesinin ve hesaplaşmasının anlaşılabilmesi ve bu dönemin/sürecin anıt ve anıta karar verme süreçlerindeki etkisi nedeniyle "Anıt Öncesi" olarak adlandırılmıştır. Bu kısımda anıtın geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma sürecindeki yeri ve öneminin, bu sürecin de anıt ve anıt sürecindeki (anıt tartışmaları, yarışma ve inşa süreci) yeri ve öneminin anlaşılabilmesi için savaş sonrası -anıt öncesi- döneme odaklanılmıştır. Anıtın yeraltında yer alan Bilgi Merkezi gibi Almanya'nın savaş sonrası dönemi ve tarihi de anıtın görünmeyen, gölgede kalmış fakat anıta ve anıt sürecine ışık tutan bir olgu olarak okunabilir.

Geçmişin unutulması, bastırılması veya çeşitli amaçlara ve çıkarlara göre seçilen çeşitli kısımlarına odaklanılması ulus devletlerin yaygın eğilimlerinden, temel özelliklerinden biri olmuştur. Unutmanın hafıza için doğal, zorunlu veya gerekli bir süreç olması unutma eyleminin meşru ve masum olduğu anlamına gelmez. Ulus devletlerin genel ve yaygın eğilimi bugüne kadar kahramanlıkları, zaferleri veya bazen çıkarları doğrultusunda yenilgileri hatırlama olmuştur. Almanya -hangi amaca ve çıkarlara hizmet ettiği veya gönüllülüğü tartışmaya açık olsa da- kendi suçunu kabul ederek bu suçu Almanya'nın geçmişi ve geleceğinde önemli bir yere sahip olan bir unsura dönüştürmüştür. Bu geçmişe hatırlanması ve hatırlatılması gereken, bugünkü ve gelecekteki nesiller için bir uyarı olarak odaklanılmıştır. Birleşen iki Almanya, iki ulus ve iki Berlin'in ihtiyaç duyduğu birleştirici yeni kimlik, geçmiş ve hafızaya Almanya'nın Nazi geçmişi de dahil olmuştur. Anıtın tüm bu tartışmaların, diyalogların ve sürecin resmi anlamda -kelimenin gerçek anlamıyla- cisimleşmiş halini yansıttığı söylenebilir. Bu bölümün ilk kısmı 1945'ten Almanya'da öldürülen Yahudiler anısına bir anıt inşa etme tartışmalarının başlangıcını da içererek 1990'a kadar olan dönemi kapsamaktadır.

İkinci kısım olan "Anıt süreci"nde ise Berlin Duvarı'nın yıkıldığı, Soğuk Savaş'ın sona erdiği ve iki Almanya'nın -ve Berlin'in birleştiği- 1990 sonrasındaki anıta ilişkin tartışmalara, yarışma sürecine ve anıtın inşa sürecine odaklanılacaktır. Anıtın açılışına kadar süren anıt tartışmaları hem geleneksel anıt düşüncesinin hem de bir ülkenin geçmişiyle yüzleşme ve hesaplaşma biçiminin çeşitli eleştiriler, gereklilikler (siyasal, toplumsal vb.), kuşkular ve dönüşen dünya tarafından nasıl etkilendiğini ve dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir. 1988'de Almanya'da Yahudiler anısına inşa edilecek bir anıt teklifiyle başlayan ve çok sayıda tartışmaya yol açan on yedi yıllık bu anıt sürecinin hem Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın hem de Almanya'nın Nazi geçmişinin anısını hafızalarda canlı tutmayı -belki de iddia edildiği gibi anıttan daha fazla- sağladığı söylenebilir. Anıt daha inşa edilmeden, hatta hangi anıtın seçileceği bile belirsizken Almanya'nın toplumsal hafızasında bir yer edinmiştir. Hafıza ve tarih kavramlarına, anma biçimleri ve anıt düşüncesine eleştirel ve kuşkuyla yaklaşılan bu dönemde anıt konusunda -hatta anıtın inşa edilip edilmemesi konusunda- herkes tarafından uzlaşılan ve benimsenen bir sonuca ulaşılamasa da bu sancılı sürecin anıt düşüncesi, geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme, hatırlama ve anma biçimleri gibi birçok açıdan oldukça aydınlatıcı ve yararlı olduğu söylenebilir.

Bu dönem anıtın mekânı, biçimi, ismi, kimleri nasıl anacağı hatta Almanya'nın geçmişiyle ve geleceğiyle ilişkisi için doğru yaklaşım olup olmadığı konusunda birçok tartışmaya neden olmuştur. Almanya'da merkezi bir konuma ulaşan Holokost'a ilişkin hafıza bireysel tanıklıklardan, yerel anma törenlerinden ve anıt girişimlerinden daha resmi, ulusal ve sistematik bir biçime dönüşmektedir. Hayatta kalan tanıkların sınırlı olan yaşam süresi, toplumsal hafızanın unutmaya açık, güvenilmez ve istikrarsız doğası nedeniyle anıt hem hafıza ve hatırlamaya yardımcı bir araç hem de kalıcı ve ölümsüz bir hatırlatıcı ve uyarıcı işaret olarak görülmektedir. Diğer taraftan Almanya'nın anma kültürünün unutma kültürüne dönüşeceği, anıtın geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme yerine geçmişi geride bırakmak için bir araç olarak kullanılacağı veya anıtın ve Holokost geçmişinin Almanya'nın tarihinde bir yeri olmadığına ilişkin çeşitli düşünceler de mevcuttur. Bu on yedi yıllık anıt süreci, iki anıt yarışması (ve bir yarışma önerisi), çeşitli gazete ve dergilerde çıkan sayısız yazı ve tartışma, düzenlenen açık oturumlar ve yarışmaya ilişkin sergilere yol açmıştır. Anıtın 2005 yılındaki açılışına kadar süren bu ilgi ve tartışmalar hem bir devletin ve ulusun Holokost gibi suçlu bir

geçmişi anma ve hatırlama eğiliminin yeniliği hem de Holokost'un kendine özgü benzersiz karakteri nedeniyle oldukça normal ve gereklidir. Bu tartışmalar değişen ve dönüşen dünyada hatırlama ve anma biçimlerinin, geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma eğilimlerinin, geçmişle ve tarihle kurulan ilişkinin, anıt ve hafıza kavramlarının değişmesine ve değişime yol açmasına neden olmaktadır.

Bu bölümün son kısmı olan Anıt ve Sonrası'nda ise 10 Mayıs 2005'te yapılan anıtın resmi açılışından günümüze kadar olan zaman dilimine odaklanılacaktır. Almanya'nın geçmişi bağlamında anıtın, anma ve hatırlama biçiminin nasıl olması gerektiğine ilişkin çok sayıda tartışmanın, uzun ve sancılı bir anıt sürecinin ardından çeşitli itirazlar ve kuşkular hala mevcut olsa da anıt on yedi yıllık bir sürecin sonunda tamamlanmıştır. Anıta ilişkin bu tartışmalar anıtın açılış günüyle birlikte büyük ölçüde yerini anıta ilişkin ortaya çıkan ve çıkabilecek yeni sorgulamalara ve tartışmalara bırakmıştır. Almanya'nın resmi olarak -yaygın eğilimin aksine- suçlu geçmişini hatırlatmayı amaçlayan, geleneksel anıt biçimine pek benzer olmayan anıtın yol açacağı ve ortaya çıkaracağı tartışmalar ve deneyimlerin de daha yeni ve farklı olması beklenebilecek bir sonuçtur. Değişen, dönüşen veya yeni ortaya çıkan deneyimler yeni tartışmalara yol açarak anıtı deneyimleme biçimlerine etki ederken bu etkiler deneyimin yeniden şekillenmesine yol açarak anıtın canlılığına işaret eden döngüsel bir durum ortaya çıkarabilir.

Anıtın açıldığı dönemle Almanya'nın Nazi dönemi arasındaki zamansal mesafe, anıtın büyük oranda bu geçmişle bağı kopmuş veya dolaylı ve ikincil bir bağı olan bir kuşak tarafından deneyimleneceği anlamına gelmektedir. Anıta ilişkin yeni tartışmalar genel anlamda ziyaretçilerin anıtı deneyimleme biçimleri ve anıtın ziyaretçilerin üzerinde yaratacağı ve bırakacağı etki üzerine odaklanmaktadır. Anıtın anma, hatırlatma ve uyarma işlevine mi yoksa unutma ve geçmişi geride bırakma işlevine mi hizmet edeceği ise merak konusu olan -ve hala tartışılan- bir diğer tartışma konusudur. Yeni bir anıtın, anıta ve hafızaya doymuş bir Almanya için anıtın, geçmişin ve hafızanın önemsizleşmesine yol açabileceği de ayrıca var olan ve devam eden bir endişedir.

Merkezi ve önemli konumunun anıtı yerli halk ve turistler için gözden kaçırılması ve görmezden gelinmesi zor bir anıta dönüştürmek için yeterli olduğu düşünülebilir. Anıta veya Berlin'e ilişkin bir bilgisi olmayan herhangi birisi için

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nı görmenin bir anlam ifade etmediği hatta bu yapının bir anıt olduğunun bile anlaşılamadığını belirten çeşitli eleştiriler anıtın konumunun veya görünürlüğünün tek başına yeterli bir olgu olmadığı anlamına gelmektedir. Anıtın soyut formu belirgin bir işaret veya tabelanın yokluğu bu tür problemlere yol açabilmektedir. Bu soyut form ve anıtın açıklığı ziyaretçilerin düşüncelerini, anıtı ve geçmişi deneyimleme biçimlerini özgür bırakmayı, ziyaretçilerin kendi deneyimlerini keşfetmesine yol açmayı amaçlamaktadır. Anıt, anıtta nasıl davranılacağını, neyin nasıl hatırlanacağını baskıcı ve mutlak bir biçimde ziyaretçilere dayatmaktansa anıtı deneyimleme biçimini ziyaretçinin kararına bırakmaktadır. Böylelikle anıtın hatırlama, sorumluluk alma ve harekete geçme yükümlüğünü Holokost geçmişini bilen ve hatırlayan ziyaretçiye -ulusal ve uluslararası birçok girişim ve çaba göz önünde bulundurulduğunda bu beklenti oldukça normal gözükmektedir- bırakmayı amaçladığı söylenebilir. Elbette Holokost geçmişine ilişkin bu yoğun ve çok sayıda çaba ve girişimin hem Holokost'u hatırlatma konusunda tam anlamıyla başarılı olduğu söylenemez hem de istenenin ve beklenenin tam tersi bir etkiye yol açma potansiyeli taşımaktadır.

Anıt her ne kadar bazı geleneksel anıt ve hatırlama biçimlerine meydan okusa da gelecek nesiller için bir uyarı ve hatırlatma amacı taşıması ve kalıcılığı ya da en azından varlığını uzun bir zaman dilimi boyunca sürdürmeyi amaçlamasıyla geleneksel anıt formuna yaklaşır. Hafızanın ve insan yaşamının geçiciliğine ve ölümlülüğüne karşı bir araç veya savunma mekanizması olarak anıttan kalıcılığı ve ölümsüzlüğüyle hatırlatma işlevini sonsuza kadar sürdürmesi beklenmektedir. Henüz sebebi konusunda kesin bir sonuca veya uzlaşmaya varılamamış olan stellerde meydana gelen çatlaklar anıtın -en azından planlandığı gibi- temel işlevlerinden birini yerine getirme konusunda başarısızlığa uğradığına işaret etmektedir. Gelecek nesillere bir mesaj aktarmanın yanı sıra onları uyarmayı amaçlayan anıtın stellerdeki giderek artan ve önlenemeyen çatlaklar nedeniyle bu işlevi yerine getirip getiremeyeceği şüpheli bir hale gelmektedir. Bu çatlakların anıtın hatırlatma ve unutturma süreçlerine kısa vadeli ciddi etkileri olmasa da eğer bir çözüm bulunamazsa veya bu süreç durdurulamazsa daha uzun vadeli etkileri olması oldukça olasıdır. Şimdiden anıttan bir stel eksilmiştir. Bu eksilmenin sürmesi veya bu çatlakların ziyaretçilerin güvenliğini veya anıtın varlığını tehlikeye atma olasılığı uzun vadede anıt için bir tehdit potansiyeli ortaya çıkarmaktadır.

3.1. Anıt Öncesi (1945 Sonrası)

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği, Nazi Almanyası'nın yenilgiye uğradığı 1945 yılı Almanya'nın tarihinde dönüm noktalarından biridir. Nazi döneminin Almanya için geçmişe dönüşmesinin tarihi olarak nitelenebilecek 1945 yılı Almanya'nın geçmişiyle ve tarihiyle ilişkisinde, hatırlama ve unutma, geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma biçimleri üzerinde çeşitli etkilerinin bulunması açısından önemlidir. Bu nedenle bu kısımda Almanya'nın anıtta cisimleşen geçmişle ilişkisine ve geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme süreçlerine odaklanılacaktır.

Savaş sonrası yenilgiye uğrayan, işgal edilen Almanya'nın yaşananlarla yüzleşmekten ve hesaplaşmaktan kaçınması dış etkenler nedeniyle görece kolay bir hale gelmiştir. Almanya'nın 7 Mayıs 1945'te Batılı müttefiklere, 8 Mayıs 1945'te[71] ise Sovyetlere teslim olmasıyla savaş Avrupa'da fiilen sona ermiştir. Savaş sonrası müttefikler tarafından ilk olarak suçluların yargılanması (20 Kasım 1945'te başlayan Nürnberg Duruşmaları) ve Nazi izlerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Müttefik Kontrol Konseyi Nazizmin, Alman militarizminin ve militarist geleneğinin ortadan kaldırılması amacıyla çeşitli yasalar, direktifler, emirler ve bildiriler yayınlamıştır. Bunlardan biri de 30 numaralı Alman askeri ve Nazi Anıt ve Müzelerinin Tasfiyesi direktifidir. Bu direktife göre tüm Alman bölgesindeki Alman askeri geleneğini canlı tutan, militarizmi canlandıran veya Nazi partisini anan anıtlar, heykeller, posterler, sokak ve cadde isimleri, amblemler vb. yasaklanacak ve illegal ilan edilecek ve 1 Ocak 1947'ye kadar yok edilmelidir. (Allied Control Authority, 1946: 134-135; Niven, 2010: 400) 1949'da Batılı müttefiklerin (ABD, Birleşik Krallık ve Fransa) kontrol ettiği bölgelerinin birleşmesiyle Almanya Federal Cumhuriyeti (Batı Almanya), Sovyetler Birliği'nin kontrol ettiği bölgede ise Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) kurulmuş; Doğu ve Batı Almanya arasındaki sınırlar 1952 yılında kesinleşmiştir. Batı Almanya'ya kaçışlar -ve Sovyetler Birliğinin orayı kapitalizmin yuvası ya da faşist/kapitalist olarak görmesi- nedeniyle 1961'de Doğu Almanya tarafından inşa edilen Berlin Duvarı bu kaçışları engelleyememiştir. Doğu ve Batı Almanya, iki farklı hatırlama ve geçmişle yüzleşme eğilimi benimsemiştir. Ayrıca Soğuk Savaş, 1948'de

[71] Sovyetler Birliği resmi makamları bu tarihi 9 Mayıs 1945 olarak kabul etmiştir.

İsrail devletinin kuruluşu, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Eichmann davası[72], İsrail'in askeri ve uluslararası arenada güç kazanması gibi nedenlerle Almanya'nın anma ve anıt süreci zorunluluklardan ve çeşitli dışsal dayatmalardan ayrı düşünülemez.

Almanya'nın kendi suçları ve sorumluluklarıyla içsel hesaplaşması ve yüzleşmesi, geçmişle hesaplaşmasında dış faktörlerin etkisi göz ardı edilmese de kendine özgü bir karaktere de sahiptir. Aleida Assmann Almanya'nın savaş sonrası dönemini üçe ayırmaktadır. 1945-1957 yılları arasındaki geçmişe dair politikaların adının konulduğu dönemde iletişimsel sessizlik söz konusudur, bu dönemde tazminat, telafi ve affetme politikası ön plandadır. 1958-1984 arasındaki ikinci dönem ise geçmişle hesaplaşma dönemidir. 1985'ten itibaren de üçüncü dönem olan anımsama dönemine girilmiş, anmaya ait semboller önem kazanmıştır. (Kişmir, 2019: 53) Sancar ise Almanya'nın geçmişle hesaplaşma sürecini suskunluk ve bastırma dönemi (bu dönemin de kendi içinde 1945-1949 ve 1950'ler şeklinde iki alt döneme ayrılabileceğini ifade eder) ve hatırlama ve hesaplaşma dönemi (1960-1990 ve 1990 sonrası) olarak ikiye ayırır. (Sancar, 2016: 173)[73] Sessizlik ve bastırma konusunda uzlaşılması ve bunun bir politika olarak benimsenmesi farklı anlamlara ve amaçlara hizmet etmektedir. Bazı Almanlar savaş sonrası kendi kayıplarına, acılarına ve sefaletlerine daha çok odaklanmış ve hem savaşın hem de savaş sonrasının asıl mağdur ve kurbanlarının kendileri olduğunu, yaptıkları savunulamayacak olan müttefiklerin Almanları yargılayabilecek uygun/doğru devletler olmadığını düşünmüştür.[74] Sessizlik ve bastırma ağır bir yenilgi sonrası normalleşme, her şeyi geride bırakarak devam etme isteğiyle de ilgilidir.[75] Almanya'nın suçlarını bazı isimlere ve yetkililere yönelterek, "biz bilmiyorduk" denilerek sorumluluktan kaçınılma eğilimi gösterildiği söylenebilir. Savaşın sona ermesi ve yenilgi büyük çoğunluk tarafından başlangıçta Kurtuluş Günü

[72] Yahudi sorunun nihai çözümü konusunda önemli aktörlerden biri olan Adolf Eichmann savaş sonrası göz altına alınmış, 1946'da ise kaçmıştır. 1960'ta İsrail Güvenlik Servisi ajanları tarafından bulunduğu Arjantin'den kaçırılan Eichmann İsrail'e getirilmiştir. Kudüs'te yargılanan Eichmann'ın davası uluslararası basında oldukça büyük bir ilgi uyandırmıştır. Eichmann suçlu bulunmuş, 1962 yılında asılarak idam edilmiştir. Eichmann davasına ilişkin olarak Hannah Arendt'in "Kötülüğün Sıradanlığı Adolf Eichmann Kudüs'te" metni en temel metinlerden biridir.

[73] Tony Judt 1945 sonrası Avrupa tarihini dört parçaya ayırır. Savaş Sonrası 1945-1953 Refah ve Getirdiği Sıkıntılar 1953-1971 Ekonomik Daralmalar 1971-1989 Düşüşten Sonra 1989-2005. (Judt, 2009).

[74] Judt (2009: 82) kendilerini kurban olarak görme eğiliminde olan Almanların Nazi suçlarıyla ilgili davaları ve diğer hesaplaşmaları Müttefiklerin devrik bir rejimden öç alması olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir. (Judt, 2009: 82).

[75] 20 Eylül 1949 günü Federal Almanya Cumhuriyeti Parlamentosu'na hitaben ilk resmi konuşmasını yapan Konrad Adenauer, Nazilikten arındırma programı ve Nazi mirası konularında şunları söylemişti: "Federal Cumhuriyet'in hükümeti ağır olmayan bir suçu affettirmek için üstüne düşeni yaptığı inancıyla geçmişi geride bırakmak üzere makul görünen her şeyi yapmaya kararlıdır." (Judt, 2009: 87)

olarak değil Teslimiyet olarak görülmüştür. Bu teslimiyet düşüncesi yalnızca ağır ve büyük kayıplar verilen bir savaşın yenilgisi ve Almanya'nın suçlarının ve suçluluğunun kabulü anlamına gelmemektedir. Savaş sonrası Hitler yanlısı, Nazi inançlarını savunan grupların varlığı devam etmiş, Yahudi-karşıtlığı ve pogromlar ise tamamen ortadan kalkmamıştır. 1945-49 yılları arasında Almanların çoğu tarafından Nazizmin iyi bir fikir olduğu, fakat kötü uygulandığı düşüncesi hakimdir. 1946'da Nürnberg Duruşmaları sonrası yapılan bir ankete göre Amerikan kontrolündeki bölgedeki Almanların yüzde 37'sinin nezdinde Ari olmayanların yok edilmesini Almanların güvenliği için gerekli olduğu, her üç Almandan birinin Yahudilerin Ari ırkla aynı haklara sahip olmaması gerektiği görüşü hakimdir. 1952'de yapılan anketlere göre ise Almanya topraklarında hiç Yahudi yaşamamasının daha iyi olduğu görüşünü savunan Batı Almanların oranı %37, Hitler hakkında olumlu kanıya sahip olanların oranı ise yüzde %25'tir. (Judt, 2009: 84) 1946'da ise Polonya'da Kielce Pogromu'nda 42 Yahudi öldürülmüştür. Nazizmi hatırlatan her şey, geçmişte yaşananların tekrar yaşanabileceği korkusuyla ortadan kaldırılırken Batı Almanya Şansölyesi Konrad Adenauer ise Almanların Nazilerin suçlarıyla yüzleştirilme çabalarının ortadan kaldırılmasının ve konunun kapatılmasının daha sağduyulu olacağını düşünmektedir. Anketlerde de görüldüğü üzere Nazizmin kendi ülkesinde derin kökleri olduğunu düşünen Adenauer bu çabanın Almanlarda pişmanlık uyandırmaktan çok milliyetçi tepkileri kışkırtacağından şüphelendiği için müttefiklere de-nazifikasyon sürecini durdurmaları ve sessizliği teşvik etmeleri çağrısında bulunmuştur. (Judt, 2009: 82; Diner, 2011: 41) De-nazifikasyonun etkisizliği veya ters bir etkiye yol açması olası görüldüğü için 1951'de bu sürecin durdurulmasına ilişkin yasalar çıkmış ve Batı Almanya'da tazminat ve telafiye ilişkin bir politika benimsenmiştir. Eylül 1952'de imzalanan tazminat antlaşması (Wiedergutmachung/Lüksemburg Antlaşması) 27 Mart 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sancar (2016: 186) ellili yılların sonu ve altmışlı yıllarda Almanya'da geçmişle hesaplaşmayla hesaplaşıldığını ifade eder. Büyük bir yenilgi ve sefaletle, kendi sıkıntılarıyla uğraşan Alman halkı kiliseler, belediyeler ve siyasi çıkar grupları öncülüğünde, yoğun hava bombardımanında ölenler gibi kendi kayıplarını anmıştır. Yine de Batı Almanya'nın savaş sonrası dönemde milliyetçi -ve kahramancı- anma

geleneğinden büyük ölçüde kaçındığı söylenebilir.[76] Doğu Almanya ise -her ne kadar sağlayacağı ideolojik yararı gözetse de- Nazizmle yüzleşme konusunda daha aktif fakat yararı tartışmalı bir hesaplaşma tutumu sergilemiştir. (Judt, 2013: 56; Kauffman, 2008: 6) Savaş sonrası dönemde komünist tutumu güçlendirmek için Nazizmi ortadan kaldırmayı amaçlayan Sovyetler Nazizmi faşist ve kapitalist bir düşmana indirgediği için Nazizmin ayırt edici karakterini yani yıkıcı bir ırkçılığı gözden kaçırma eğiliminde olmuştur. (Kauffman 2008: 6) Sovyetler Birliği'nin bu tutumu belki de Batı Almanya'nın tutumundan daha fazla geçmişin üzerinin örtülmesine yol açmıştır. Ayrıca Soğuk Savaş da odak noktasını değiştirmiş, dikkatleri Almanya'nın kendi geçmişiyle yüzleşmesinden uzaklaştırmıştır.

Altmışlardan itibaren geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma yönünde daha somut adımlar atılmaya başlanmıştır. Judt (2009: 962) altmışlardan itibaren dikkatlerin nasyonel sosyalizmle ilişkilendirilen savaş suçları yerine -genel anlamıyla- soykırıma ve insanlığa karşı işlenmiş suçlara çevrildiğini ifade eder. Bastırma ve unutma dönemi yerini konuşmaya, tartışmaya, öğrenmeye ve tanıklıklara bırakmıştır. Kudüs'teki Eichmann davası ve Frankfurt'taki Auschwitz davası uluslararası basında ve kamuoyunda büyük ilgi görmüştür. Kamplardan sağ kurtulmuş, Yahudi olan veya olmayan kurbanların ve sanıkların tanıklıklarıyla dikkatler Nazi ve soykırım geçmişine çekilmiştir. 1962'de Batı Almanya'nın on eyaletinde tarih dersinin bütün okullarda zorunlu olmasına karar verilmiş, toplama kamplarına okul gezileri düzenlenmiştir. Öyle ki, örneğin yetmişlerin sonuna gelindiğinde Dachau Kampını ziyaret eden öğrenci sayısı beş bini geçmiştir. (Judt, 2009: 962-963) Böylelikle hem eski hem yeni nesil için Nazi geçmişinin öğrenilmesi yolunda somut bir adım atılmıştır. 1967'de Arap-İsrail Savaşı'nda (Altı Gün Savaşı) İsrail'in kazandığı askeri ve siyasal başarı ve güç dikkatleri soykırıma çekmiştir. 1970'e gelindiğinde ise savaşın sona ermesinin 25. yıldönümünde Batı Almanya Şansölyesi Willy Brandt'ın Varşova Gettosu'ndaki anma töreninde Yahudi Anıtı'nın önünde dizlerinin üstüne çökmesi Batı Almanya'da birçok kişi ve grup tarafından kötü karşılansa da geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme için önemli

[76] 1954'te Darmstadt'taki anma töreni Handel'in Samson Oratoryosuyla açılmış, fakat orijinal metindeki *Honour* ve *Hero* ifadelerinin *Brother* ve *Pain* ile değiştirilmesi kahramancı, yüceltici bir bakış açısının dönüşümüne örnek olarak verilebilir.

bir adım olmuştur.[77] Son olarak Amerikan mini dizisi Holocaust'un (1978) 1979'da Batı Alman televizyonunda yayınlanması hararetli tartışmalara, ağır eleştirilere, öfke ve nefrete yol açmıştır.[78] Yaklaşık 20 milyon insan tarafından (o dönemdeki Batı Alman nüfusunun yaklaşık üçte biri) izlenen dizi üzerine yapılan olumsuz eleştiriler bile dizinin kamuoyu üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. 1963'te Hochhuth'un Papa Pius'un eylemsizliğine odaklanan ve kapsamlı tarihsel araştırmalardan yararlanılarak kurgulanan *The Deputy A Christian Tragedy* oyunu da tepki çekmiş ve tartışmalara yol açmıştır.[79] Dizi, film, edebiyat, tiyatro, belgesel gibi alanlarda Holokost'a artan bu ilgi -olumsuz eleştirilerle dahi olsa- birçok insanın Holokost bilincini dönüştürmede oldukça etkili bir rol oynamıştır.[80] Altmışlardaki toplumsal hareketler, olumlu ve olumsuz tartışmalarla konuyu gündeme taşıyan girişimler, yeni neslin geçmişteki yaşananları ve büyüklerini sorgulamasına ve suçlamasına yol açan tarihsel geçmişlerini öğrenmeleri gibi nedenlerle (Batı Almanya'daki) Almanların geçmişine odaklandığı ve geçmişiyle yüzleştiği bir dönem başlamıştır.

8 Mayıs 1945 Almanya için Stunde Null (Sıfır Saat)[81] olarak görülse de savaş sonrası dönem oldukça uzun sürmüş, savaş fiilen sona ermiş olsa da Judt'un (2009: 25)

[77] Brandt'ın anıtın önünde diz çökmesi Polonya gazetelerinde haberleştirilmemiştir. https://p.dw.com/p/3mJ3E Der Spiegel'in 13 Aralık 1970'te Brandt'ın davranışının uygun mu yoksa abartılı mı olduğuna dair düzenlediği anketin sonuçlarına göre Almanların %41'i bu davranışı uygun bulurken %48'i abartılı bulmaktadır. Yaş grubu dağılımında ise gençlerin (%46) ve yaşlıların (%47) çoğu Brandt'in davranışını uygun bulurken 30-59 yaş aralığında çoğunluk için bu davranış abartılı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/kniefall-angemessen-oder-uebertrieben-a-861df9eb-0002-0001-0000-000043822427?context=issue Ayrıca bugün bile devam eden bir biçimde Brandt aşırı-sağ gruplar tarafından "vatan hainliği" ile suçlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-03-14-mn-20560-story.html ve (Hille vd., 2020). Yahudilerle olan bu yüzleşme diğer kurbanlar için daha geç gerçeklemiştir. Savaş sonrası Sinti ve Roman halkına karşı ayrımcılık ve dışlama uzun bir süre daha devam etmiş, çingene fişleri kullanılmıştır. Sinti ve Roman halkına yapılanlar 1982'de kabul edilmiş, anıt ise ancak 2012'de açılmıştır.

[78] Judt (2009: 963) Holocaust dizisini "Tümüyle -konusu basit, karakterlerin çoğu iki boyutlu, anlatımı duyguları en yüksek noktada ayağa kaldırmaya yönelik- bir Amerikan ticari televizyonunun yapımı" olarak tanımlar. Edgar Reitz'ın diziyi "Alman tarihini Amerikan tarzı durum komedisine indirgemekle, sonsuza dek tarifsiz ve anlaşılmaz kalması gereken olayları erişilebilir ve anlaşılabilir kılmakla" suçladığını belirtir. Batı Almanya'da yayınlanan dizi yaklaşık 20 milyon insan (nüfusun üçte biri) tarafından izlenmiştir. ABD'de ise Holokost bilincinin dönüşmesine yol açmıştır.

[79] Papa Pius XII'nin karakteri "Bir diplomat görmeli ve sessiz kalmalıdır" demektedir. (Grenier, 2020) Ayrıca bkz.: (Arendt, 2018: 197-208)

[80] 1978 Holocaust mini-dizisinin özellikle Amerika'da yol açtığı dönüşüme ek olarak, Schindler's Ark (1982) romanından uyarlanan Schindler's List (1993) filmi Britanya nüfusunun dörtte biri tarafından izlenmiştir. Ardından 1983 yılında Hyde Park'a küçük bir anıt yapılmış, 1988'de Holokost Eğitim Vakfı kurulmuş, 1991'de ise Holokost okullardaki tarih müfredatına dahil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (https://www.theholocaustexplained.org/survival-and-legacy/legacy-and-memory/holocaust-memory-in-britain/)
Ayrıca Holokost'la ilgili diğer yapımlar için bkz. Kitty Return to Auschwitz (1979), Blind Eye Murder (1978), Shoah (1985).

[81] İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ilk kimler tarafından kullanıldığı bilinmese de Sıfır Saat (Stunde Null) kavramının hem olumlu hem olumsuz çağrışımları mevcuttur. Yeniden, sıfırdan başlamaya gönderme yaptığı kadar yenilgi ve yıkıma, bireysel ve kolektif gerilemeye de gönderme yapmaktadır. (Kleßmann, 2010)

belirttiği gibi "son sözünü söylemesi yarım yüzyıl almıştır." Judt (2009: 14) 1945-1989 arasını geçiş dönemi olarak niteler. Altmışlarda başlayan geçmişle yüzleşme ve hesaplaşma dönemi seksenli yıllarda başlayan kritik öneme sahip olaylarla önemli bir değişim geçirmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılması, iki Almanya'nın birleşmesi, Sovyetler Birliği ve Doğu Blokunun yıkılması, Soğuk Savaşın sona ermesi yalnızca Alman tarihi için değil Avrupa -hatta dünya- tarihi için de oldukça kritik bir öneme sahiptir. Almanya'da İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinin kırkıncı yılında, Helmut Kohl'un davetiyle ABD başkanı Ronald Reagan'ın Batı Almanya ziyareti önemli olaylardan biridir. Gezi planı toplama kampına bir ziyaret içermediği için tepki çekmiş, 21 Mart 1985'te Kohl bir basın toplantısında savaşı hatırlayan çok az sayıda Alman'ın hayatta olduğunu ve bu Almanların hiçbirinin o zaman yetişkin olmadığını, savaşa katılmadığını ve dahil olmadığını, onlara bir suçluluk duygusu dayatıldığı için bir toplama kampını ziyaret etmeyi gereksiz bulmuş, geçmişi geride bırakmak istediğini belirtmiştir.[82] 5 Mayıs 1985'te 49 Waffen-SS'in[83] mezarını da içeren Bitburg Askeri Mezarlığı'nı ziyaret eden Reagan'ın bu ziyareti Almanya'nın Nasyonal Sosyalist geçmişini normalleştirmeye yönelik bir adım olarak görülmüştür. Kohl'un Reagan'ı Bitburg'a davetinin "Alman milliyetçiliği ve vatanseverliği üzerindeki tarihsel lekeyi azaltma"yı amaçladığı (Lipstadt, 1994: 111) düşünülmektedir. Beyaz Saray tarafından 11 Nisan'da açıklanan ziyaret güzergahına Bitburg'un da dahil olduğunun açıklanması tepkilere yol açmış, 16 Nisan'daki basın toplantısında Reagan Nazi askerlerinin de toplama kamplarındaki Yahudi kurbanlar kadar kurban olduğunu düşündüğünü açıklamıştır. Mevcut (Elie Wiesel'in TV'de yayınlanan Beyaz Saray töreninde "Senin yerin SS kurbanlarının yanı" çağrısı) ve muhtemel tepkiler nedeniyle, Bergen-Belsen toplama kampı da ziyaret güzergahına dahil edilmiş, fakat bu tartışmaların ve protestoların sona ermesi için yeterli olmamıştır.[84]

8 Mayıs 1985'te Birleşmenin Cumhurbaşkanı olarak anılan Richard von Weizsäcker yaptığı konuşmada 8 Mayıs'ın kurtuluş günü olduğunu ilan etmiş, Almanya'nın geçmişiyle yüzleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tarihi boyunca savaşa veya şiddete karışmayan bir ülkenin bulunmasının zor olduğunu kabul etse de Yahudi

[82] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-bitburg-controversy ve (Kirsch, 1986).
[83] Heinrich Himmler tarafından kurulan Waffen-SS, SS'nin silahlı bir askeri koludur.
[84] "Suçlular ve kurbanlar arasında ayrım yapmadan kolektif kaderlerin yasını tutmakta hala ısrar eden her kimse, belli ki gizli bir planı vardır." (Habermas, J. & Leamans. J. 1988; 27).

Soykırımı'nın benzersiz olduğunu söyleyen Weizsäcker şimdiki neslin suçlu olsun ya da olmasın miras bırakılan bu geçmişi kabul etmesi ve sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini söylemiş, "Bu 8 Mayıs'ta elimizden geldiğince gerçekle yüzleşelim" çağırısı yapmıştır.[85] Altmışlarda ve yetmişlerde geçmişle yüzleşmeyle ilgili somut adımlar atılması, geçmişin sorgulanması, 1968 hareketleri, dizi-film-tiyatro-edebiyat gibi tartışma yaratan kurmaca eserlerle geçmişin daha çok konuşulması ve son olarak geçmiş suçlara yönelik resmi bir üstlenme politikasıyla birlikte Holokost giderek popüler bir konu haline gelmektedir. Huyssen (1999: 185) seksenler ve doksanlarda Yahudi anısına ilişkin sorunun unutma değil Yahudi soykırımı imgelerinin her yeri sarmış olması, hatta aşırılığı olduğunu belirtir. Karşı çıkışlarla, inkarlarla, eleştirilerle şekillenen kamusal tartışmalar tam da karşı çıktıkları şeye; soykırımın kamu zihninde canlı tutulmasına neden olmaktadır. Bu tartışmaların canlılığı ve yoğunluğunun neden olduğu sonuçlardan biri de *Historikerstreit* olmuştur.

"Tarihin politik kullanımları ve tarihsel bilinç ve kimlik arasındaki ilişki hakkındaki daha büyük bir tartışmanın parçası" (Nolan, 1998: 53) olarak nitelenen Tarihçiler Tartışması (*Historikerstreit*) 6 Haziran 1986'da Ernst Nolte'nin Nazizmin, Rus Devrimi ve sonrasında ortaya çıkan varoluşsal bir tehdide mantıklı bir yanıt olduğunu savunduğu, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'da yayımlanan *Vergangenheit, die nicht vergehen will* (Geçmeyecek Geçmiş) metniyle başlamıştır. Nolte'nin bir diğer tartışmalı metni de 1987'de yayımlanan "Avrupa İç Savaşı 1917:1945 Nasyonal Sosyalizm ve Bolşevizm" kitabıdır. Bu metninde Nolte Nazizmin yalnızca Bolşevizme bir tepki değil, aynı zamanda Bolşevizm'den kaynaklandığını savunur. Nolte, "Almanya ve Soğuk Savaş" (1975) kitabında ise benzer şekilde Vietnam'ı Auschwitz ile karşılaştırmaktadır. Hitler'in antisemitizminin rasyonel bir öze sahip olduğunu düşünen; Nazizmi Bolşevizmle, Hitler'i Stalin'le özdeşleştiren Nolte Sovyet Gulagları ile Auschwitz arasındaki ahlaki çizginin bulanık olduğunu savunmaktadır. Nolte Nazizmi kınamasına ve geniş çaplı bir tasfiye olduğunu kabul etmesine rağmen Holokost'un tarihte benzersiz bir olay olarak görülemeyeceğini, Almanya'nın bu geçmişi artık geride bırakması gerektiğini düşünmektedir. (Cohen, 2000; Roberts, 2016; Evans, 2016) Andreas Hillgruber ise müttefiklerin 1944-45 arasında Almanlara yönelik politikalarıyla

[85] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai-1985-englisch.pdf?__blob=publicationFile

Yahudilere yapılanlar arasında bir fark olmadığını savunmaktadır. Habermas ve çevresindekiler Nolte'yi ve çevresindekileri Nazizmi normalleştirme çabaları nedeniyle suçlarlar. Habermas Historikerstreit'ın öncesinde, 1982'de sosyal demokrat Helmut Schmidt'in yerine gelen daha muhafazakâr Hristiyan Helmut Kohl konusunda endişeliydi. Bitburg'da yaşananlar ise Habermas'ın korktuğu gibi geçmişin siyasi amaçlar için araçsallaştırılma biçimindeki değişikliğin ilanı olmuştu. (Holub, 2019: 165; Habermas, Leaman 1988: 27-28) Habermas 11 Temmuz 1986'da *Die Zeit*'ta (Habermas, Leaman: 1988) çıkan yazısında Nolte, Hillgruber, Kohl'un danışmanı ve konuşma yazarı olan Stürmer gibi isimlerin düşüncelerini eleştirmiştir. Tarihçiler tartışmasının ana konularından biri de İkinci Dünya Savaşı'nın Hillgruber'ın o dönemin insanları ve askerlerinin gözünden baktığını iddia ettiği şekliyle yenilgi ve teslimiyet olarak mı yoksa Weizsäcker'ın söylediği gibi kurtuluş günü olarak mı kabul edilmesi gerektiğidir. Ayrıca Holokost'un tarihte benzersiz bir olay olup olmadığı tartışılmış; Almanya ve Alman halkı için gerekli olduğu düşünülen Nazi geçmişini geride bırakmak, diğer yaşananlardan farklı olmadığını kabul etmek, Nazi geçmişini yok saymak veya sessiz kalmak gibi çözüm önerilerine de itirazlar gelmiştir.[86] Habermas ve etrafındakiler Nazi geçmişinin istikrarlı, iyileşmiş, güçlü ve sterilize bir ulusal kimlik için göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Aralarında tarihçi, filozof ve gazetecilerin bulunduğu bu tartışmada Nolte'nin yanı sıra Andreas Hillgruber, Michael Stürmer, Hagen Schulze ve diğer tarafta Jürgen Habermas, Eberhard Jäckel, Hans Mommsen, Kurt Pätzol gibi isimler yer almıştır. Nazi geçmişinin ve Yahudi Soykırımı'nın bahsi kadar hatta bahsinden daha çok inkârı ve geride bırakılması gerektiği düşüncesi bu geçmişi kamu zihninde daha canlı tutmaktadır. Bu tartışma Almanya'nın Nazi geçmişiyle yüzleşmesi ve hesaplaşmasının göz ardı edilemeyeceğini, geçmişte kalamayacağını göstermesi açısından önemli olmuştur.

Almanya'da, öldürülen Yahudileri anmak için bir anıt fikri tarihçi Eberhard Jäckel ve televizyon kişiliği/gazeteci Lea Rosh'un 1988'de İsrail'in Holokost anıtı Yad

[86] Aslında bu daha önce de tartışılan bir konudur. Winston Churchill 1946 yılındaki konuşmasında şöyle söylemiştir: "Eğer Avrupa'nın sonsuz sefaletten ve nihai bir çöküşten kurtulmasını istiyorsak, Avrupa ailesine inanca ve geçmişin tüm suçlarının ve hatalarının unutulmasına ihtiyaç var" (Akt: A. Assmann, 2015b) Hermann Lübbe, 1983'te demokratik bir istikrar için sosyal, psikolojik ve politik bir sessizlik önermiştir. (Akt: Kattago, 2001: 47) Sessiz kalma ve unutma çağrılarının yanı sıra 1978'de Helmut Diwald Almanların Tarihi (Geschichte der Deutschen) kitabında Nazilerin insanlığa karşı işlediği suçlara yalnızca iki sayfa ayırmış, İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanların Doğu Avrupa'dan sürülmesine daha büyük bir yer ayırmıştır. Bu metni -istemeden de olsa- inkarcılara cesaret ve arzuladıkları bilimsel saygınlığı vermiştir. (Lipstadt, 1994, 210).

Vashem'i ziyaretlerinde ortaya çıkmıştır.[87] Jäckel'in Rosh'a Almanya'da Yahudileri anmak için yerel bazı anıtlar olsa da Avrupalı Yahudilerin anısına Almanya'nın bir anıtı olmadığını söylemesiyle, anıt fikri ortak bir öneri olarak ortaya çıkmıştır. Lea Rosh 1988'de Berlin'e döndüğünde bir vatandaş girişimi oluşturmuş, bu girişimde anıtın yalnızca Yahudileri mi yoksa diğer kurban gruplarını da kapsaması gerekip gerekmediği uzun bir süre tartışılmış ve yalnızca Yahudiler için olmasına karar verilmiştir. (Füstenau, 2005) 1989'da Ocak ve Nisan ayında gazetede ulusal hükümete ve yerel yönetime yönelik olarak "Perspektive Berlin tarafından Berlin Senatosuna, federal eyaletlerin hükümetlerine, federal hükümete ilk çağrı: ... Berlin'de kusursuz bir anıt dikmek için" şeklinde bir çağrı yapılmıştır. 1989'da anıtın yeri olarak Berlin'in merkezindeki duvarın yakınındaki Gestapo-Gelände düşünülse de uzun süredir tartışmalı olan bu bölge için yapılan öneri kabul edilmemiş, bunun yerine Aktives Museum Faschismus und Widerstand'ın dokümantasyon merkezi inşası önerisi kabul edilmiştir. (Young, 2000:187). Rosh ve Jäckel girişimlerinden vazgeçmemiştir.

9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması Almanya ve hatta dünya tarihi için önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. 1961 yılında inşa edilen "Utanç Duvarı" olarak anılan Berlin Duvarı iki Almanya'yı ayırsa da özellikle Doğu Almanya'dan Batı Almanya'ya göç ve kaçışları engelleyememiş, bu kaçış girişimleri sırasında birçok insan ölmüştür. 12 Haziran 1987'de Batı Berlin'in Brandenburg Kapısı girişinde ABD başkanı Ronald Reagan yaptığı konuşmada Mihail Gorbaçov'a Berlin Duvarı'nı yıkma çağrısında bulunmuştur. Doğu Almanya'da 7 Mayıs 1989'daki yerel seçimlere yapılan müdahale karşısında başlayan protestolar ve memnuniyetsizlik ilerleyen zamanlarda daha da artmış, taleplerin kapsamı genişlemiştir. (James, 1999, 231) Reformcu Gorbaçov'un ziyareti ve Macaristan'da yaşananlar da Berlin Duvarı'nın yıkılması için itici güçlerden olmuştur. Mayıs 1989'da seyahat denetimlerini gevşeten Macaristan, 27 Haziran'dan itibaren Avusturya sınırındaki kontrollerini gevşetmiş ve dikenli telleri kaldırmıştı. 19 Ağustos'ta Macaristan'da düzenlenen Pan-Avrupa Pikniği etkinliği nedeniyle planlanan sembolik olarak sınırın birkaç saatliğine açılması birçok kişi tarafından bir kaçış fırsatı olarak görülmüş, sınır görevlileri ise kaçma girişiminde bulunanlara müdahale etmemiştir. 7 Ekim 1989'da Doğu Almanya'nın kırkıncı yılı

[87] Weizsäcker 1985'teki konuşmasında "Kalplerimizdeki düşünceler ve duygular için bir anıt inşa etmeliyiz" çağrısında bulunmuş olsa da anıta ilişkin ilk somut girişimin Rosh ve Jäckel'ın girişimi olduğu söylenebilir.

kutlamalarına katılan Gorbaçov'un hayatın geç kalanları cezalandıracağını söylediği konuşması ve ziyareti de bir teşvik olmuştur. Macaristan'ın sınırlarını açmasının ardından Doğu Berlin'de Doğu Almanya'nın yeniden yapılanmasını talep eden iki muhalif hareket -Yeni Forum ve Şimdi Demokrasi- ortaya çıkmıştır. Bu ilk reform taleplerinin özelliği Batı Alman sistemini reddeden, insani, Stalinist olmayan bir demokratik sosyalizme ilerleme talebiydi. (Fulbrook, 2008; 230) 2 Ekim Pazartesi Leipzig'de başlayan, 10 bin kişinin Erich Honecker rejimini protestosu giderek daha büyük bir katılımla daha geniş alanlara yayılmış, 9 Ekim'de yetkililerin Leipzig gösterisini bastırmak için zor kullanmayı reddetmeleri, diyalog taleplerinin haklılığını kabul etmeleri ve Gorbaçov'un ziyaretinden de cesaret almaları nedeniyle gösteriler giderek büyümeye başlamıştır. (Fulbrook, 2008; 230) Honecker 18 Ekim'de istifa etmiştir. Her hafta düzenlenen gösteriler "Pazartesi Gösterileri"ne dönüşmüş, 4 Kasım 1989'da Yeni Forum'un çağrısıyla Alexander Meydanı'ndaki protestolara reform isteyen yarım milyon insan katılmıştır. 5 Kasım'da Doğu Almanya'nın seyahat özgürlüğünü gevşeten bir yasa taslağı oylaması (izne bağlı olarak yılda dört hafta) ise muhalifleri tatmin etmemiştir. 9 Kasım'da çıkartılan, Alman televizyonu ve radyosundan naklen yayınlanan basın toplantısında açıklanan ve "ivedilikle hemen" yürürlüğe konulacak yeni seyahat yasasına göre önceden bildirmeksizin yurtdışına çıkışlar ve Batı Almanya'ya geçişler serbest bırakılmıştır. Yayın sona ermeden Doğu ve Batı'dan binlerce kişi sokaklara dökülmüştür. Doğu Almanya yöneticileri bu seyahat yasasıyla istikrar sağlamayı, denetimi ele almayı amaçlasalar da Duvarın yıkılmasına, -tek neden olmasa da- Duvarın yıkılması ise Doğu Almanya Cumhuriyeti'nin sonuna, iki Almanya'nın birleşmesine, Soğuk Savaş'ın sona ermesine, Demir Perde'nin sonuna yol açmıştır. (Judt, 2009: 737-740; Fulbrook, 2008; 231) Duvarın yıkılmasından sonra 3 Aralık 1989'da George W. Bush ve M. Gorbaçov'un Malta'daki toplantısında Soğuk Savaş resmi olarak sona ermiştir. 3 Ekim 1990'da resmi olarak İki Artı Dört Antlaşmasıyla iki Almanya birleşmiş ve bağımsız bir devlet olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sonu, Almanya'nın kurtuluşu veya yenilgisi olarak algılanan teslimiyeti, toplama kamplarında ve hava saldırılarında ölen milyonlarca insan, Almanya'nın ikiye bölünmesi ve ardından Soğuk Savaş'ın başlaması 1945'i Almanya için Sıfır Saat (Stunde Null) haline getirmişti. Fakat 1989'da yaşananlar 1945'te yaşananların -etkileri devam etse de- ortadan kalkmasına veya değişmesine yol açmıştır. Berlin Duvarı

yıkılmış, İki Almanya arasındaki sınırlar ortadan kalkmış ve Soğuk Savaş sona ermiştir. Resmi olarak arasındaki sınırlar ortadan kalkan Almanya için birleşme daha zorlu ve karmaşık bir sürece karşılık gelmektedir. Soğuk Savaş'ın görece bastırdığı Nazi geçmişinin yanı sıra Doğu Almanya'nın geçmişi[88] de su yüzüne çıkmıştır. Yeni ve birleşmiş Alman ulusal kimliği için hangi geçmişin temel öneme sahip olması gerektiği, 1945'e mi yoksa 1989'a mı ağırlık verilmesi gerektiği temel tartışma konularından birini oluşturur. Geçmiş hakkındaki sayısız tartışmaya ek olarak şimdi ve gelecek de Almanya için acil bir sorun haline gelmiştir. İki Almanya'nın, iki farklı hafızanın ve iki farklı geçmişin nasıl bir araya getirilerek birleşmiş bir Almanya, birleşmiş bir ulus oluşturulacağı, Almanya'nın ve Alman olmanın ne anlama geleceği temel sorunlardan biri haline gelmiştir. Batılı tarihçilerin tartışması, birleşme, duvarın yıkılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinin Almanya'nın geçmişle ve gelecekle ilişkisi kadar, geleneksel hatırlama geleneklerinin -ve anıt düşüncesi- tartışılmasında, dönüşmesinde de önemli etkileri olmuştur. Birleşme ise tüm sorunların çözümünü sağlayan mucizevi bir olaydan ziyade göz ardı edilen sorunları da ortaya çıkarmıştır. Bugün bile birleşmenin başarısızlığa uğrayan yanları olduğu görülmektedir.

3.2. Anıt Süreci

Şubat 1990'da *Fördkreis zur Errichtung eines Denkmal für die ermordeten Juden Europas* (FEDJE)'a dönüşen vatandaş girişimi Perspektif Berlin, anıt için eski Bakan Bahçeleri'ndeki (Ministergärten) eski Reich Şansölyeliği'nin kuzeyinde, merkezde yeni bir mekân önerir. Helmut Kohl'un anıta desteğini açıklamasıyla Ekim 1993'te Alman hükümeti anıt için Brandenburg Kapısı'yla Postdamer Meydanı'nın arasında, şehrin merkezinde beş dönümlük bir araziyi mekân olarak vermeyi kabul

[88] Mayıs 1992'de Federal Meclis, Almanya'daki SED Diktatörlüğünün Tarihinin ve Sonuçlarının Yeniden Değerlendirilmesi Üzerine Araştırma Komisyonu'nu kurmuştur. Yeniden değerlendirme (Aufarbeitung) terimi yalnızca geçmişin yeniden değerlendirilmesi değil, geçmişin bugünkü sonuçlarıyla bir yüzleşme anlamına gelmekte, geçmiş ve şimdiki zaman arasındaki bağlantıyı vurgulamaktadır. Bu komisyonun suçluları ve şüphelileri kovuşturma ve cezalandırma yetkisi yoktu. Yalnızca SED'in iktidar yapılarını ve uygulamalarını araştırmayı ve Doğu Almanya'daki günlük yaşamı aydınlatmayı, ayrılık hakkında mümkün olan her şeyi öğrenmeyi, insan hakları ihlallerini belgelemeyi, Almanya'da gelecekteki diktatörlükleri önlemeyi amaçlamaktadır. Komisyon Nasyonal Sosyalizmi ve Komünizmi eşitlemeden karşılaştırmayı denemiş, "karşılaştırma eşitleme anlamına gelmez" ise komisyonun sloganı haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92 ve (Kattago, 2001: 122-123).

eder.[89] 1994'te Alman sanatçılara ve Almanya'da en az altı ay yaşamış yabancı sanatçılara açık, Berlin Senatosu Yapı ve Konut Dairesi tarafından devlet destekli bir yarışma düzenlenir. Toplam 528 bireysel sanatçı ve sanatçı grubunun[90] katıldığı yarışmada Berlin Senatosu, Almanya hükümeti ve Lea Rosh'un vatandaş inisiyatifinin/girişiminin seçmiş olduğu beşer kişi jüriyi oluşturur. Berlin Güzel Sanatlar Akademisi Başkanı Walter Jens'in başkanlık yaptığı jüri Mart 1995'te Simon Ungers'in ve Christine Jackob-Marks, Hella Rolfes, Hans Scheib ve Reinhard Stangl'dan oluşan sanatçı grubunun/kolektifinin önerisine birincilik vermeyi teklif eder. Nihai karar ise Federal Hükümetin, Berlin Senatosunun ve Vatandaş inisiyatifinin temsilcilerine bırakılır. (Kattago, 2001: 145) Bu sırada sanatçılara maliyeti uygun bir hale getirmeleri için zaman verilir. Ungers bir röportajında sponsorların iki kazanan arasında karar verirken yalnızca maliyetlerle ilgilenilmesini, anıtın içeriğe göre değil finansal kriterlere göre seçilmesini korkutucu bulur, kendi projesinin maliyetini ise düşüremeyeceğini ifade etmiştir.[91] Ungers, devasa, dikdörtgen delikli çelik bir çerçeve ile sınırlanmış büyük bir boş alan önerir. (Kattago, 2001: 145) Ungers'in projesine göre otuz adet toplama ve imha kampının ismi delikli çelik kirişlerin içine kazınacak, güneşle birlikte bu isimlerin gölgesi, harfler ve yazılar yerde ve ziyaretçilerin üzerinde görünecektir. Böylelikle Ungers ziyaretçileri tarihin gölgesinde bırakmayı amaçlamaktadır. Ungers 1995'teki röportajında katledilen Yahudilerin isimleri yerine toplama kamplarının isimlerini daha uygun olması nedeniyle ve diğer kurbanları dışarıda bırakmamak için kullandığını söyler: "İsim listeleri çoğunlukla savaş anıtlarına eklenir ve bence bu, toplama kampı kurbanları için yapılan bir anma töreninde uygunsuz olacaktır. Böyle bir anma töreninde, Yahudi olmayanlar da dahil olmak üzere tüm kurbanlar hatırlanmalıdır."[92] Jackob-Marks ve diğerlerinin önerisi ise üzerinde öldürülen ve kimlikleri bilinen 4.2 milyon Yahudi'nin adlarının yazıldığı futbol sahası büyüklüğünde

[89] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/deutschland/news-digest-in-memory-of-murder-a-28864.html

[90] Freider Schnock ve Renata Stih'in Otobüs Durağı önerisi insanların kendilerini Holokost'un planlandığı ve uygulandığı yerlere, iyi bilinen ya da az bilinen kamplara götürecek özel kırmızı otobüslere binebilecekleri açık-havada bir otobüs garajıdır. Sanatçılar Berlin'in merkezinde, bu programda listelenen yerlere otobüsle gidebileceğiniz tek bir otobüs durağı olmadığını belirtir. (Young, 2000: 116-117) Horst Hoheisel ise "kışkırtıcı bir anti-çözüm" olarak Brandenburg Kapısını havaya uçurarak, kalıntılarını bu yeni alanda oluşacak boş alana serpiştirerek üzerini granit levhalarla kaplamayı önerir. "Yok edilmiş bir insanı yok edilmiş bir anıttan daha iyi ne hatırlatabilir?" (Young, 2000: 90) Hoheisel bu önerisiyle Almanların "böyle önemli bir ulusal sembolden altı milyon Yahudi'nin anısına yeni bir sembol yaratmak için vazgeçip vazgeçmeyeceklerini" sorguladığını belirtir. (Esen, 2016)

[91] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/9176984

[92] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/9176984

(100’e 100 metre) bir levha/mezar taşıdır. Yahudi Soykırımı'nda öldürülen Yahudilerin geldiği on sekiz ülkeyi temsilen İsrail'deki Masada'dan getirilecek on sekiz taş hem Romalılara karşı Yahudilerin direnişini hem de Yahudi ölüleri onurlandırma geleneğini simgeleyen mezar taşının üstüne yerleştirilecektir. (Kattago, 2001: 145-146) Seçilen sanatçılar bu süreçte maliyeti ayarlamaya, projeleri ekonomik olarak daha uygun hale getirmeye çalışırlarken, Lea Rosh Haziran 1995’te jürinin kararsızlığına ve çıkmaza girme kararına bakmaksızın Jackob-Marks’ın grubunun önerisini başlatmaya karar verir. 5 Temmuz 1995’teki röportajında belirttiği gibi Rosh Ungers’in modelini Yahudilerin öldürülmediği toplama kamplarını içerdiği için kabul etmez. Rosh anıtın merkezinin öldürülen Avrupalı Yahudiler olması gerektiğini düşünür. (Kattago, 2001: 147) Kazananın ilan edilmesinin ardından 528 eser Berlin’de Stadtratshaus’taki (Belediye Binası) bir anıt sergisinde, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin 50. yıldönümü anma törenlerin denk gelecek şekilde ilkbahar ve yaz başlarında sergilenmiştir. Kazananın açıklanması üzerine ise hemen itirazlar yükselmiştir.

Anıt; fazla büyük olduğu, fazla Alman olduğu ya da isim listesinin Yahudilere Nazi ölüm listelerini hatırlattığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Helmut Kohl, belediye başkanı Diepgen, Alman Yahudi Topluluğu lideri Ignatz Bubis gibi isimler anıta karşı çıkmıştır. Hükümet sözcüsü Peter Hausmann tartışmaya, dahil olan herkesin arasında geniş bir fikir birliğine ulaşmak amacıyla devam edilmesi gerektiğini açıklamıştır. Kohl anıtın fazla büyük ve itibarsız/onursuz [*undignified*] olduğunu ve kararın düşünülmesini önerir. Birlik 90 / Yeşiller Partisi ise anıtın geçmişi ve hafızayı gömeceğinden korkmaktadır. (Kattago, 2001: 146) Projenin eski toplama kamplarındaki anma alanları için yapılan fon kesintisi ile olan ilişkisi de bir diğer tartışma konusunu oluşturur, diğer anıtlar ve eski toplama kampları zar zor korunurken bir anıt için on milyonlarca mark harcanmasına itirazlar gelir.[93] Yahudi tarihçi ve toplama kampından sağ kurtulan Arno Lustiger eski toplama kampı alanlarının korunmasını ve anıtsal değil insanca şekillendirilmiş bir anıtın finanse edilmesini talep eder. Bu saçma projeye daha fazla para yatırılmadan durdurulması gerektiğini, anıtın anlamsız, sembolik bir gigantominin ürünü olduğunu ve bu devasa beton parçasının bir duygu uyandıramayacağını öne sürer. (Kuggler, 1995) Bazılarıysa anıtı, Holokost hafızasıyla ezilen bir neslin böyle bir anıt ve

[93] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.jta.org/1995/07/06/archive/despite-kohls-objections-plans-for-holocaust-memorial-continue

hafızayla sonraki nesillere yaptığı baskı olarak görür.[94] Simon Wiesenthal Rosh'un kendi başına kazanan tasarıma karar veremeyeceğini söyler. Jürideki tek Alman Yahudisi Salomon Korn anıtın devasa boyutunu eleştirerek, anıtı Washington'daki Vietnam Anıtı'nın "kötü bir kopyası" olarak gördüğünü belirtir.[95] Kohl'un ve Korn'un anıtın büyüklüğüne ilişkin eleştirilerini haksız bulan Lea Rosh'un cevabı "Geçmiş de devasa ve muazzamdı. Geçmiş 6 milyon Yahudi'yi öldürmekti." olmuştur. Korn'un aksine İsrailli Yahudi Arie Rahamimoff'un projeyi savunduğunu belirten Rosh, 4.2 milyon Yahudi'nin isminin yazılı olmasına Nazi ölüm listelerini hatırlattığı veya anonim ölümleri dışladığı[96] gerekçesiyle karşı çıkılmasına ise ölülerin ismini anmanın Yahudi geleneğine uygun olduğunu söyleyerek karşı çıkmıştır. Yeni bir tartışma çağrısının endişe verici olmaktan fazlası olduğunu söyleyen Rosh anıtın sekiz yıldır tartışıldığını, toplam üç dışişleri bakanı tarafından temsil edilen Federal İçişleri Bakanlığı'nın, dört yıl boyunca projeyi geliştirmede yardımcı olduğunu belirtmiştir. Düşünmek için başka bir duraklamaya ihtiyaç olmadığını, önemli olan tek şeyin anıtı isteyip istemediğimiz olduğunu söyleyen Rosh yeni düşünmeye başlamasının Kohl'un sorunu olduğunu, Kohl'a tasarımı açıklamada yardımcı olabileceklerini ifade eder.[97]

İtirazlar ve tartışmalar sonucu yarışmanın, bir kazanan ilan edilmeden bitirilmesine karar verilmiştir. Young'ın söylediği gibi (2000:191) Avrupa'da Katledilen Yahudiler Anıtı "kendi anıtsal ağırlığıyla batmış gibiydi" ve bir kez daha Almanya anıt için yeniden düşünmek ve tartışmak zorunda kalacaktı. Aynı yerde Yahudilere yönelik bir anıt ve anıt yarışması için yeni tartışmalar başlayacaktır. Bu süreçte anma töreninin finansmanının kısmen Federal Meclis/Hükümet, Berlin Senatosu ve FEDJE vatandaş girişimi tarafından, kısmen de bireysel ve kurumsal sponsorlardan sağlanmasına karar verilmiştir. (Kauffman, 2008: 15) Başarısızlıkla sonuçlanan ilk yarışma, birçok açıdan uzlaşmaya ve fikir birliğine varılamaması hayal kırıklığına neden olsa da Almanya'da özel ve önemli bir yere sahip olan anıt tartışmalarının (denkmalstreit) özel ve önemli bir

[94] Young 1999'da Federal Meclis Medya ve Kültür Komitesi'ne sunduğu raporda (1999: 61) şöyle söyler: "İlk yarışmada Jacob-Marks'ınki gibi bir anıtın seçilmesi şaşırtıcı değil: Holokost hafızası tarafından ezilmiş hisseden bir nesli çok iyi temsil ediyordu ve bu da sonraki nesilleri böyle bir hafızayla ezecekti."

[95] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/eine-platte-platte-a-e8ce8fdb-0002-0001-0000-000009202175?context=issue

[96] Ignatz Bubis, 4.2 milyon isme sahip mezar taşı modeli yerine Ungers modelini toplama ve ölüm kampları adlarıyla tercih ettiğini belirtmiştir. Bubis belirli isimlerin anonim ölümlerini dışladığını ve Holokost'ta kaç Yahudi'nin öldürüldüğü kesin olarak bilinemediği için 4.2 milyon ismin yanıltıcı olduğunu ifade etmiştir. (Kattago, 2001: 146)

[97] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/9202191

yere sahip olmasına neden olmuş, bu tartışmaları daha çok kışkırtmıştır. Heinz Dieter Kittsteiner'in 1996'da söylediği gibi, 'Yahudilerin öldürülmesinden bahsetmek yerine, öldürülenler için bir anıttan bahsediyoruz. (Akt. Sion, 2010: 251). Fakat bu durumun iyi mi yoksa kötü mü olduğu da tartışılan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Young (2000, 191) ilk düşüncelerinde Almanya'daki bin yıllık Holokost anıt tartışmalarının, anıt yarışmaları ve sergilerinin, Almanya'nın anıt sorununa herhangi bir *nihai çözüm* den daha iyi olduğunu belirtir. Parlamenter Peter Conradi'nin böylesine kusurlu bir sürecin iyi bir anıtla sonuçlanıp sonuçlanamayacağına ilişkin sorusuna Young'ın (2000: 195) yanıtı ise bunun mümkün olduğunu, mükemmelliğin her zaman iyinin düşmanı olduğu yönünde olmuştur. Uwe Neumärker de (2012: 142) anıta ilişkin ulusal ve uluslararası tartışmaların bu anıtın uygun bir hatırlama biçimi, hatta belki de en iyi hatırlama biçimi olduğunu kanıtladığını belirtir.

1997'de Ocak, Mart ve Nisan'da üç kolokyum düzenlenmiş, bu kolokyumlarda (ve çeşitli dergi ve gazetelerde süren tartışmalarda) ilk yarışmanın sorunları, Almanya'nın neden ulusal bir Holokost anıtına ihtiyaç duyduğu, anıtın amacı, anıtın nerede bulunması ve nasıl olması gerektiği tartışılmıştır.[98] Lea Rosh liderliğindeki organizatörler yeni düzenlenecek yarışmada (FEDJE), projenin beş amacının dokunulmaz kalması konusunda ısrar etmiştir: Anıtın yalnızca Avrupalı öldürülen Yahudiler için olması, anıtın temelinin Holokost Anma Günü olarak belirlenen 27 Ocak 1999'da atılması, konumunun eski kararlaştırılan yeri (Brandenburg Kapısıyla Postdamer Platz arasındaki Bakanlık Bahçeleri'ndeki beş dönümlük arazi) olması, 1995'teki yarışmadaki dokuz finalistin kolokyumdan gelen öneri ve eleştiriler doğrultusunda tasarımlarını ve konseptlerini gözden geçirerek sunması ve son olarak kazanan tasarımın bu finalistlerden seçilmesi. (Young, 2000: 192) Bu taleplerin neredeyse tamamı kabul edilmiştir. Yalnızca son maddede bahsedilen eski yarışmanın ilk üçte yer alan 9 finalistinin yanı sıra yarışma sürecine davet edilen diğer sanatçı ve mimarların da tasarımları dahil olmuştur. Düzenlenecek yeni yarışma yalnızca davetle katılıma açıktır, davet edilen -9 eski finalistle birlikte- 25 sanatçı ve mimarın neredeyse tamamı katılmayı kabul etmiş ve sonunda 19 tasarım sunulmuştur. (Young, 1999: 61) Ayrıca üçüncü kolokyum sonrasında 3 ana sponsor (Hükümet, Berlin Senatosu ve FEDJE) tarafından alınan ortak bir kararla, Berlin Senatosu tarafından görevlendirilen üyelerden bir Findungskommission kurulmasına karar verilmiştir. Haziran 1997'de oluşturulan bu komisyon müze yöneticileri Christoph Stolzl (Alman Tarih Müzesi) ve

[98] İlk kolokyum'un tartışma konusu Berlin'de neden bir Holokost anıtı olması gerektiğine ilişkindir. Rosh 3. Kolokyumdaki konuşmasında bu tartışmaları şöyle eleştirmiştir: Buradaki amaç sürecin nasıl ilerleyeceği, anıtın zaten belirlenmiş olan varoluş sebebini (raison d'être) tartışmak değildir. (Young, 2000: 192-193). Young (1999: 60) da bu ikinci yarışmada ortaya çıkan anıt tartışmaları sürecinde cevaplar sunmak yerine sorular sorduklarını belirtir.

Dieter Ronte (Bonn'daki Çağdaş Sanat Müzesi), Berlinli mimar Josef Paul Kleinhues, Alman sanat tarihçisi Werner Hofmann ve Amerikalı Yahudi profesör James Young'dan oluşmaktadır. (Young, 2000: 195) Bu komisyon süreci uygun gördükleri şekilde genişletmeye, başka sanatçıları davet etmeye, kazananı seçmeye ve şansölyeye, organizatörlere ve sponsorlara önerilerde bulunmaya yetkili olacaktı.

Ekim 1997'de üç gün boyunca bu komisyonun üyeleri tarafından her tasarım panosunun önünde özel, iki saatlik seminerler düzenlenmiş, tasarımların gerekçeleri, uygulanabilirlikleri, sorumlulukları ve vaatleri tartışılmış, bunun sonucunda seçilen sekiz tasarımın sanatçıları Kasım 1997'de çalışmalarını komisyona ve organizatörlere sunmaları için davet edilmiştir. (Young, 1999: 61) 15 Kasım 1997'de son 8 finalistten Komisyon Gesme Weinmiller (Parçalanmış bir Davut yıldızı şeklindeki anıt) ve Peter Eisenman / Richard Serra'nın önerilerini seçmiştir. Sponsorlar tarafından önerilen Jochen Gerz (Warum?) ve Daniel Libeskind (Stone Breath) komisyonun itirazlarına rağmen tartışmayı ve seçenekleri olabildiğince açık tutmak amacıyla finalistler listesine eklenmiştir. (Young, 1999: 63) Bu sonuç da anıt sürecine yol açan ve bu sürece eşlik eden, hatta anıtsallaştığı söylenebilecek tartışmalar için bir son anlamına gelmeyecektir. Seçilen dört tasarımın başarısız olduğunu düşünen Berlinli tarihçi Jürgen Kocka kötü bir anıttansa anıtın olmamasını tercih ettiğini belirtir. Bir Alman'ın suçlarını utanmadan düşünemeyeceği için anıtın da sadece korku ve üzüntüyü değil, aynı zamanda utancı da ifade etmesi gerektiğini, seçilen tasarımların bu konuda başarısız olduğunu düşünmektedir. Ayrıca anıtın bir dokümantasyon ve eğitim yerine sahip olması gerektiğini ifade etmiştir.[99] Berlin Belediye Başkanı Eberhard Diepgen ve SPD'nin kültür bakanı adayı Michael Nauman'ın da anıta karşı itirazları vardır. (Young, 2008: 205) Berlin'in haksız bir şekilde Almanya'nın günahlarının günah keçisi ilan edildiğini söyleyen Diepgen diğer şehirler gurur duyarken Berlin'in pişmanlık ve vicdan azabından sorumlu tutulmasına karşı çıktığını belirtir. (Ladd 2000: 45) Diepgen tüm sürecin süresiz olarak askıya alınmasının en iyisi olacağını düşündüğünü belirtmiştir. Heykeltıraş Olaf Metzel ise Ağustos 1998'deki bir röportajında yarışa bilerek katılmadığını, "suçlu bir vicdan için temizlik bezi görevi görmesi beklenen bir temsil estetiğine karşı" olduğunu ifade etmiştir. Young'ın düşüncesine benzer bir şekilde Metzel de tartışmanın anıtın yerini alması gerektiğini düşünmektedir.[100]

Anıt sürecine eşlik eden tartışmalardan bir diğeri de anıtın yapılacağı yerin yakınında 1997'de Kasım ayında jeofizik taramalar sırasında rastlanan ve Aralık'ta bir sığınak olduğu

[99] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/trauer-ohne-scham-a-9d3cbd74-0002-0001-0000-000007809448

[100] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/ein-putzlappen-fuer-schlechtes-gewissen-a-0caed4f4-0002-0001-0000-000007969466?context=issue

belirlenen alanın, Ocak 1998'de Nazi Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in sığınağı olduğunun ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Sığınağın kalıntılarının keşfedilmesinin ardından anıt inşaatı bir süreliğine durdurulmuştur. Bazıları sığınağın anıta dahil edilmesini savunurken, hükümet buranın bir neo-Nazi tapınağına dönüşmesinden korktuğu için bu seçeneği reddetmiştir. Bu gelişme üzerine anıtın yakınındaki sokaklarda tüm gösterileri yasaklayan bir yasa çıkarılmıştır. [101] Şubat 1998'de ise Günter Grass, Walter Jens, Jurgen Kocka, Gyorgy Konrad, Marion Dönhoff vb. gibi entelektüel isimlerin dahil olduğu 19 kişilik bir grup Helmut Kohl'a yazdıkları açık bir mektupta anıtın baskıcı derecede devasa olduğunu, Yahudi olmayan milyonlarca Holokost kurbanını dışladığını belirtmiş, hükümete anıtı yeniden düşünmesi veya anıt fikrini tamamen sağduyu temelinde bırakması için çağrı yapmıştır. Açık mektupta stadyum büyüklüğündeki bir alana baskıcı derecede devasa boyutlarda soyut bir enstelasyonun bir yas, anma, uyarı veya aydınlanma yeri yaratmayacağı vurgulanmıştır. (Cowell, 1998)

Tüm bu tartışmaların gölgesinde, Kohl'un da desteğiyle mimar Eisenman ve heykeltıraş Serra'nın bir hafıza alanı olarak tanımladıkları yükseklikleri birkaç inçten 15 fite kadar değişen 4000 beton sütundan oluşan bir stel alanı önerisi üzerinde uzlaşılmıştır. Sanatçılardan stellerin hem ölçeğini küçültmeleri hem de sayısını azaltmaları talep edilir.[102] Eisenman bu öneriyi kabul ederken Serra projeden kişisel ve profesyonel nedenlerden dolayı ayrılır. (Andrews, 1998)[103] Yapılan düzenlemelerden sonra Eisenman II tasarımı kabul edilir, bu tasarıma göre stel sayısı 4000'den 3000'e düşürülmüş, stellerin yüksekliğinin en fazla 140 santimetre olması kararlaştırılmıştır.[104] Ağustos ayında, 27 Eylül'de yapılması planlanan ulusal/federal seçimlerin yaklaşmasıyla ve Helmut Kohl'un SPD adayı Gerhard Schröder karşısında başarısızlık olasılığı nedeniyle anıt sürecinin, anıtın inşa edilip edilmeyeceği kararının seçim sonrasına ertelenmesine karar verilmiştir. Kohl'un rakibi Gerhard Schröeder ve diğer üst düzey parti yetkilileri yapılacak anıt için gereken paranın Nazi geçmişinin ve vahşetinin gerçek anıtları olan eski toplama kamplarının restorasyonu ve bakımı için tahsis edilmesi gerektiğini düşünmektedirler. (Eggleston, 1998)

[101] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1998-01-26-9801270081-story.html ve https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/germans/memorial/cron.html

[102] Young (2016: 202) anıtın gerçek (literal), fiziksel tehlikelerini azaltmak, anıtı daha insani, daha az anıtsal bir boyuta getirmek ve anıtın çevresi boyunca daha fazla anma alanı açmak amacıyla böyle bir değişiklik önerildiğini aktarır.

[103] Young (1999: 63) yazdığı raporda Serra'nın ayrılmasından üzüntü duyduklarını belirtse de bu durumun anlaşılabilir olduğunu, mimarların genellikle işlerinin bir parçası olarak müşterilerinin isteklerine uyum sağlarken sanatçılarınsa önerilen değişiklikleri, çalışmalarının iç mantığına ve bütünlüğüne bir tehdit olarak görmeye daha yatkın olduklarını ifade etmiştir.

[104] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/kultur/triumph-des-getreidefelds-a-06de1027-0002-0001-0000-000007969437

Aralık 1998'de Helmut Kohl'un seçimleri kaybetmesiyle anıt süreci sekteye uğramıştır. Ocak 1999'da yeni seçilen federal hükümet (SPD ve Yeşiller Koalisyonu) anıt kararını ve nihai tasarımı seçme sorumluluğunu Alman Federal Meclisine devreder. Berlin belediye başkanı Diepgen üçüncü bir yarışma çağrısı yapar. Federal Meclis de anıt konusunda tamamen yeni bir plana açıktır. Teolog Richard Schröeder Almanca, eski İbranice ve kurbanların konuştuğu dillerde "Cinayet İşlemeyeceksin"[105] yazılı bir anıt önerir, fakat bu düşüncesi karşılık bulmaz. Şansölye Gerhard Schröder göreve başladığında -düşünülenin aksine- anıt anlaşmazlığına çözüm bulunması için çaba göstermiştir. Eisenman'ın da istekler konusunda uzlaşmacı olması anıt sürecine yarar sağlamıştır. Kültür Bakanı Naumann'ın destek vaadi üzerine Eisenman anıta bir arşiv, bilgi merkezi ve sergi alanı barındıracak bir bina eklenmesini ve stel sayısının 3000'den 2000'e düşürülmesi (Eisenman III) konusunda uzlaşmacı davranmıştır. Böylelikle anıtın son tasarımı Eisenman III -2711 stel ve yer altında bir bilgi merkezi- kabul edilmiştir. (Kattago, 2001: 150-151) 3 Mart 1999'da neden bir anıta ihtiyaç duyulduğu, anıtın yeri, tasarımı ve anıtın yapılıp yapılmayacağı hakkında halka açık bir oturum düzenlenmiştir. (Young, 2008: 208) 25 Haziran 1999'da Alman Federal Meclisi'nde yapılan oylamada, elli dört milyon Mark maliyetinin çoğunun hükümet tarafından ödenmesi kabul edilerek Eisenman'ın Eisenman III tasarımının yapılmasına (314 kabul, 209 ret) karar verilmiştir. Onaylanan bir diğer karar ise anıtın tüm Nazi kurbanlarına değil, yalnızca Yahudilere adanmış bir anıt olmasıdır (325 kabul, 218 ret, 8 çekimser).[106] Ayrıca Federal Meclis tarafından hem anıtın hem de bilgi merkezinin inşasını denetlemek için bir kamu vakfı kurulmasına karar verilmiştir.[107] Federal meclis kararında öldürülen kurbanları onurlandırmak, Alman tarihindeki bu akıl almaz olayların anısını yaşatmak, gelecek nesillere insan haklarını ihlal etmemeleri, demokratik anayasal devleti savunmaları, tüm insanlar için hukuk önünde eşitliği sağlamaları ve her türlü diktatörlük

[105] On Emir'de Öldürmeyeceksin olarak (Thou Shall not Kill/ Du sollst nicht töten) geçen bu ifade Schröeder'in önerisinde öldürmek (kill/töten) yerine cinayet işlemek (murder/morden) kullanılır. Schröeder'in 1995 yılında, Bundesbauminister Oscar Schneider'ın anıtın merkezinin İncil'deki öldürme/cinayet yasağı olması gerektiği düşüncesini benimseyerek bu düşünceyi öne sürmüştür. (Schroeder, 1999)

[106] Alman Yahudi lider, Solomon Korn, karardan üzüntü duyduğunu dile getirmiştir. Federal Meclis'in, yalnızca Yahudi Soykırımı kurbanlarının anıldığı bir anma törenine oy vererek hata yaptığını, bu kararın mağdurlar arasında bir hiyerarşi varmış izlenimi yarattığını düşünür.Ancak genel olarak Almanya'nın küçük ama büyüyen Yahudi topluluğu - son zamanlarda Rusya'dan binlerce Yahudinin gelmesiyle büyüyen - sonuçtan memnuniyetini ifade etmiştir. (Cohen, 1999)

[107] 6 Nisan 2000 yılında Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı Vakfı – Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas kurulmuştur.

ve şiddete dayalı rejimlere direnmeleri için uyarıda bulunulmaktadır.[108] Anıtın temeli planlandığı gibi Holokost Anma Günü olan 27 Ocak 2000'de atılacaktı. Fakat çeşitli problemler nedeniyle (maliyet, inşaat ruhsatı, mülkiyet sorunları vb.) bu tarihte Şansölye Schröder, Federal Başkan Johannes Rau, Elie Wiesel gibi isimlerin katılımıyla sembolik bir inşaata başlama töreni gerçekleştirilmiş, bu törene Belediye Başkanı Eberhard Diepgen[109] katılmamıştır. (Stallmann, 2000)

Anıtın temelinin Holokost Anma Günü olan 27 Ocak 2000'de atılması planlansa da maliyet, inşaat ruhsatı, ihale, malzeme, mülkiyet sorunları gibi çeşitli problemler nedeniyle[110] bu tarihte Şansölye Schröder, Federal Başkan Johannes Rau, Elie Wiesel gibi isimlerin katılımıyla sembolik bir inşaata başlama töreni gerçekleştirilmiştir.[111] Kasım ayında anıtın mimarı Peter Eisenman ve vakıf yönetimi tarafından sağlanan maliyet tahminine dayanarak, Alman Federal Meclisi tarafından anıtın ve bilgi merkezinin inşası için 50 milyon Mark (25,5 milyon euro) ve diğer masraflar için de 4.5 milyon mark bütçenin büyük bir bölümünün karşılanması onaylanır. 2001'in başında Katledilen Avrupa Yahudileri Anıtı Vakfı'nın Mütevelli Heyeti tarafından Dagmar Von Wilcken Eisenman'la iş birliği içinde Bilgi Merkezi'nin tasarım konseptini geliştirmek üzere görevlendirilir.[112] 30 Ekim 2001'de inşaat alanında çalışmalar, Nisan 2003'te ise anıtın inşaatı başlamıştır.[113]

Temmuz 2001'de Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı Vakfı'nın bağış toplamak için tasarladığı reklam panoları büyük tepki çekmiştir. Bu oldukça kışkırtıcı ve dikkat çekici olmayı amaçlayan devasa reklam panosunda büyük puntoyla "Holokost asla yaşanmadı." yazan panolarda küçük puntolarla "Bunu iddia eden hala çok sayıda kişi var. 20 yılda daha fazlası olabilir. Öyleyse, Katledilen Avrupa Yahudileri Anıtı'na

[108] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.stiftung-denkmal.de/en/foundation/founding-of-the-foundation/

[109] Berlin'in pişmanlık başkenti haline gelmesini istemediği için anıta karşı çıkan Diepgen anıtın açılışından bir yıl sonra -her ne kadar Eisenman'ın soyut, keyfi ve anıtsal estetiğine hala şüpheyle yaklaşsa da- anıt konusunda yanıldığını kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.tagesspiegel.de/berlin/eisenman-ist-ein-genie/709568.html

[110] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.welt.de/print-welt/article596580/Bau-des-Holocaust-Mahnmals-beginnt.html ve https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/holocaust-mahnmal-naumann-will-mehr-geld-a-33039.html

[111] Berlin Belediye Başkanı Eberhard Diepgen bu sembolik açılış törenine katılmamıştır. (Stallman, 2000)

[112] Bilgi merkezinin maliyetine ilişkin Kültürden Sorumlu Devlet Bakanı Michael Naumann ve Lea Rosh arasındaki tartışmalar için bkz.: https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/holocaust-mahnmal-naumann-will-mehr-geld-a-33039.html

[113] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/gedenkstaette-baubeginn-am-holocaust-mahnmal-a-165259.html ve https://www.welt.de/print-welt/article596580/Bau-des-Holocaust-Mahnmals-beginnt.html

bağışta bulunun."[114] yazmaktadır.[115] Vakfın yönetim kurulu üyesi Jacob Schulze-Rohr reklamın çok fazla yanlış anlaşılmaya neden olduğu, küçük metnin gözden kaçırıldığı veya kasıtlı olarak görmezden gelindiğini belirtmiş, çok sayıda şikayet alsalar da özellikle gençlerden çok fazla destek aldıklarını söylemiştir.[116] Almanya Yahudiler Merkez Konseyi Başkanı Paul Spiegel, reklamın kaldırılmasını talep etmiştir. Holokost'tan sağ kurtulanları rahatsız edebileceği, aşırı sağcılar tarafından sahiplenilebileceği, küçük açıklama metninin okunmayabileceği ve yanlış anlaşılabileceği konusundaki kaygılar ve tepkiler nedeniyle reklam panoları üç hafta sonra kaldırılmıştır.[117]

İnşaatın başlamasından altı ay sonra anıt sürecini sekteye uğratan bir başka tartışma ortaya çıkmıştır. Steller için anti-grafiti kaplama anlaşması yapılan Degussa'nın iştiraki olan Degesch'in Nazi toplama kamplarında kullanılmak üzere zehirli gaz (Zyklon-B) ürettiği ortaya çıkınca 25 Ekim 2003'te inşaat durdurulur ve yeni bir tedarikçi aranacağı açıklanmıştır.[118] Başlangıçta anti-grafiti kaplamaya karşı çıkan Eisenman, Degussa ürünlerinin kullanılmaması kararına da Almanların artık babalarının ve dedelerinin/büyükbabalarının günahlarından sorumlu tutulmaması gerektiğini düşünerek karşı çıkmıştır.[119] Degussa'nın bu projeye katılmasını reddetmenin suçluluk duygusuyla hesaplaşma sürecini bir ayrıcalık olarak ele almak anlamına geleceğini savunur. Almanya'nın Eski İsrail büyükelçisi de bugünkü şirketin Nazi dönemindeki Degussa'yla hiçbir ilgisi olmadığını ve Yahudilerle ilişkiler için çok çaba sarf ettiklerini belirtir.[120] Almanya'daki Yahudiler Merkez Konseyi başkan yardımcısı Korn Almanya'da nasyonal sosyalizm tarihine dahil olmayan şirketlerin yok denecek kadar az olduğunu, şimdiye kadar dikilmiş olan 30 stelin "Degussa ve anıt hakkındaki tartışmanın kanıtı" olarak kalması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca Degussa'nın

[114] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.kakoii.de/den-holocaust-hat-es-nie-gegeben/
[115] Bkz.: Ekler - Resim 1 ve Resim 2
[116]Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.tampabay.com/archive/2001/08/11/holocaust-never-happened-ad-canceled/?outputType=amp
[117] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://apnews.com/article/1e45413112f21684d4899882e0213e0f
[118]Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/politik/deutschland/streit-um-degussa-beteiligung-baustopp-am-holocaust-mahnmal-a-271420.html
[119]"Degussa bugün hala var olan ve İkinci Dünya Savaşı'na dahil olan birçok Alman şirketi arasında, geçmişiyle hesaplaşmada öncü olduğunu kanıtladı. İleriye bakmalıyız. Bu unutmamız gerektiği anlamına gelmez. Anma törenine ve bu tasarıma karar verilmiş olmasının nedeni budur: üçüncü nesil ve dördüncü ve beşinci nesillerin kendilerini ifade etmelerine izin vermek. Tartışmayı bitirmek için değil, ama ona yeni bir ivme kazandırmak için" (Eisenman, 2003)
[120] Degussa, Tel Aviv'deki Diaspora Müzesi'ni cömertçe desteklemiş, eski zorunlu işçiler için bir tazminat fonu kurulmasında öncü bir rol oynamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/eisenman-kritisiert-mahnmal-debatte-geiseln-der-political-correctness-a-271810.html

ayrılması maliyetin 2.34 milyon Euro artması anlamına gelmektedir.[121] Dört hafta süren tartışmaların ardından mütevelli heyeti fikrini değiştirir ve Degussa'nın ürününü kullanmaya devam etmeye karar verilir. Degussa'ya ilişkin tartışmalar sonraki yıl Eissenman'ın yaptığı bir şakayla yeniden gündeme gelmiştir. 2004'te Eisenman mütevelli heyetiyle yaptığı bir toplantıda diş hekiminin kendisine, uyguladığı altın dolguların Degussa'nın ürünü olduğunu ve çıkarmasını isteyip istemediğini sorduğunu söylemiştir. Eisenman toplantıda yaptığı tepki çeken şakası nedeniyle özür dilemiş, sonraki bir konuşmasında bu tepkinin iki ülke arasındaki mizah farkından kaynaklandığını ve artık şaka yapmayacağını belirtmiştir. (Axelrod, 2004; Weiland, 2004)

Tartışmalar, itirazlar, çeşitli konferanslar, toplantılar, gazete ve dergi yazıları eşliğinde 1988 yılında başlayan anıt süreci oldukça uzun sürmüştür. 19 Aralık 2004'te son stel dikilmiş ve bitirme töreni yapılmıştır. Bu törende konuşan Wolfgang Thierse anıtın güzel bir anıt değil, tökezleyen bir engel olması gerektiğini belirtmiştir. Thierse'e göre hafızayı korumak geçmiş için değil, şimdiki ve gelecekte yabancı düşmanlığına, hoşgörüsüzlüğe ve antisemitizme duyarlı olabilmemiz için gereklidir. Şimdiki zaman ve gelecek için hatırlamamız gerektiğini düşünmektedir."[122] Eisenman da törende anıtla ilgili soruları cevaplamıştır. Anıtın Almanlara ne söylemesi gerektiği sorusunu Eisenman "Hiçbir şey, Auschwitz'teki insanlar gibi sessiz olmalı.", anıtla neyi amaçladığı sorusunu da "amaç amacın olmaması" şeklinde yanıtlar. Ayrıca grafitiden korkmadığını, neo-nazilerin anıta girişinin engellenmesinin Almanya'nın amacına uymadığını, anıta neo-naziler tarafından verilecek zararların halkın iradesi anlamına geldiğini belirtir. (Kaiser, 2004) Neo-nazi tehdidi, anıtın hatırlatmayı ve uyarmayı amaçladığı geçmişin tam anlamıyla geçmemiş ve geride bırakılamayacak, izleri bugünde ortaya çıkan bir geçmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

[121] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.manager-magazin.de/unternehmen/artikel/a-273756.html
[122] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/richtfest-am-holocaust-mahnmal-es-soll-kein-nettes-denkmal-sein-a-308336.html

3.3. Anıt ve Sonrası

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın[123] açılış töreni 10 Mayıs 2005'te yapılmıştır. Açılış töreninde Wolfgang Thierse, Paul Spiegel, Peter Eisenman, Sabina van der Linden ve Lea Rosh konuşma yapmıştır. Holokost'tan kurtulan Sabina van der Linden konuşmasında Elie Wiesel'ın sözlerine gönderme yaparak[124] şöyle söylemiştir: "Katillerin çocukları katil değildir. Büyüklerinin yaptıkları için onları asla suçlamamalıyız. Ama onları, büyüklerinin suçlarının anısına yaptıkları işten sorumlu tutabiliriz." (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2005: 38) Eisenman ise anıtla gelecek nesillerin ne düşüneceklerini şekillendirmeyi değil düşünmelerine olanak vermesini amaçladıklarını, bu nedenle geleneksel anıt düşüncesine, bir anıtın ne olabileceğine dair mevcut fikirlerin çoğuna meydan okunduğunu belirtir. Anıtın provokatif olmayı amaçlamadığını, aksine acı çeken herkesin yaşadığı sıradanlığı, bayağılığı basitçe aktaracak bir şey yapmaya çalıştığını, belki de bu basitlikle işin provokatif hale geldiğini düşündüğünü belirtir. (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2005: 32) Alman Federal Meclisi ve Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı Vakfı'nın başkanı Thierse ise anıtın bireysel hafızadan kolektif hafızaya geçişin işareti olduğunu, şu an yaşayan tanıklar tarafından aktarılan geçmişin gelecekte sanat eserleri aracılığıyla müzeler tarafından aktarılacağını belirtir. Anıtın bazılarının korktuğunun aksine Nazi geçmişiyle kamusal ilişkinin ve tartışmaların taşlı finali anlamına gelmeyeceğini belirtir. (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas: 2005: 17-18) Paul Spiegel 1945'te hayatta kalanların çoğunun soykırımın sona ermesiyle antisemitizmin de üstesinden gelindiğine inandığını fakat Buchenwald'dan kurtulan Elie Wiesel'ın antisemitizm tehlikesinin hala var olduğuna ilişkin düşüncesini belirterek konuşmasına başlar. Anıtın kurbanları onurlandırırken dolaylı olarak faillere de gönderme yaptığını belirtir. Bilgi Merkezi'nin anıt için vazgeçilmez bir tamamlayıcı olduğunu ve diğer kurban gruplarının kendi anıt taleplerini desteklediğini ifade eden

[123] Orijinal ismi *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* olan anıtın ismi yeterince açık olmadığı ve hangi *Yahudiler, nerede katledilen Yahudiler, ne zaman katledilen Yahudiler* sorularına kesin bir yanıt içermediği için eleştirilmektedir. Brody, Katledilen Avrupalı Yahudilerle kastedilen Yahudilere 1919'da öldürülen Rosa Luxemburg, 1922'de öldürülen Dışişleri Bakanı Walter Rathenau, Sovyet esareti altında ölen Isaac Babel ve Osip Mandelstam ya da alaycı bir bakış açısıyla Pariste kıskanç metresi tarafından öldürülen Claude Lanzmann'ın amcası dahil olup olmadığını sorar. (Brody, 2012) Anıt ayrıca *Holocaust Mahnmal* ismiyle de anılmaktadır.

[124] "Biz Yahudiler kolektif suçluluğa inanmayız. Sadece suçluların suçlu olduğuna dair inancımı defalarca tekrarladım: Katillerin çocukları katil değil, çocuktur." (Wiesel, 2001)

Spiegel sağ kurtulan tanıkların sesleri azaldıkça anıtın hafızayı canlı tutmaya katkıda bulunacağını ifade eder. (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas: 2005: 24-27) Lea Rosh ise konuşmasında Belzec'te, kumda, mezarlardan birinin yanında bulduğu azı dişini göstererek, kumda başka dişlerin de olduğunu ifade eder ve şöyle devam eder: "Ama bunu seçtim ve aldım. Elimde sıkıca tuttum. Ve o anda kendime söz verdim, katledilenler için bir anıt inşa edeceğimize yemin ettim. Ve bu diş, o anıttaki yerini bulacaktı. Bugün, neredeyse tam 17 yıl sonra, bu sözü tutabilirim. Çünkü Peter Eisenman ile Stel alanında bloklardan birinde bir yer oluşturmasını kararlaştırdık". (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas: 2005: 48) Rosh'un bu önerisi ve konuşması büyük tepkilere neden olmuştur. Rosh bir hahamla ve Ortodoks Yahudilerle bu konuda konuştuğunu ve Auschwitz'te de kurbanların saçlarının sergilendiğini söyleyerek kendini savunur.[125] Spiegel röportajında bu önerinin son derece saygısız olduğunu ve dine uygun olmadığını; azı dişinin vücudun bir parçası olduğu için Yahudi bedenleri gibi gömülmesi gerektiğini ve anıtın bir mezarlık olmadığını belirtmiştir. (Heinemann, 2005) Berlin Yahudi Topluluğu Başkanı Albert Meyer de bunun kabul edilebilir olmadığını, anıtın bir mezarlık ya da mabet olmasına izin verilmemesi gerektiğini aksi halde Yahudilerin buraya girip girmeyeceğini düşünmek zorunda kalacaklarını ifade etmiştir.[126] Ülkenin yas işçisi (Trauerarbeiterin) (Schmitz, 2005) haline gelen - arkadaşları tarafından bile fazla fanatik olarak nitelenen ve Yahudi olmayan- Lea Rosh ismiyle anıt birbiriyle iç içe geçmiş ve özdeşleşmiştir.[127] Rosh anıt süreci boyunca kendi kariyerini ilerletmek için Holokost'u gasp etmekle ve kullanmakla suçlanmıştır. (Scally, 2005) Rosh anıtın açılışından birkaç gün sonra, tartışmaların ardından bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Anıt ise 12 Mayıs'ta ziyarete açılmıştır.

Anıt Alman Federal Meclisi (Reichstag), Federal Konsey (Bundesrat), Brandenburg Kapısı, Postdamer Meydanı, Führer Karargâhı (Führerbunker) gibi önemli, tarihi ve turistik yerlere yürüme mesafesinde, başkentin merkezinde, görmezden gelinemeyecek bir konumda bulunmaktadır. İki Almanya'nın birleşmesinin ardından başkent ve Almanya'nın geçmişindeki en büyük ve zalim suçun anısı Berlin'e

[125] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.spiegel.de/international/spiegel-s-daily-take-berlin-holocaust-memorial-hits-a-snag-a-355715.html
[126] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://p.dw.com/p/6dN0
[127] Schnock'a göre, önerilen Holokost Anıtı, kurbanlara yönelik bir anıttan çok bir "Lea Rosh Anıtı" idi. Tarihle aktif bir ilişki kurmaktan ziyade anıtı başlatanların yüceltilmesiydi. (Kattago, 2001:148-149)

taşınmıştır. Anıtın isminin diğer kurbanları dışladığı ve kurbanlar arası bir hiyerarşiye neden olduğu düşünülse de[128] bu eleştirilere yanıt olarak anıtın vakfının diğer kurban grupları için yapılacak anıtları da destekleyeceği açıklanmıştır. Katledilen Yahudilerin anısına olsa da anıtın daha çok Almanlar için olduğu düşünülmektedir. Bu anıtın Almanlar için olduğunu söyleyen Yahudi Müzesi'nden Sandra Anusiewicz Yahudilerin Holokost'u bildiğini ve hatırladığını, bunun için bir anıta ihtiyaç duymadıklarını (akt. Chin vd., 2011: 17) belirtir.[129] Thierse da "Bu anıtı yalnızca Yahudiler için inşa etmiyoruz Bunu kendimiz için inşa ediyoruz. Tarihimizin bir bölümüyle yüzleşmemize yardımcı olacak." Thierse'in ifadesinde vücut bulan bu düşünce de kuşkuyla karşılanır. Geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın, kendi suçları anısına bir anıt dikmenin Almanların tarihinde ve ulusal kimliğinde yeni ve temiz bir sayfa açmak, uluslararası ilişkilerde konumunu iyileştirmek gibi nedenlerden gerekli ve zorunlu bir eğilim ve araç olduğu düşünülmektedir. Margalit'in ifadesiyle "Almanların kendilerini bir etik topluluk olarak yeniden kurmalarının yolu, onları Yahudilere bağlayan zulmü pişmanlığa dönüştürmektir" (Schofield 2005). Almanlar için geçmişle hesaplaşma ve yüzleşme çabalarının bir işareti olarak, gelecek nesilleri onurlandırmak ve kurbanları hatırlamak için dikilen anıtın hatırlattığı geçmiş çok sayıda tartışmanın ardından -çoğunluk bu konuda uzlaştığı için veya şartlar öyle gerektirdiği için- yeni Alman ulusal kimliğinin kurucu ögelerinden biri haline dönüşür. Sanatçı Frieder Schonok (ilk yarışmanın sonucundaki yorumunda) anıtın geçmişle aktif bir ilişki kurmaktan çok "iyi Almanlar" hakkında olduğunu ifade etmiştir. (Kattago, 2001: 149) Hendrik Broder'in belirttiği gibi, anıt "Yahudileri anmak" değil, "Almanları övmek içindir" (Santana, 2003:2). Geçmişle hesaplaşmanın anıt sürecinde özellikle günümüzdeki kadar moda olmadığı göz önünde

[128] Önceki bölümde de değinilen bu konuya ek olarak: Auschwitz'te kurtulan Alman Yahudisi Kurt Julius Goldstein, Holokost'un Yahudilerle başlayıp bitmediğini belirtir. "Kendi acılarımıza odaklanıp fiziksel ve zihinsel engellilerin, geylerin, Çingenelerin, komünistlerin, onlara karşı çıkanların acılarını nasıl görmezden gelebiliriz? Burası bizi birleştirecek bir yer olmalı. Bunun yerine, tıpkı daha önce olduğu gibi bölüyor." Ayrıca Yahudilere odaklanmanın Holokost'un tek kurbanının Yahudi halkı olduğu şeklindeki yanlış inancı (metnin yazarlarının 2005'te yaptığı anket sonuçlarının da gösterdiği üzere) sürdüreceğinden de korkulmaktadır. (Chin vd., 2011: 18). Eisenman eleştirilere şöyle yanıt verir: "Yedi yıl boyunca tüm okumalarımı yaptıktan sonra, çingenelerin, Sintilerin, Romanların, geylerin, sakatların, akıl adamlarının, Yehova'nın şahitlerinin vb. hiçbir zaman yok olmak üzere işaretlenmediğini söylemeliyim. Yahudi ırkı imha için işaretlendi ve bu nedenle farklıydı. Polonyalıların yüzde 100'ünün peşinden gitmediler. Bütün Yahudilerden kurtulacaklardı. Ve bana göre, anıt bu yüzden orada." (Benjamin, 2005)
Kurban hiyerarşisi eleştirisine bir diğer yanıt da zulüm gören gruplar arasında ayrım yapma ihtiyacının savaşın tüm kurbanlarını hatırlama eğiliminde olan anıtların başarısızlığının fark edilmesiyle körüklendiğine ilişkindir. (Quack, 2005)

[129] Pew Araştırma Merkezi'nin 2013 Yahudi Amerikalı Portresi, Yahudi Amerikalıların yüzde 73'ünün "Holokost'u hatırlamayı" Yahudi kimliklerinin diğer tüm sorumluluklardan daha önemli bir parçası olarak gördüğünü göstermiştir. (Patt, t.y.)

bulundurulduğunda Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı bir ulusun devlet destekli ve kendi suçlarının anısına -bunu bir araç olarak kullandığı eleştirilerine rağmen- yaptığı ilk anıt olma özelliğini taşımaktadır.

Berlin'de 19.000 metrekare büyüklüğünde bir alanda 2711[130] beton blok/stel ve yeraltında bir Bilgi Merkezi'nden oluşan anıt başkentin merkezinde oldukça büyük bir alanı kaplar.[131] Aynı genişlik ve uzunlukta farklı boylardaki stellerin sayısı ve uzunlukları anıt süresince değiştirilerek bu hale getirilmiş, başlangıçta Eisenman karşı çıksa da anıta Bilgi Merkezi eklenmiştir. Anıt bir mezarlığa[132] veya labirente benzetilmektedir. Anıtın yeraltındaki uzantısı olan Bilgi Merkezi'nin girişindeki duvarlarda 1933-1945 arası dönemin tarihsel ve politik bağlamının ana hatları özetlenmiştir. Boyutlar odasındaki/alanındaki (Raum der Dimensionen) duvarda Avrupa ülkelerinde öldürülen Yahudilerin sayıları zeminde ise ışıklı cam tabelalarda kurbanların tanıklıklarından alıntılar (mektuplar, günlükler vb.) yer almaktadır. Ailelerin Kaderi/Aileler odası (Raum der Familien) odasında ailelerin Holokost öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşadıkları yer almaktadır. İsimler odasında kurbanların isimleri sesli bir biçimde okunur ve odanın duvarlarına her kişinin ismi, doğum ve ölüm yılı aynı anda dört duvara yansıtılmaktadır. Bu alandaki tüm kurbanların isimlerinin ve hayat hikayelerinin okunması yaklaşık altı yıl, yedi ay ve 27 gün sürecektir. Sonraki odadaki duvarlarda yaşananlara ilişkin video, fotoğraf ve açıklayıcı metinler (haberler vb.), çıkışında ise Holokost tanıklarının röportajları[133] yer almaktadır.[134] Eisenman Bilgi Merkezi'ne başlangıçta karşı çıksa da anıtın açılış törenindeki konuşmasında Agamben'in yazısına da gönderme yaparak (Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2005: 31) bu konuda yanıldığını kabul etmiştir.[135] Agamben anıtın ve Bilgi Merkezi'nin hafızanın iki farklı boyutuna, unutulamaz olana (Unvergessliches) ve hatırlanabilir olana (Erinnerbares) gönderme

[130] Haham Josh Spinner'ın stel sayısının Torah'nın 2711 olan sayfa sayısıyla bir ilgisi olup olmadığı sorusuna, Eisenman bunu ilk kez duyduğunu, stel sayısının çeşitli nedenlerle -tesadüfi ve kazara- 2711'e düşürülmek zorunda kalındığını belirtir. (Spinner, 2005)

[131] Bkz. Ekler - Resim 3 ve Resim 4

[132] Eisenman bir açıklamasında isimleri taşlardan uzak tutmak için mücadele ettiğini, çünkü üzerlerinde isim olmasının anıtı bir mezarlığa dönüştüreceğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4531669.stm Eisenman'ın çabasının aksine anıt yukarıdan görüntüsüyle birçok kişi tarafından bir mezarlığa, steller ise mezar taşına benzetilmektedir.

[133] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.sprechentrotzallem.de/

[134] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://f217.de/en/projekte/information-center/ ve https://www.stiftung-denkmal.de/ausstellung/ort-der-information-unter-dem-stelenfeld/

[135] Eisenman bu konuya ilişkin düşüncelerini ayrıca 2005'teki röportajında da belirtmiştir. Bkz.: Benjamin, 2005.

yaptığını belirtir. Unutulamaz olanın okunaksız olduğunu ve asla arşivlenemeyeceğini, hatırlanabilir olanın ise arşivlenmesi gerektiğini, anıtın ve Bilgi Merkezi'nin her ikisini de yaptığını belirtir. (Agamben, 2005) Eisenman kasıtlı olarak anıtı soyut, belirsiz, yoruma açık bıraksa da bilgi merkezi hatırlama eylemini şansa bırakmayarak tarihsel bağlantıyı kurarak gelen eleştirilere kısmen yanıt olmuştur.[136] Yine de anıt, özellikle hakkında bilgisi olmayan biri için pek bir anlam ifade etmemekle eleştirilmektedir. (Rigny, 2005)

Eisenman Holokost'un dehşetinin boyutunun ve ölçeğinin büyüklüğü nedeniyle Holokost'u geleneksel yollarla temsil etmeye yönelik herhangi bir girişimin kaçınılmaz olarak yetersiz olacağını düşünmektedir. Eisenman bir röportajında altı yıldır üzerinde çalıştığı anıtın bittiği için mutlu olmadığını, bitirici değil başlatıcı olduğunu belirtmiştir. Almanya'nın geçmişiyle yüzleştiği ve geleneksel anıt fikrini sorguladığı bu süreçte anıt fikri Almanya'nın, yirmi birinci yüzyıla Nazi geçmişinin yükünden kurtulmuş olarak devam etmesi için yirminci yüzyılın üstüne bir mezar taşı amacıyla dikilmiş olabileceği nedeniyle (Young, 2000: 1994) tamamlanmış bir anıta kuşkuyla yaklaşılmasına neden olur. Yine de Young'ın (2000: 221-222) Schröeder'e daha önce söylediği gibi anıt için kusurlu da olsa bir seçim yapılmış, insanların utanç, üzüntü veya hor görme duygularından hangisini hissedeceklerine kendilerinin karar vereceği bir deneyimleme mekânı sunulmuştur. Lea Rosh da anıt tamamlanmış olsa bile okul ziyaretleriyle ve turlarla tartışmanın canlı tutulacağını ifade etmiştir. (Füstenau, 2005) Eisenman anıtında nostalji veya geçmişin hatırasının değil bireysel deneyimin yaşayan/canlı anısı olduğunu, geçmişin ancak şimdiki tezahürüyle bilinebileceği yeni bir hafıza fikri sunmaya çalışmıştır.[137] Yalnızca geçmişin hatırlanmasını dayatan, yalnızca geçmişi aktarmayı amaçlayan bir anıttansa şimdide kurulan ve yaşanan bir deneyim ortamı yaratmak amaçlanmıştır.

Anıta dair düşüncelerin ortaya atılmasıyla -hatta öncesinde de- çok sayıda tartışma ortaya çıkmış, bu tartışmalar anıt sürecine eşlik etmiş ve anıtın açılışı da bu tartışmaları bitirmekten ziyade yenilerini ortaya çıkarmıştır. Çoğunluk tarafından kabul

[136] 2006 yılında anıtı ziyaret eden 800 lise öğrencisiyle yapılan anketin sonuçlarına göre öğrencilerin yüzde 40'ı Bilgi Merkezi olmadan anıtın hiçbir anlamı olmadığını ifade etmiştir. Yüzde 43'ü gördükleri ve hissettiklerinden etkilendiğini belirtirken, yüzde 66'sı stel alanından çok Bilgi Merkezi'nden etkilendiklerini belirtmiştir. (Sion, 2010: 250-251).

[137] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://eisenmanarchitects.com/Berlin-Memorial-to-the-Murdered-Jews-of-Europe-2005

edilse de anıt üzerine bir kesin bir uzlaşma sağlanamamış, bu tartışmalar da anıtın kendisi kadar anıtsal hale gelmiştir. Anıt; tartışmaları, kuşkuları ve bilinmezlikleri sona erdirmek yerine yenilerine yol açmıştır. Fakat bu olumsuz veya istenmeyen bir sonuç olarak görülmekten çok "zorlu soruları cevaplamak yerine somutlaştırması" (Young, 2000: 194) istenen bir anıttan beklenebilecek bir sonuçtur. Herkes tarafından uzlaşılan ve benimsenen bir anıt fikri -her ne kadar imkânsız gözükse de- özellikle böyle temsili zor bir geçmişin anısına olması da eklenince sanılanın aksine olumsuz bir durum olurdu. En temel amaçlarından ve işlevlerinden biri kalıcı ve sonsuz olmak, zamana meydan okumak olan anıtların bu amaç ve işlevlerini yerine getirebilmeleri için -hem içsel ve dışsal tehditlere hem de doğal süreçlere karşı- çaba sarf etmeleri gerekirken anıt tartışmalarının sonsuza kadar canlı kalması anıta ilişkin yeni bir olgu haline gelmiştir.

Anıtın ilk gününde ziyaretçilerin bir anıtta nasıl davranması gerektiğine dair yeni bir tartışma ortaya çıkmıştır. Anıtın ilk gününde özellikle aralarında ülkenin birçok yerindeki okuldan gençler ve çocuklar bir stelden diğerine atlarken, oranın bir anıt mı yoksa labirentimsi bir oyun alanı mı olduğu sorusu ortaya çıkmıştır. Stellerde oturup yemek yemek, stellere tırmanmak, değişik ve eğlenceli fotoğraflar çekmek, öpüşmek, kahkaha atmak gibi davranışlara anıt için uygunsuz ve saygısız görülerek itiraz edilmiştir. Ziyaretçilerin, anıtın amacı ve gönderme yaptığı geçmiş göz önünde bulundurulduğunda, daha saygılı davranmaları beklenmektedir.[138] Anıtın tasarımının, kuralları[139] çiğnemek için fırsatlar sunduğunu düşünen Stevens'a göre (2012: 56) Eisenman'ın geleneksel anıt tasarımının didaktik sembolizminden kaçınması, yapılandırılmış bir mekânsal deneyim sunmaması, anıt mekânını dış mekândan ayıran bir sınır olmaması ve kamusal alanla entegrasyonunun ziyaretçilerin saygılı davranışını zorlaştırdığı düşünülmektedir. Başlangıçta grafiti önleyici kaplamaya da karşı olan Eisenman[140] insanların piknik yapmasını, çocukların oyun oynamasını, anıt alanında fotoğraf, video ve film çekilmesini son derece olumlu, hatta *harika* (Benjamin, 2005) olarak görmektedir. Yukarıdan bakıldığında mezarlığa benzetilse de anıtta isimlere yer vermeyerek anıtın bir nevi mezarlık olmamasını amaçlayan Eisenman anıtın kutsal bir

[138] Ziyaretçilerden biri BZ gazetesine verdiği demeçte gençlerin saygısız davranışları ve öğretmenlerinin müdahale etmemesi konusunda rahatsızlığını dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://p.dw.com/p/6ddX

[139] Bkz. Ekler - Resim 5

[140] Anıta nadiren sprey boyayla gamalı haç çizimleri yapılsa da anıt, daha sık olarak kasıtlı olmayan ve sıradan eylemlerle (anahtar veya madeni paralarla yapılan oldukça küçük işaretler, yazılar veya anlamsız izler) tahrifatlara maruz kalmıştır. (Stevens, 2012: 51)

yer olmadığını belirtir. (Hawley & Tenberg, 2005) Anıtın gündelik yaşamla iç içe ve hayat dolu olmasını arzulayan Eisenman insanların Holokost'u hatırlama biçimlerinin düzenlenemeyeceğini, bu nedenle anıtı deneyimleme biçimlerinin de dayatılmaması gerektiğini, herkesin hatırlama ve anma biçimlerine kendilerinin karar vermesi ve keşfetmesi gerektiğini düşünür. (Fulker, 2017) Eisenman'ın aksine birçok kişi öldürülen altı milyon Yahudiyi ve insanlığa karşı bir suçu anmayı amaçlayan bir anıtta daha saygılı ve uygun davranışlarda bulunulması gerektiğini düşünmektedir. Bu açıklık ve soyutluk beraberinde bazı tehlikeleri de getirir.

Anıt turistler, ziyaretçiler ve yoldan geçenler tarafından defalarca tuvalet[141] olarak kullanılmış, diğer ziyaretçilerin bu kötü örneği sürdürmemesi için bu konu kamuoyuyla paylaşılmamış ve gizlenmiştir. Bu skandal Berlin Kültür Bakanı Bernd Neumann'ın federal parlamentonun bütçe komitesine sunduğu bir rapordaki notla ortaya çıkmıştır. 2006'da ilkbaharda açılan geçici tuvaletlerin ardından bu sorunun önemli ölçüde azaldığı belirtilmektedir. 2006'da Almanya'da düzenlenen FIFA Dünya Kupası sırasında da anıtın ve stellerin tuvalet olarak kullanılması sorunuyla karşılaşılmıştır. 2013'ü 2014'e bağlayan yılbaşı gecesinde çekilen ve İsrail'in bir haber sitesinde (Cortbus, 2014) paylaşılan videoda[142] parti yapan, havai fişek atan, stellerin üstünden atlayan, anıta çişini yapan gençlerin saygısız davranışları tepki çekmiş, Berlin polisinin baş basın sözcüsü Thomas Neuendorf The Local'a verdiği demeçte şöyle söylemiştir: "Bu olaydan sonra vakıf, polisle birlikte, daha kapsamlı bir güvenlik konseptinin gerekli olup olmadığını ve bu tür olayları önlemek için hangi önlemlerin mümkün olacağını araştıracak.". (Blond, 2014) 2017'de ise sarhoş olduğunu iddia eden, anıta çişini yapan bir kişi 1.500 € cezaya çarptırılmıştır.[143] Anıtın çöplerle, içki şişeleriyle, sigara izmaritleriyle kirletilse de düzenli olarak temizlendiğini ve turlara katıldığı insanlardan hiçbirinden anıtın çiş koktuğunu veya temizliğiyle ilgili bir problem olduğunu

[141] Bilgi Merkezi'ndeki tuvalet TripAdvisor sitesinde bir ziyaretçi tarafından 'Brandenburg bölgesindeki en iyi tuvalet' olarak ilan edilmiştir. Kullanıcı Starbucks ve Dunkin Donuts gibi yerlerde tuvaletin ücretli fakat bilgi merkezinde ücretsiz olduğuna ve mutlaka gidilmesi gerektiğine vurgu yapar. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.tripadvisor.com/ShowUserReviews-g187323-d617423-r277410388-The_Holocaust_Memorial_Memorial_to_the_Murdered_Jews_of_Europe-Berlin.html

[142] Video için bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=ElKCT9Sn-FY

[143] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.thelocal.com/20170301/man-fined-1500-for-peeing-on-berlin-holocaust-memorial/

duymadığını söyleyen Rosh buna benzer olayların (geceleri anıta çiş yapmanın) tüm dünyada olduğunu, anıtın çevresine çit inşa etme planlarının olmadığını belirtir.[144]

Tartışmalı davranışların yanı sıra anıtta çekilen ve internette herkese açık olarak paylaşılan fotoğraflar da ayrı bir tartışma konusu oluşturur. 2020'de Elena Tablada hamileyken anıtta #babyintheowen etiketiyle bir fotoğraf paylaşmış, gelen tepkiler üzerine etiketi silmiştir. (Valdariso, 2020) 2009'da Easyjet havayolu firması EasyJet Traveler dergisinin Kasım sayısında Berlin Yahudi Müzesi'nde ve Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nda stellere yaslanmış modellerin fotoğraflarını paylaşmıştır. Derginin bu sayısı Yahudi kuruluşlarından ve Tel Aviv'e yapılan uçuşlarda yolculardan gelen şikayetler üzerine tüm uçuşlardan kaldırılmıştır. Yayınevi anıtın ve müzenin arka plan olarak kullanılmasının farkındalık yaratmayı ve insanları bu iki önemli yeri ziyaret etmeye teşvik etmeyi amaçladığını belirtmiştir.[145] Anıtın arka plan olarak kullanılması özellikle Tinder,[146] Grindr[147] gibi konum tabanlı flört uygulamalarında kullanılan fotoğraflarda yaygın olarak görülmektedir. Anıtı arka plan olarak kullanan bu fotoğraflarda baştan çıkarıcı, çıplaklık içeren pozlar da bulunmaktadır. 2012'de New York'taki Yahudi Müzesi'nde[148] Alman eşcinsel flört sitesi gayromeo.com'da bulunan 150 profil fotoğrafından oluşan Marc Adelman'ın Steller (Stelen)[149] enstelasyonu bu fotoğraflarda yer alan Tim Rooks'un yasal işlem başlatacağı tehdidiyle sergiden erkenden (Mayıs) kaldırılmıştır. (Colucci, 2012)

Anıtta çekilen fotoğraflara ilişkin dikkat çekici projelerden bir diğeri de Shakak Shapira'nın Yolocaust (You only live once ve Holocaust'un birleşimi) projesi

---

[144] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.news.at/a/entwuerdigung-holocaust-mahnmals-berlin-von-besuchern-klo-163264

[145] Fotoğrafların yanındaki yazıda şöyle yazar: "Savaşın harap ettiği ve çatışan ideolojiler tarafından ikiye bölünen Berlin, mükemmel bir mücevher olmayabilir ... Ama kültür akbabası için bir hazine ... Şehrin çalkantılı geçmişinin delillerini keşfetmeden hiçbir ziyaret tamamlanmış sayılmaz, örneğin ... Yahudi Müzesi ve Holokost anıtı." (Connolly, 2009).

[146] Tinder'da anıtta çekilen fotoğrafların yer aldığı blog için bkz.: http://tindercaust.blogspot.com/

[147] Eşcinsel arkadaşlık sitesi olan Grindr'daki fotoğrafların yer aldığı blog için bkz.: https://grindr-remembers.blogspot.com/ Grindr'ın CEO'su Joel Simkhai'da bir İsrailli ve Yahudi olarak bu girişimin 3 milyonu aşan üyesiyle Grindr'ın eşcinsel topluluğa olumlu mesajlar vermek için başkalarını harekete geçirme platformu olduğunu gösterdiğini düşünür. Sitenin kurucuları da fotoğrafların nedenine veya ne hissetmemiz gerektiğine değil bu olguyu görünür kılmaya odaklandıklarını belirtir. (Moylan, 2013)

[148] 22 Aralık 2011 - 30 Haziran 2012 arasında olan "kamusal ve özel hayatımızı oluşturan ulusal, etnik ve cinsel kimliklerin örtüşen dokunaklı bir portresini oluşturan" Composed: Identity, Politics, Sex sergisine Adelman da dahil olmak üzere 7 sanatçı katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://thejewishmuseum.org/exhibitions/composed-identity-politics-sex

[149] Adelman fotoğrafları (indirgeyici bir bakış açısı olacağından) saygısız olarak görmediğini, eşcinsellerin de Yahudiler gibi seksenlerdeki AIDS'in neden olduğu kayıplarla etkilendiğini ve dönüştüğünü belirtir. (Valentine, 2012)

olmuştur.[150] Facebook, Instagram, Tinder ve Grindr'da bulunan fotoğrafları Nazi kamplarında çekilmiş öldürülen Yahudilerin olduğu eski fotoğraflarla birleştiren[151] Shapira[152] Yolocaust sitesinin 2.5 milyondan fazla kişi tarafından ziyaret edildiğini, fotoğrafları paylaşılan kişilerin pişman olduğunu, özür dilediğini ve fotoğrafları profillerinden kaldırmaya karar verdiğini belirtir. Shapira sitesinde yaptığı açıklamada projeyi okul dersleri için kullanmak isteyen öğretmenlerden ve çeşitli araştırmacılardan gelen taleplerin yanı sıra arkadaşlarının ve ailelerinin fotoğraflarını Shapira'ya montajlaması için gönderen birçok kötü insanın da olduğunu belirtir.[153] Projenin ilham kaynağı olan ve "*Jumping on dead Jews @Holocaust Memorial*" açıklamasıyla bir stelden diğerine zıplayan iki arkadaşın yanı sıra 6 pembe topuyla bir jonglör, yoga hareketleri yapan bir kadın ve buna benzer toplam 12 fotoğraftan oluşan proje Shapira tarafından amacına ulaştıktan sonra sonlandırılmış, çeşitli geri bildirimleri ve Jumping on dead Jews açıklamasıyla paylaşılan fotoğrafta yer alan kişinin özür dileyen e-postasını paylaşmıştır. Almanya'daki anma kültürünün başarısız olmadığını, aksine Almanya'nın epey ilerleme kaydettiğini ancak hala eksikler olduğu için bu projeyi yaptığını belirten Shapira Holokost'un onların suçu olmadığını ve bundan bıktıklarını söyleyen insanların bu konuda suçlanmaması konusunda haklı olduğunu, insanların Holokost'un tekrarlanmamasından sorumlu olduğunu belirtir. Eisenman ise Shapira'nın projesinin korkunç olduğunu düşünür ve bu projeye anıtın kutsal bir yer değil bir buluşma yeri gibi gündelik bir alan olduğunu söyleyerek karşı çıkmıştır. (Jacobs, 2017) Yolocaust projesi farklı okumalara açıktır. Anıtta çekilen fotoğraflarla -veya uygunsuz ve saygısız görülen davranışlarla- geçmişi hatırlatmayı ve bugünkü nesilleri uyarmayı amaçlayan anıtın bu işlevini yerine getirmekte başarısız olduğu varsayılabilir. Ki anıtın mimarı Eisenman tarafından bu durum başarısızlık olarak görülmez, hatta kendi web sayfasında anıtın fotoğrafları arasında kolları iki yana açık bir anıttan diğer anıta atlayan

[150] Bkz.: Ekler – Resim 6, Resim 7 ve Resim 8

[151] Benzer bir proje için Füsun Turcan Elmaslıoğlu'nun 1 Mayıs 1977'de, 12 Eylül 1980'de ve 6-7 Eylül 1955'te çekilen fotoğrafları Taksim'in güncel haliyle montajladığı Bellek Kayması projesine bakılabilir. "Bugün aynı yerden geçenler ise, tarihle olan o kötü randevunun hiç de farkında değiller" diye düşünen sanatçı Shapira'yla benzer olarak insanlara, geçmişle bağı kopuk bir biçimde deneyimledikleri mekânın geçmişini hatırlatmayı amaçlamaktadır. https://www.presshaber.com/mekan-ve-insanin-bellek-kaymasi-6-7-eylul-olaylari-kanli-1-mayis-12-eylul-19001.html ve http://www.radikal.com.tr/fotogaleri/turkiye/taksim-ve-1-mayis-hafizasi-1131740/

[152] Ayrıca Shapira'nın Auschwitz'e ilişkin Yelp'teki yorumları eleştirdiği gösterisi için bkz.: https://www.youtube.com/watch?v=jH2S98LX1WQ&t=136s Bir benzer eleştiri ve inceleme de Tripadvisor, Foursquare, Yelp gibi platformlarda Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ilişkin yapılan yorumlar için yapılabilir.

[153] Projenin sitesi için bkz.: https://yolocaust.de/ (Sitede şu anda -Shapira projeyi bitirdiği için- fotoğraflar yerine yalnızca Shapira'nın açıklaması mevcuttur.)

bir kişinin de fotoğrafı bulunmaktadır.[154] Bu başarısızlık -veya beklenmedik/amaçlanmamış durum- Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın fazla soyut ve açık biçiminden ya da daha genel olarak anıt ve hafıza kavramlarının doğasından da kaynaklanıyor olabilir. Fakat Shapira'nın projesi anıta ilişkin umutsuz ve karamsar bir yaklaşımdan daha fazlasıdır. Shapira, bir anıta ilişkin karşılaşılan veya karşılaşılabilecek istenmeyen bir durumun çarpıcı ve dikkat çekici bir biçimde fark edilmesine ve anıtı deneyimleme biçimlerinin sorgulanmasına yol açmıştır.

Anıtın açılışının ardından ortaya çıkan bir diğer problem ise stellerde meydana gelen çatlaklar olmuştur. 2007'de (Ward, 2007) dört yüz stelde keşfedilen bu çatlaklar sonraki yıl[155] bin üç yüz altmış bir stelde, 2014'te[156] ise iki bin iki yüz stelde görülmüştür. 27.6 milyon Euro'ya mal olan, Eisenman tarafından kullanılan betonun övüldüğü anıt iki yıl içerisinde kendiliğinden ve nedeni bilinmeyen bir şekilde hasar görmüş, bu hasar git gide büyürken onarım maliyetlerinin de çok yüksek (on milyonlar) olacağı tahmin edilmektedir. 2010'da Noel gecesinde bir vinçle ağır hasar almış iki blok kaldırılmış ve Aachen'e yapı araştırma enstitüsüne getirilmiştir. Burada iki stelden biri onarılabilmiş, diğeri ise örnekleri analiz edebilmek için parçalanmıştır. Anıttaki stel sayısı 2710'a düşmüştür.[157] Hasarlı bazı steller ise çelik kelepçelerle sabitlenmiştir.[158]

Eisenman 2007'deki röportajında açık alanda iklim koşullarına maruz kalacak bir yapı inşa edildiğinde -özellikle Berlin'inki gibi bir iklimde- er ya da geç sorunlar yaşanacağını, her yapının bakıma, onarıma ve iyileştirmeye ihtiyacı olduğunu, bunun son derece normal olduğunu ve hiçbir şeyin sonsuz olmadığını belirtir. Çözüm için çalıştıklarını, küçük çatlakların yapıyı tehlikeye atmadığını, anıtın Minneapolis Köprüsü[159] gibi çöküp insanları öldürmeyeceğini söyler. (Häntzschel, 2010) Vakfın sözcüsü ise bu durumun şaşırtıcı olmadığını, yapılan sözleşmede bu durumun muhtemelen gerçekleşebileceğinden bahsettiklerini belirtir. Çatlakların nedeninin bilinmediğini, 2005 ve 2006'daki aşırı sıcaklık değişimlerinden kaynaklanıyor olabileceğini belirtir. Alman medyasında ise çatlakların anıta yakın inşaat projelerinin

[154] Bkz.: Ekler - Resim 9
[155] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.archpaper.com/2008/02/breaking-point/
[156] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://news.artnet.com/art-world/berlin-holocaust-memorial-plagued-by-structural-issues-26201
[157] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.sueddeutsche.de/kultur/marode-gedenkstaette-in-berlin-das-holocaust-mahnmal-zerfaellt-1.1971754
[158] Bkz.: Ekler - Resim 10 ve Resim 11
[159] 2007'de I-35W'nin yıkılması 13 insanın ölümüne 145 insanın yaralanmasına yol açmıştır.

neden olduğu sarsıntıdan veya anıtın altından geçen banliyö treninin yarattığı sarsıntıdan kaynaklanabileceği konuşulmaktadır. (Ward, 2007) 2008'de yapı mühendisi Joachim Schulz çatlakların betona sızan suyun donmasıyla oluştuğunu söylerken, anıt görevlileri çatlaklara güneş ve gölgenin neden olmuş olabileceğinden şüphelenmektedir. Vakıf tarafından işe alınan Berlin Teknik Üniversitesi'nden Bernd Hillemeier da çatlakların güneşin en doğrudan düştüğü alanda olduğunu, güneş vuran ve gölgede kalan yüzeylerin arasındaki ısı farkının çatlamaya yol açtığını, fakat bunun yalnızca bir varsayım olduğunu düşünmektedir.[160] 2014'teki röportajında Eisenman suçu anıtın vakfına atarak, tasarruf için planların değiştirildiğini, yeterli demirin ve uygun malzemenin kullanılmadığını; kesinlikle hasarı ödemeyeceğini belirtir. (Lösel, 2014)

Burada sorun öncelikle kalıcı ve sonsuz olmayı amaçlayan, Berlin'de açık havada, neo-nazilerin ve sprey boyaların tehdidine karşı dayanabilecek bir anıt güneş ışınlarına veya hava değişimlerine karşı direnişte başarısız olmuştur. Bu durum başarısızlık olarak görülmekte, çatlaklar ise hasar olarak yorumlanmaktadır. Öncelikle yüksek maliyete sahip bir projede güvenlik açığı oluşturan, beklenmedik ve önüne geçilemeyen bir sorun başarısızlık olarak görülebilir. Aynı zamanda anıtın canlılığını çağrıştırdığı veya anıt hakkında tartışmaları canlı tutmaya yaradığı için olumlu bir işlevinin olduğu da söylenebilir. Bir sanat eserinin ya da anıtın nasıl algılandığı bu durumun nasıl algılanacağını da şekillendirir. Kusursuzluğun, orijinalliğin önem taşıdığı, zamandan ve değişimden bağımsız bir anıt fikrine karşı değişime ve uyum sağlamaya açık, zamanın geçişini gösteren, kusurlarıyla insani ve kırılgan bir yana sahip olan bir anıt fikrine göre bu çatlaklar farklı ve olumlu anlamlara açık okumalara tabi tutulabilir. Anıtların her zaman amaçlarına hizmet etmediği, bu amaçların tersine çevrilebilirliği göz önünde bulundurulduğunda çatlaklar bir anıtın planlara ve amaçlara sadık kalmadığının bir göstergesi olarak da okunabilir. Stellerdeki çatlaklar için günümüzde hala kalıcı bir çözüm bulunamamış, geçici çözümler ise uygulanmaya devam edilmektedir.

[160]Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.archpaper.com/2008/02/breaking-point/#:~:text=The%20German%20magazine%20Cicero%20has,appeared%20on%20the%20eisenman%20Memorial

SONUÇ

1988'de başlayan anıt sürecinin geçtiğimiz otuz üç yıl boyunca yol açtığı çok sayıda tartışmanın sonunda bugün bile anıt üzerinde mutlak bir uzlaşıya varıldığı, anıtın herkes tarafından benimsendiği söylenemez. Tüm bu tartışmalar ışığında anıtın başarılı ya da başarısız olduğu söylenebilir mi? Düzelterek soracak olursak anıtın amacının mutlak bir başarı veya başarısızlıktan kaçınma olduğu söylenebilir mi? Başarıyla kastedilen nedir? Bu başarı ve başarı kıstasları kime ve neye göre belirlenmektedir? Anıta ilişkin bir olgunun kimilerince başarı kimilerince başarısızlık olarak görülmesi durumunda hangi sonuç kabul edilmelidir? Anıtın başarısına dair kesin ve mutlak bir cevap anıtın kendisinin ve anıtla amaçlanan olguların çok yönlü, birbiriyle iç içe geçmiş ve bağlantılı birçok nedenine yüzeysel bir bakış açısından ibaret olacaktır. Bu nedenle anıtın başarısına veya başarısızlığına odaklanan bir sonuçtansa anıta ilişkin çeşitli olgu, soru ve sorunsallara odaklanılarak anıt anlaşılmaya çalışılacaktır.

Holokost'un dünya tarihinde ve gündelik yaşantılarda bu kadar merkezi bir yere sahip olması sonradan gerçekleşmiştir. Almanya'da ve çeşitli ülkelerde Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın öncesinde yerel ve ulusal bazı anıtlar olsa da bu anıt Almanya'nın kendi suçlarını hatırlatan, devlet destekli yaptığı ilk anıt olmasıyla önem taşımaktadır. Fakat anıtın yalnızca Yahudi kurbanlara adanmış olması çeşitli tartışmalara (kurban hiyerarşisi, tek kurbanın Yahudiler olduğuna dair yanlış bilginin devam etmesi gibi) yol açmıştır. Bu tartışmalardan biri Yahudilere özel bir anıtın diğer kurban gruplarının da anıt talebine yol açarak Berlin'de *anıt fazlalığına, anıt enflasyonu ve anma doygunluğu*na yol açacak olmasına dairdir.[161] Eşcinsel ve Sinti – Roman kurbanlara ilişkin anıtların inşa edilmesi ardından (yeni keşfedilen kurban gruplarıyla birlikte) diğer kurban gruplarının da (Siyahlar, zorla kısırlaştırılmış insanlar, Yehova Şahitleri, Vicdani retçiler, asker kaçakları vb.) olası anıt talepleri gündeme gelmiştir. (Bornhöft, 2007; McGroarty, 2008) Naziler tarafından öldürülen engelli bireyler adına çalışan bir grubun direktörü olan Margret Hamm gazla, açlıktan veya korkunç tıbbi deneyler sonrası ölen/öldürülen 300.000 engelli kurbanın anılması için "her köşesinden bir anıt olan bir şehirde, Nazi geçmişinin hem yükünü taşıyan hem de büyüsüne kapılan

[161] 15 Nisan 2015'teki bir habere göre "Almanya'da yaklaşık 1,3 milyon anıt bulunuyor." Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.deutschland.de/tr/topic/kultur/sanat-mimari/anitlardan-birkaci

bir millette" Tiergarten Parkına yerleştirdikleri plaketin yeterli olacağını inanır. Çabalarını yeni, bireysel bir anıta yoğunlaştırmanın verimsiz ve mantıksız olacağını düşünen Hamm geçmişteki olayların perspektifiyle gelecek nesiller için ve geleceğe yönelik çalışmayı tercih ettiklerini belirtir. (McGroarty, 2008) Almanya'da daha önce de tartışılan Nazi geçmişiyle yüzleşmeye ilişkin artan yoğun ilgi, gelişen imkânlarla ve hafızanın yükselişiyle birlikte hem resmi hem de resmi olmayan yerel, ulusal ve uluslararası birçok çaba sonrası giderek aşırılaşmaktadır. Hatırlanacak ve anılacak geçmişlerin, grupların, olayların giderek artmasıyla veya anma alanında görünürleşmesiyle hatırlamanın ve anmanın bir aracı olarak anıtların sayısı giderek artmaktadır.

Anma şampiyonu (Börnhoft, 2007) olarak nitelenen Almanya'da anıt tartışmaları (denkmalstreit) ve hatırlama kültürü (erinnerungskultur) özel ve ayrı bir kategori olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ilişkin; anıta yol açan, anıt sürecinde ve sonrasında yaşanan tartışmalar en az anıt kadar merkezi bir yere sahiptir. Holokost geçmişinin Alman tarihinde, şimdisinde ve geleceğinde geride bırakılması talebi veya Holokost'un inkârı kamusal bir tartışmaya yol açarak Holokost'un nasıl kamu zihninde daha canlı kalmasına yol açtıysa (Huyssen, 1999: 185) Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın yol açtığı tartışmalar düşünüldüğünde anıta ilişkin tartışma ve itirazlar, radikal teklifler de anıt tartışmasını canlı tutmaya yol açmıştır. Gert Mattenklott anıtlarla ilgili değerli olan tek şeyin yol açtıkları tartışma olduğunu söyler. (Magilow, Silverman, 2015: 170) Anıt tartışmaları süresince bitmiş bir anıtın; Almanya'nın geçmişini ve suçlarını tartışma, hatırlama ve sorumluluk alma süreçlerini sona erdirmesinden kaygı duyulmuştur. (Benjamin, 2015; Young, 2000: 194) Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı açıklığı ve soyutluğuyla, belirli bir anıtı ve mekânı deneyimleme biçimini, anıtın uyandırdığı his ve duyguları ve anıttan ne anlaşılabileceğini dayatmak yerine insanların keşfetmesine yol açmayı amaçlamaktadır. Anıt diyaloğa, tartışmaya, güncelleştirilmeye açık bir deneyim süreci varsaymaktadır. Bitmiş ve üzerinde uzlaşılmış ve tartışılma konusu edilmeyen bir anıt, değişen dünya -ve sayısız koşul ve etken- göz önünde bulundurulduğunda pek mümkün gözükmemektedir. Böyle bir anıt mekânın, hafızanın, anıtın doğasına ters olacağı için işlevlerini ve amaçlarını gerçekleştirmesi mümkün olmayacaktır.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'na ve yapılış amacına ilişkin söylenebilecek şeylerden biri de her ne kadar Yahudiler anısına yapılmış olsa da faillerin torunları tarafından, yeni nesil için bir uyarı amacıyla inşa edilmiş olmasıdır. Fakat bu uyarı bir suçlamadan ziyade sorumluluğa işaret etmektedir. Bu nedenle anıt üzerine bir tartışma doğal olarak bu olguya odaklanmayı gerektirir. Ancak bu elbette anıta evrensel bir sorumluluk atfetmek anlamına gelmez. Düşünüldüğünde İkinci Dünya Savaşı'nın ve Nazi Almanya'sının kendisinin bu denli büyük çaplı bir felakete ve zalimliğe karşı bir uyarı niteliğinde olması gerekmez miydi? Toplama ve imha kamplarında, İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşananları bilen ve hatırlayan bir insan veya toplum için hatırlamanın en büyük uyarı ve önlem olması beklenir. Adorno, Hitler'in ve Hitler'in yaptıklarının insanlara "düşüncelerini ve davranışlarını, Auschwitz asla tekrar etmeyecek, benzer bir şey bir daha asla olmayacak şekilde düzenleme buyruğu" dayattığını ifade eder. (Adorno, 2016: 331) Holokost'un anısını koruyarak - anıtlar inşa ederek, okullarda zorunlu müfredatlara dahil ederek, anma günleri düzenleyerek- bu buyruğu yerine getirme, bir daha asla Holokost'un gerçekleşmemesini sağlamak amaçlanmıştır.

Anıtın hatırlatma ve uyarma işlevinin Holokost'a benzer bir olayın tekrar yaşanmasını engellemesi konusunda oldukça karamsar bir hava hakimdir. *İkinci Holokost* veya *bir sonraki Holokost* yaşanan çeşitli olaylar ve imalar nedeniyle gerçekleşebilecek bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır. Gençliğinde Buchenwald ve ardından Auschwitz'te toplama kampında bulunan Macar yazar Imre Kertész, Holokost'un reddinin eskiden çok saçma olduğu düşünülürken bugün ciddi bir bilim dalı haline dönüştüğünü belirtir. Holokost'un engellenmesi konusunda ilerlemeden çok gerileme yaşandığını düşünen Kertész "Ancak Auschwitz'ten beri, yeni bir Auschwitz'i imkânsız kılan hiçbir şey olmadı. Aksine. Auschwitz'ten önce Auschwitz düşünülemezdi. Bugün artık böyle değil. Auschwitz gerçekte meydana geldiğinden, artık hayal gücümüzde kesin bir olasılık olarak yerleşmiştir. Hayal edebildiğimiz şey, özellikle bir zamanlar gerçekleştiği için, tekrar gerçekleşebilir." (Kertész, Radai: 2006) Primo Levi 1986'da Kertész gibi yaşananların bir kez gerçekleştiğini ve yeniden gerçekleşebileceğini belirtir; bu konuda uyarıcı bazı işaretlerin ortaya çıktığı uyarısında bulunur. (Levi, 1996: 167) Macaristan'da, babası 14 ay Nazilerin çalışma kamplarında bulunan, büyükanne ve büyükbabası Naziler tarafından öldürülen 1944 doğumlu

(Malley, 2019) Gabor Mate çocukken ve gençken dünyanın böyle dehşetlerin olmasına nasıl izin verebildiğini sorguladığını fakat bugün bu sorunun çocukça ve saf bir soru olduğunun farkına vardığını söyler; *çünkü hakikat böyledir*. Bugün Ruanda'da, Suriye'de veya Vietnam'da insanlığın her zaman yaptığı gibi suç ortaklığıyla, bilinçsizce veya dolaylı yoldan bu yaşananlara sessiz kaldığını belirtir. (Maté, 2014) Bu konudaki kaygılar (konumuzla ilgili olarak) Yahudi karşıtlığının artışı göz önünde bulundurulduğunda yersiz değildir. (Schwartz, 2018; Riegert, 2019; Hammond, 2018; Henley, 2019) Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı tarafından yapılan bir ankete göre Almanya'daki Yahudilerin %41'i Yahudi karşıtı düşmanlığa maruz kaldığını belirtmiştir. (Hasselbach, 2019) Çevrimiçi nefret saldırıları pandemi döneminde de artmaya devam etmektedir. (Grenier, 2020) İsrail'in Almanya Büyükelçisi Jeremy Issacharoff 21 Nisan 2020'de yaptığı açıklamada, İsrail karşıtı aktivistlerin Soykırımdan kurtulan Zvi Herschel ile düzenlenen çevrimiçi toplantıyı, Hitler'in resimlerini yayınlayarak ve Yahudi karşıtı sloganlar atarak kesintiye uğrattıklarını belirtmiştir.[162] Frankfurt Anne Frank Eğitim Merkezi direktörü Meron Mendel, anma dünya şampiyonunun Yahudilere yönelik nefrete karşı verilen savaşı kaybettiğini söyler. (Hasselbach, 2019) Hem Almanya'da hem diğer ülkelerde Yahudi karşıtı gösteriler, söylemler ve saldırılar devam ederken Yahudi karşıtlığına karşı daha büyük bir mücadele ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Anıtın mimarı Eisenman bile Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın Yahudi karşıtlığının ve yabancı düşmanlığının yükselişe geçtiği, siyasal iklimin değiştiği günümüzde artık inşa edilemeyeceğine inanmaktadır. (Rauterberg, 2016)

Kertész çağımızın Yahudi karşıtlarının artık Yahudilerden nefret etmediğini, Auschwitz istediğini söyler. (Akt. Rosenfeld, 2011: 278-279) 2009 yılında İsrail'in Gazze'ye düzenlediği harekât sonrası Nazizme doğrudan gönderme yapan Yahudi karşıtı birçok söylem ve eylem gerçekleşmiştir. Sokak gösterilerinde "Yahudiler Fırınlara" ve "Auschwitz'e dönün" şeklinde sloganlar atılmıştır. (Rosenfeld, 2011: 273) Yahudi karşıtı söylemler ve eylemler; Yahudileri Nazilerle karşılaştıran söylemler yalnızca Yahudilere ve İsrail'e karşı eylemlerde değil konuşma dilinde, çevrimiçi platformlarda veya konuyla ilgisiz protesto yürüyüşlerinde (Ohio'da Koronavirüs

[162] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://p.dw.com/p/3bDje

önlemlerine karşı protestoda) karşımıza çıkmaktadır. 2016'da Uluslararası Holokost Anma Birliği'nin (IHRA) tanımladığı antisemitizm kapsamında;[163] "Yahudileri bir halk olarak veya İsrail'i bir devlet olarak Holokost'u icat etmek veya abartmakla suçlamak", "Çağdaş İsrail politikasını Nazilerin politikasıyla karşılaştırmak"[164] ve "İsrail devletinin eylemlerinden Yahudileri toplu olarak sorumlu tutmak" gibi maddeler vardır.[165] Faillerin bugünkü nesil olmadığı düşünen Elie Wiesel kolektif cezalandırmaya karşı çıksa da Holokost'un hiçbir şeyle karşılaştırılmaması gerektiğini düşünür. (Magal, 2012) İsrail devletinin eylemlerine karşı çıkan söylemler tüm Yahudilere yönelik bir suçlama veya tehdit içerdiğinde bu durum antisemitizm olarak görülmektedir. Anne Frank Vakfı'nın açıklamasında İsrail politikalarına ters düşmenin ve muhalif olmanın (ki bunu İsrailli olan veya olmayan bazı Yahudilerin de gerçekleştirdiğini belirtir) sorun olmadığını fakat İsrail'in Filistin'le olan çatışmasını imha politikalarıyla karşılaştırmanın ve İsrail'i Nazilerle bir tutmanın da doğru olmadığı belirtilir.[166]

Siyasal ve toplumsal iklimdeki bu değişimin sorumluluğu belirli bir mekândaki spesifik bir anıta; bu anıtın varlığına, malzemesine, sanatsallığına, fazla soyut olmasına, anıttaki davranış biçimlerine veya üzerindeki çatlaklara yüklenemeyecek kadar karmaşık ve çok yönlü bir olgudur. Peki çok sayıda anıta ve anma gününe, sayısız belgeye ve tanıklığa, zorunlu toplama kampı ziyaretlerine, tarih dersi müfredatlarına, ayrılan devasa bütçelere, anıtları ve toplama kamplarını ziyaret eden çok sayıda insana rağmen[167] gündelik hayatta ve politikada ırkçılık, yabancı düşmanlığı, göçmen karşıtlığı

[163] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism

[164] Auschwitz'ten sağ kurtulan, Yahudi fobisiyle suçlanan (Scally, 2006), Uluslararası Yahudi Anti-Siyonist Ağı üyesi Hajo Meyer 1939 öncesi Almanya'daki deneyimleriyle bugün Filistinlerin deneyimlerinin benzerlikler gösterdiğini düşünmektedir. (Meyer, 2011) Majdanek ve Auschwitz kamplarından kurtulan Rudolph Vrba Nazizmin ve Siyonizmin Yahudilerin Avrupa'ya değil Filistin'e ait olduğu konusunda ortaklaştığını belirtir. Varşova Gettosu'ndan kurtulan ve Varşova Ayaklanmasında rolü olan Marek Edelman da Siyonistlerin İsrail Devleti'nin kuruluşunu haklı çıkarmak için Yahudilerin fiziksel olarak yok edilmesi konusunda kasıtlı olarak pasif kaldığını düşünmektedir. İlk İsrail Başbakanı Ben-Gurion'un Holokost'u Avrupa'daki Yahudiler için ne kadar kötüyse İsrail için o kadar iyi olduğuna inandığını iddia etmiştir. (Knight, 2019) Tom Segev Ben-Gurion'un hayatı üzerine yazdığı kitapta İsrail Devleti'nin kuruluşunda İngilizlerin önemli bir rol oynadığını; -Hristiyan Avrupa'da Holokost sonrası şok, dehşet ve suçluluk duygusunun süreci kolaylaştırdığı söylenebilse de- İsrail'in Holokost'un bir sonucu olarak kurulmadığını belirtir. (Segev, 2019: 392-393) Burada İsrail devletinin eylemlerine odaklanmak yerine İsrail politikalarının bir neden ve bahane olarak kullanılmasına odaklanılmıştır.

[165] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/press_release_document_antisemitism.pdf

[166] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.annefrank.org/en/topics/antisemitism/all-criticism-israel-antisemitic/

[167] Körber Vakfının düzenlediği bir ankete göre, Almanya'daki 14-16 yaşındakilerin sadece yüzde 47'si Auschwitz-Birkenau'nun bir Nazi ölüm kampı olduğunu bilmektedir. (Goebel, 2017).

ve neo-nazizm yükselişe geçmesinin beklenmedik bir sonuç olduğu söylenebilir.[168] Eski düşüncelerin güncel tehlikesi varlığını hala nasıl sürdürmektedir? Hafızanın, anıtın ve tarihin -tüm sorumluluğa sahip olmasa da- bu konudaki rolü nedir? Hafıza, anıt ve tarih geçmişi hatırlatma konusunda başarısızlığa mı uğramıştır? Geçmişin hatırlanması eskiden -ve bugün bile- yaşananlardan ders çıkarmak için yeterli görülüyordu. Fakat bugün sahip olunan teknolojik ve maddi imkânlar, tarihsel belgeler ile resmi ve uluslararası girişimler ışığında bu durum sorgulanmaya başlanmıştır. Geleneksel biçimlere (anıt, hafıza, tarih yazımı) kuşkuyla yaklaşılmış, sorgulanmış, çeşitli revizyonlara ve alternatif yaklaşımlara başvurulmuştur. Anıtın ve hafızanın anlamı, araçsallaştırılma ve deneyimlenme biçimleri dönüşmüştür. Anıt, hafıza ve tarih -neredeyse- herkesin söz sahibi olabildiği, kolaylıkla erişebildiği; gelişen imkânlar ve dönüşen dünyayla aşırılığından -ve aynı zamanda eksikliğinden veya yararsızlığından- muzdarip olduğumuz kavramlar haline gelmiştir. Holokost'a artan ilgi (dışsal zorlamalar, içsel baskılar, hafızanın ve tarihin demokratikleşmesi, tanıklığın önem kazanması, sahip olunan imkânlar, teknolojik gelişmeler, yerelden uluslararasına çeşitli çabalar, hatırlama gerekliliği, Holokost'un araçsallaştırılması, geçmişe ve nostaljiye artan ilgi gibi her ne nedenle olursa olsun) bu dönüşümlerin de etkisiyle giderek fazlalaşmakta, fazlalaştığı ölçüde yeni tartışmalara ve eleştirilere yol açmaktadır. Hafızaya, geçmişe, şimdiye, zamana, mekâna, Holokost'a, anıta ilişkin bu dönüşümlerin dünü, bugünü ve yarını; nedeni, sonuçları ve yol açabileceği olası sonuçlar incelenmelidir.

Bu sorgulayıcı ve kuşkucu yaklaşım yalnızca karamsarlık ve kötümserlik anlamına gelmemektedir. Değişen dünya da yalnızca felaketlere ve olumsuz durumlara yol açmamaktadır. Bir taraftan yabancı ve göçmen karşıtı eğilim artış gösterirken, baskı ve iktidar araçları çok gelişmişken; diğer taraftan özgürlükler, ifade olanakları, imkânlar artmakta ve demokratikleşmekte; direnişler, protestolar ve muhalif söylemler yükselişe geçmektedir. Memnuniyetsizlikler artarken, yeni eşitsizlikler ve sorunlar (küresel iklim krizi gibi) ortaya çıkmakta, eşitsizlik (ekonomik, sınıfsal, dijital, kültürel) uçurumu

[168] Almanya'da göçmenlere ve mültecilere, eşcinsel ilişkilere ve evliliğe, Yahudilere ve Müslümanlara karşı bir konuma evrilen AfD partisi eşcinsel üyelere sahiptir. Ayrıca bir üyesi (Arthur Wagner) sonradan Müslüman olan ve ardından istifa eden AfD -ve Wagner- bu istifanın baskıyla olmadığını, partinin din özgürlüğünü desteklediğini belirten bir açıklama yapmıştır. Fakat AfD'nin şu an için gerek hazırladıkları afişlerle gerek de kendi söylem ve açıklamalarıyla İslam karşıtı bir parti olduğu açıktır. (Vonberg, 2018).

giderek derinleşmektedir. Eskiden daha sınırlı bir çevre ve gündem insanları ilgilendirirken veya hayatlarını meşgul ederken -en azından gündemin görmezden gelinmesi daha kolayken- bugün dünyanın iki farklı ucunda yaşananlar insanların gündemini oluşturmakta, gündelik hayatlarına dahil olmaktadır. Diğer taraftan bu gelişmeler ve özellikle teknolojinin gelişmesi olumlu sonuçlara da yol açmaktadır. İletişim, medya ve ulaşım alanındaki gelişmelerle sınırlar ve sınırlılıklar büyük oranda ortadan kalkmıştır. Anında dünyanın iki ucu arasında iletişim sağlanabilmekte, canlı yayınlar yapılabilmektedir. Basın ve yayın organlarının, devletlerin ve şirketlerin insafına kalmadan -neredeyse- herkes bu araçlara erişebilmektedir ve sesini duyurma imkânına sahiptir -elbette internetin sonsuz evreninde kaybolup gitmezse-.

Kimlik, hafıza, tanıklık, belge, fotoğraf, video, geçmiş gibi birçok kavramın hayatımızda fazlalaştığı, yeni birçok kavram, kaygı ve düşünce konularının ortaya çıktığı her an değişen ve dönüşen dünyada belirsizlik, değişim, kriz ve risk temel hale gelmiştir. Bu tez çalışması süresince dünyanın her yerinde, tüm dünyayı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen birçok gelişme yaşanmıştır. Bunlardan biri de tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs pandemisi olmuştur. Pandemi dönemi birçok alışkanlığımızı, ilişkimizi ve anlayışımızı dönüştürmüştür. Mumford (2007: 677) 1961'de birinin uzak bir köyden, kent merkezinde oynayan bir filme ya da yayınlanan radyo programına erişebiliyorsa kimsenin belli bir aktivite için kent merkezinde yaşamasına veya orayı ziyaret etmesine gerek olmadığını belirtir. Bugün çevrimiçi olarak evden çalışma, canlı bir konser, konferans, eğitim, mekânı deneyimleme daha yaygın hale gelmiştir. 20-21 Nisan'da İsrail'de düzenlenen, Holokost'un 75. yılına denk gelen Yom HaShoah (Holokost Anma Günü) önceden, canlı izleyici olmadan kaydedilerek yayınlanmıştır. Yad Vashem'in direktörlerinden olan Ruth Ur "İronik olarak, normalde olabileceğinden çok daha büyük bir izleyici kitlesine ulaşmayı başardık" açıklamasında bulundu. (Grenier, 2020) Bu yeni çevrimiçi ve uzaktan erişim olanağı; sanat, anma, eğitim ve iş alanında çeşitli dönüşümleri, yeni ve yaratıcı düşünceleri, çözüm önerilerini zorunlu kılmıştır. Pandemi döneminde bireyler hem sosyal, kültürel, sanatsal faaliyetler hem de iş ve eğitimle ilgili ihtiyaç ve zorunluluklar nedeniyle dijital ekranlara bağımlı bir hale gelmiştir. İnsan ihtiyaçlarının ve faaliyetlerinin büyük çoğunluğunun doğrudan veya dolaylı olarak dijital ve teknolojik araçlara bağımlı hale gelmesi aynı zamanda bir bıkkınlığa da yol açmıştır. Pandemiden

önce ortaya çıkmış olan dijital detoksa günümüzde daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Meydanlar, caddeler, müzeler, sinema ve tiyatro salonları, tarihi ve turistik mekânlar uzun bir süre -eskiye kıyasla- oldukça boş kalmıştır. Pandemi döneminin deneyimlerimizi ve eğilimlerimizi biçimlendirmesi ve yeniden inşa etmesinin yanı sıra şimdiden pandeminin nasıl hatırlanacağı ve anılacağı, pandemiyi anan uygun bir anıtın nasıl olması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır.[169] Pandemi döneminde varolan diğer anıtları ziyaret etmek zorlaşmış olsa da yine de anıt anmak ve yas tutmak için uygun bir biçim olarak karşımıza çıkar. Her ne kadar bu dönüşümlerin ne kadarının kalıcı olacağı henüz bilinmese de yaşantılarımızın bazı alanlarında mutlak bir etkisi olacağı açıktır. Dönüştürdüğü ve ortaya çıkardığı olguların -bilincinde olunsa da olunmasa da- ardından pandemi dönemi sona erdiğinde bu dönem hiç gerçekleşmemiş gibi insanların yaşantılarına devam edemeyeceği söylenebilir.

İnsan ölümlülüğünün bilincinde olsa da bu kaygı göz ardı edilebilir; daha uzun ve belirsiz bir zaman aralığına işaret eder. Fakat pandemiyle birlikte insan ölümlülüğünü ve ölüm tehdidini çok daha yakından ve derinden hissetmiştir. Ölüm her an gerçekleşebilecek bir olgu olsa da ölümün belirsiz zamanı pandemide yakın bir belirsiz zamana dönüşmüştür. Ayrım yapmadığı düşünülse de pandemi dönemi ve bu dönemin bıraktığı izler, herkes tarafından eşit bir biçimde deneyimlenmemiştir. Bu dönemde virüs temel kaygılardan biri haline gelse de dünyanın birçok yerinde -virüsle ilgili veya ilgisiz- birçok protesto gerçekleşmiştir. Pandemi nasıl ki eşitsizlikleri, ırkçılığı, yabancı düşmanlığını, totalitarizmi, nefret söylemlerini sona erdirmediyse memnuniyetsizliklerin ve itirazların da sona ermesi beklenemez; bu nedenle pandemi

[169] Jeffrey Olick pandemiyi anmanın, pandemiyi yönetmekten daha az politik olmasını beklemek için hiçbir neden olmadığını belirtir. Justin Davidson ise bir koronavirüs anıtının keder ve cesaretin yanı sıra utanç ve başarısızlığı da anmak zorunda olduğunu belirtir. (Davidson, 2021). Trump pandemi döneminde ölenlerin hatırlanmasına ilişkin pek çaba sarf etmese de yeni ABD Başkanı Joe Biden, ocak ayında göreve başlamasından önceki gün konuşmasında şöyle söylemiştir: "İyileşmek için hatırlamalıyız." ABD'de kısıtlamalar nedeniyle klasik cenaze törenleri düzenleyemeyen -veya cenazelerini teslim alamayan- aileler Detroit'te Belle Isle Parkında bir anma günü düzenlemiştir (Detroit Anma günü), yerel kurbanların yaklaşık 900 fotoğrafı parkta ve parkın güzergahı olan yol kenarında sergilenmiştir. (Barajas, 2021). https://covidmemorial.online/ sitesi ise çevrimiçi olarak ölenleri anmak, hatırlamak ve hatırlatmak amacıyla oluşturulmuştur. Koronavirüs kurbanlarını anmayı amaçlayan mimarlık firması Gómez Platero tarafından tasarlanan ilk büyük ölçekli anıt tasarımı için bkz.: (Baldwin, 2020). ABD'de 1918'deki grip salgınında en az 675.000 kişinin (yirminci yüzyıldaki tüm savaşlarda ölen ABD askerlerinin sayısından fazla) ölmesine rağmen ABD'de -veya dünya genelinde- bu salgını hatırlamaya ve hatırlatmaya yönelik resmi girişimlerin eksikliği hatta yokluğu göze çarpar. Dedesi 1918 salgınında hayatını kaybeden Brian Zecchinelli, 2018'de 1918'deki İspanyol gribi salgını nedeniyle hayatını kaybedenler için, bugün Vermont'ta Hope mezarlığında bulunan beş tonluk bir granit anıt yaptırmıştır. Yeni Zelanda'da da 2018'de yine sivil bir girişim sonucu mezarlığa salgının anısına bir anıt dikilir. (Segal, 2020) Ayrıca ebola, Aids, veba gibi salgın hastalıklar için de anıtlar mevcuttur.

merkezi ve önemli konumuna rağmen kişisel ve toplumsal yaşantıyı ilgilendiren tek konu değildir. Pandemi döneminde çok sayıda protesto gerçekleşmiş, anıtlara saldırılar devam etmiştir.

Mumford 1938'deki '*Anıtın Ölümü'* metninde (1970: 438) çağdaş uygarlığın dürtülerini temsil etmediği için modern anıt kavramının bir çelişki olduğunu belirtmiştir. Robert Musil de (2017) 1927'de dünyada anıt kadar görünmez hiçbir şey olmadığını; gürültü ve hareket çağında anıtların da bizim dikkatimizi çekebilmek için biraz çaba sarf etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Geleneksel anıt düşüncesi birleştirici kültüre ve bilince (Sert vd. 1958: 48), evrensel değerlere işaret eden ve bu değerleri yücelten bir biçim olarak görülmektedir. Yirminci yüzyılın başlarındaki anıtın ölümüne ve görünmezliğine ilişkin bu ithamlar anıtların yapımını durdurmamış, anıtların muhatap olarak alınmasını engellememiştir. Fiziksel bir mekânı paylaşma ihtiyacını azaltan teknoloji, hatta pandemi bile mekân ve insan ögesinin temel olduğu anıtın sonu anlamına gelmemektedir. Toplumların artık evrensel olarak paylaşılan mitler veya ideallerle birbirine bağlı olmadığını ifade eden Young (2006: 329) evrensel değerleri yücelten anıtlarda bir patlama yaşanmasını, çağdaş kültürün anıtsal olana açlığının nedenlerinden birini evrensel değerler ve ethos nostaljisi ile açıklamaktadır. Anıtlar, parçalanmış ve heterojen hale gelmiş toplumların ortak olmayan çok sayıda deneyim ve hatırasını birleştirmekte; ortak bir hafıza yanılsaması oluşturmaktadır. (Young, 2006: 329) Anıtları inşa etme, koruma veya zarar verme isteği anıtların yalnızca taştan, görünmezliğe mahkûm, unutkanlığa yol açan, toplumun ihtiyaçlarına yanıt vermeyen bir nesne olarak değil; geçmişi, ırkçılığı, acıyı ve travmaları hatırlatan iyileştirici, telafi edici veya baskıcı biçimler olarak da görüldüğünü göstermektedir.

Elbette günümüzde anıtların dikkat çekmesi, ziyaret edilmesi veya tartışılması için zorunlu olarak bazı çabaların gösterildiği göz ardı edilmemelidir. Anıt; değişen ve dönüşen dünyaya, toplumsal ilişkilere ve güncel koşullara uyum sağlamakta, turistik olarak pazarlanan bir mekân haline gelmektedir. Bugün güncel herhangi bir biçim veya girişimin insanların ilgisini üzerinde tutmak için devamlı ve sürekli bir biçimde çabalamak, değişmek ve uyum sağlamak zorunda olduğu görülmektedir. Pandemi döneminde New York Halk Kütüphanesi'nin giriş kapısında bulunan iki aslan heykeline maske (öncesinde; Mets ve Yankees şapkası, siyah silindir şapka ve kravat, çelenk, kitap gibi çeşitli eklemeler yapılmıştır) takılmıştır. Anıta yapılan bu güncel müdahaleler

anıtın bağlamını tarihsel geçmişten şimdiye kaydırmış; aslan heykellerini pandemi döneminde herkesi bir araya getirmeyi amaçlayan bir tür dayanışma sembolü haline getirmeyi amaçlamıştır. (Hsu, 2020; Treisman, 2020) Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın yanında 2006'da bir bira bahçesi, dondurma salonu ve hediyelik eşya dükkânı açılmıştır. (Sion, 2010: 249) Meksika'da şiddet kurbanlarına adanan anıtın duvarları ziyaretçilerin bir şey yazmalarına ve çizmelerine; kendilerini ifade etmelerine olanak sağlamaktadır.[170] Mirasın endüstrileşmesiyle; ölüm, soykırım, terör, afet gibi olayların metalaştırılarak tüketilmesiyle ve turizmde önem kazanmasıyla (Günay, 2016: 44-45) toplama kampları bile çok sayıda ziyaretçi çeken turistik bir mekâna, hatta turistik bir cazibe merkezi haline gelmektedir. Neumärker (2012: 143) de övünçle Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın açılışından itibaren Almanya'nın başlıca ziyaretçi mıknatıslarından biri haline geldiğini ifade etmektedir. Günümüzde boş zaman ve turizm anlayışı, mekânı deneyimleme biçimleri dönüşmüştür. Eskiden bir sanat eserini görmek ve müzede bulunmak önemliyken ardından müzeden veya turistik bir geziden çeşitli hediyelerle dönmek -bazen deneyimin kendisinden daha fazla- önemli hale gelmiştir. Günümüzde ise hediyelerin yerini büyük ölçüde fotoğraflar ve selfie'ler almıştır. Bugün fotoğraf çekmek ve yayınlamak çok kolay ve ücretsiz bir hale gelmiştir. Instagram'da paylaşılmaya uygun (Instagrammable) mekânlar veya noktalar ziyaretçi çekmenin bir yolu haline gelse de bazı mekânlarda ve anıtlarda çekilen fotoğraflar uygunsuz olarak görülmektedir. Bugünkü koşullar göz önünde bulundurulduğunda fotoğraf çekimlerinin yasaklanması yerine bu konuya ilişkin bir diyalog daha yararlı olacaktır. Gençleri toplama kamplarına ve diğer Holokost anıtlarına ziyarete hazırlamak için öğrencilerle ve öğretmenlerle çalışan İngiltere'deki Holocaust Educational Trust'ın genel müdürü Karen Pollock; telefon merceğinden çok şey deneyimleyen nesli azarlamak veya aşağılamak yerine böyle bir ortamda bir fotoğraftan ne istediklerine ilişkin zorlayıcı sohbetler yaptıklarını belirtir. (Gunter, 2017) Akıllı telefonların, video ve fotoğraf makinelerinin -en azından şimdilik- gündelik yaşamdaki vazgeçilmez rolü göz önünde bulundurulduğunda bu ögeleri dışarıda bırakan bir çözüm önerisindense bu teknolojilerin gündelik yaşama olan entegrasyonuna benzer bir biçimde çözüm önerilerine dahil edilmesi daha doğru görünmektedir.

[170] Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.archdaily.com/359698/memorial-to-victims-of-violence-gaeta-springall-arquitecto

Anıtın soyut formu, insanların anıtı ve geçmişi deneyimleme biçimlerini kendilerinin keşfetmesine mi imkân sağlamaktadır yoksa anıtın amacını ve işlevini mi görünmezleştirmektedir? Neumärker (2012: 143) anıtın soyut biçiminin anıtın hem gücünü hem zayıflığını oluşturduğunu ifade eder. Anıt konusundaki çok sayıda tartışma anıt ve Holokost geçmişi tartışmalarını canlı tutmaya mı yaramaktadır yoksa dikkatleri anıtın hatırlatıcı ve uyarıcı işlevinden güncel ve yararsız tartışmalara mı çekmektedir? Anıt Almanya'nın geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmasının mı yoksa güncel çıkarlar ve amaçlar için araçsallaştırılmasının mı bir işareti olarak görülmelidir? Young (2000: 191) anıtın Alman Holokost hafızasının kalbindeki cevapsız soruları cevaplamak yerine somutlaştırması gerektiğini belirtir. Bu anıt Holokosta ilişkin cevapsız soruları somutlaştırmanın yanı sıra anıt, hafıza, ölüm, tarih ve mekân gibi kavramlara ilişkin soruları da somutlaştırarak bir cevap arayışının yolunu açmaktadır.

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nda çekilen fotoğraflar ve sergilenen davranış biçimleri çok yönlü ve disiplinler arası bir okumaya açık olsa da zamanın, koşulların ve metnin sınırlılıkları göz önünde bulundurularak Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı, bu çalışma açısından önem arz eden veya önem arz ettiği düşünülen kavramlar ve düşünüşler bağlamında bir okumaya tabi tutulmuştur. Anıta yönelik tepki çeken ve tartışma konusu olan davranışların, anıtı deneyimleme biçimlerinin çoğunlukla kasıtlı bir davranış, tepki veya protesto niteliğinde olmadığı görülmektedir. -Jean Améry'ye göre (2015: 92) zaten anıtlara saldırılmasına gerek ve ihtiyaç da yoktur.- Genel anlamda bir anıtı deneyimleme biçimine, bu biçimin unsurlarına ve özelliklerine bakıldığında bu sonucun gerçekleşmesinin şaşırtıcı bir olgu olmadığı görülür. Elbette öldürülen Yahudileri anan bir anıttaki veya bir toplama kampındaki ziyaretçi deneyimlerinin katı kurallara tabi olmasa da bazı belirli davranış biçimlerine kendiliğinden yol açması beklenmektedir. Aynı zamanda bu mekânların ziyaretçilerde uyandırdığı/uyandıracağı his ve duygular konusunda da bazı beklentiler ve varsayımlar mevcuttur. Oldukça iyimser bir beklentiyle geçmişte gerçekleşen olayların şimdideki koşulları ve durumları olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Beklentilerin ve umutların aksine Holokost'un gerçekleşmiş olması tek başına evrensel bir ders anlamına gelmek bir yana farklı gruplar tarafından tehdit nesnesi yapılan ve yeniden gerçekleşmesi beklenen veya umut edilen bir olaya dönüşmüştür. Günümüzde -elbette olumlu değişimler de göz ardı edilmeden- antisemitizmin yanı sıra ırkçılığın,

ayrımcılığın, göçmen ve mülteci karşıtlığının yükselişe geçtiği, otoriter ve baskıcı yönetimlerin güç kazandığı ve daha çok talep gördüğü bir dönemin yaşandığı söylenebilir. Gelişmiş imkânlara ve kazanılan haklara rağmen birçok alanda eşitsizlik uçurumu hem var olmaya hem de derinleşmeye devam etmektedir. Kısacası ne geçmişin ne anıtın ne de eğitimin ve teknolojik gelişmelerin Holokost'u engellemek de dahil olmak üzere umut edilen ve beklenen birtakım sonuçların ve durumların gerçekleşmesi için yeterli geldiği görülmektedir.

Değişen ve dönüşen dünya, hafızanın ve anıtın doğası, insan zihninin ve toplumların yapısı göz önünde bulundurulduğunda Holokost'u kusursuz ve mutlak bir biçimde hatırlatan bir anıtın ne mümkün ne de doğru bir sonuç olduğu söylenebilir. İnsanların eylemleri, hatırlama veya anıtı deneyimleme biçimleri zamandan zamana, kişiden kişiye, toplumdan topluma sürekli olarak farklı açılardan değişerek dönüşmektedir. Bu nedenle katı, standart ve mutlak olarak doğru olan bir anıt ve anıtı deneyimleme biçimi mümkün gözükmemektedir. Bazı yaklaşımlar, sınırlar ve kurallar sabit ve değişmez olarak kalsa da anıtı deneyimleme biçimleri, anıtın anlamı ve biçimi değişime, uyum sağlamaya, yeniden biçimlendirilebilmeye açıktır. Ne insanların ve toplumların düşünceleri ve yaşayış biçimleri ne geçmiş, mekân, zaman ve ölüm gibi kavramlar ne de anıtın biçimi ve anlamı "zamanın sessizce gerçekleşen aşındırıcı ve dönüştürücü etkileri" (Améry, 1984: 64) karşısında sabit kalabilir. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı, Almanya'nın -ayrıca Avrupa'nın ve hatta ABD'nin- Holokost'un -ve geçmiş suçların- nasıl hatırlanacağına, geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin kusurlu da olsa bir cevap (Young, 2000: 221) -veya yeni sorular- sunması açısından önemlidir. Durum böyleyken anıt tartışmaları ve ortaya çıkan yeni sorular -ulaşılması imkânsız görünen- mutlak bir anıt biçimi veya kesin cevaplardan daha iyidir. Böylelikle anıttan, hafızadan, insanlardan ve toplumlardan kolayca gerçekleştiremeyecekleri şeyler beklemektense sınırlılıkların ve zorlukların farkında olarak -kusurlu da olsa- daha yapıcı ve mümkün eylemler beklemek daha doğrudur. Kusurlu bir sonuç, gerçekleşmesi imkânsız varsayımsal bir sonuçtan daha iyidir. Var olmayan bir duruma ilişkin varsayımların düzenlenmesi var olan bir durumun düzeltilmesinden daha zor ve daha sorunlu olacaktır. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nda düzenlenen rehberli turlardan birinde söylendiği gibi (Dekel, 2009:

77) “Anıt hakkında ne düşündüğünüzü söyleyin. Yanlış cevap yok. Anıtta her şey mümkün.”

KAYNAKÇA

“Holocaust never happened” ad canceled. (2005, 10 Eylül). https://www.tampabay.com/archive/2001/08/11/holocaust-never-happened-ad-canceled/?outputType=amp (E.T. 01.01.2021).

„Eine gigantische Last“. (1995). Der Spiegel 13/1995. 230. https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/9176984 (E.T. 01.01.2021).

„Eisenman ist ein Genie“. (2006, 10 Mayıs). Der Tagesspiegel. https://www.tagesspiegel.de/berlin/eisenman-ist-ein-genie/709568.html (E.T. 01.01.2020).

„Keine Denkpause“. (1995). Der Spiegel, 28/1995, s. 55. https://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/9202191 (E. T. 01.01.2020).

»Ein Putzlappen für schlechtes Gewissen« (1998, 23 Ağustos). Spiegel Politik. https://www.spiegel.de/politik/ein-putzlappen-fuer-schlechtes-gewissen-a-0caed4f4-0002-0001-0000-000007969466?context=issue (E.T.: 20.10.2020).

»Trauer ohne Scham« (1998, 8 Şubat). Spiegel Politik. https://www.spiegel.de/politik/trauer-ohne-scham-a-9d3cbd74-0002-0001-0000-000007809448 (E.T.: 20.10.2020).

»Untaugliches Symbol« (1999, 14 Aralık). Spiegel 54/1999 https://www.spiegel.de/politik/untaugliches-symbol-a-b0477374-0002-0001-0000-000015337073 (E.T. 21.06.2020).

ABD'deki ırkçı saldırı ve Konfederasyon Anıtı. (2017, 16 Ağustos). Euronews https://tr.euronews.com/2017/08/16/abddeki-irkci-saldiri-ve-konfederasyon-aniti (E.T. 01.01.2021).

Adorno, T. (2004). Edebiyat Yazıları. (Çev. S. Yücesoy & O. Koçak). İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, T. (2016). Negatif Diyalektik. (Çev. Şeyda Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.

Agamben, G. (2005, 4 Mayıs). Die zwei Gedächtnisse. Zeit Online https://www.zeit.de/2005/19/Mahnmal_2f_Agamben

Ahıska, M. (2011). Hatırlayan Ucubeler: Tophane'deki İşçi Anıtının Hikâyesinin İzini Sürmek. *Red Thread* 3, 1-21.

Akardaş, C. (2010, 24 Mart). Sanat aksiyonu akim kaldı. http://www.radikal.com.tr/kultur/sanat-aksiyonu-akim-kaldi-987344/ (E.T. 01.01.2021).

Akipek, S. (2001). Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 50 (4). DOI: 10.1501/Hukfak_0000000578

Allied Control Authority Germany. (1946). Enactments and Approved Papers. Vol 3 Mar. -Jun. 1946. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/Enactments/Volume-III.pdf

Améry, J. (1984). Radical Humanism: Selected Essays. Indiana University Press.

Améry, J. (2015). Suç ve Kefaretin Ötesinde. (Çev. Cemal Ener). İstanbul: Metis Yayınları.

Andrews, E. L. (1998, 4 Haziran). Serra Quits Berlin's Holocaust Memorial Project. https://www.nytimes.com/1998/06/04/arts/serra-quits-berlin-s-holocaust-memorial-project.html (E.T.: 12.08.2020).

Anıtlardan birkaçı. (2015, 15 Nisan). https://www.deutschland.de/tr/topic/kultur/sanat-mimari/anitlardan-birkaci (E.T. 12.10.2020).

Anonim. (2017). Dissoi Logoi. (Çev. Güvenç Şar) İstanbul: Dergâh Yayınları.

'Anti-Israel activists' crash online Holocaust survivor talk (2020, 21 Nisan) https://p.dw.com/p/3bDje (E.T. 05.06.2020).

Arendt, H. (1994). İnsanlık Durumu. (Çev. Bahadır Sina Şener) İstanbul: İletişim Yayınları.

Aries, P. (2015). Batıda Ölümün Tarihi. (Çev. Işın Gürbüz). İstanbul: Everest Yayınları.

Aristotle. (1975) On The Soul, Parva Naturalia, On The Breath, (Çev. W. S. Hett) Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Assmann, A. (2015b, Mart 17). Hatırlama kültürü. deutschland.de. https://www.deutschland.de/tr/topic/politika/almanya-avrupa/hatirlama-kulturu (E.T. 27.08.2020).

Assmann, A. (2020). "Kanon ve Arşiv"den. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin & T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 283-287. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Assmann, J. (2015). Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik. (Çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Atay, R. (2016). Aloïs Riegl'in Tarihi Anıtlar Kuramı ve Modern Kült Olarak Anıtlar. Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi 16, 21-26. https://dergipark.org.tr/tr/pub/restorasyon/issue/48726/619960

Augé, M. (2016). Yok-Yerler Üstmodernliğin Antropolojisine Giriş. (Çev. Turhan Ilgaz). İstanbul: Daimon Yayınları.

Augé, M. (2017). Unutma Biçimleri. (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Augustinus. (2010). İtiraflar. (Çev. Çiğdem Dürüşken) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Axelrod, T. (2004, 10 Mart). Holocaust joke rankles builders of Berlin Shoah Memorial. JTA World Report, 82 (46), s. 3. http://pdfs.jta.org/2004/2004_03_10.pdf?_ga=2.40624928.388582501.1620846744-456901363.1620846744 (E.T. 01.01.2020).

Baldwin, E. (2020, 19 Ağustos). World's First Large-Scale COVID Memorial Designed for Victims of the Pandemic. https://www.archdaily.com/945873/worlds-first-large-scale-covid-memorial-designed-for-victims-of-the-pandemic (E.T. 01.01.2021).

Barajas, J. (2021). Why we need COVID memorials now — and for the future. https://www.pbs.org/newshour/arts/why-we-need-covid-memorials-now-and-for-the-future (E.T. 01.01.2021).

Bartlett, F. C. (1995). Remembering A Study In Experimental And Social Psychology. Cambridge: Cambridge University Press.

Bates, F. (2020). Inequality in Death: Researching Social Relationships in the Mesolithic Cemeteries of Western Europe. The Post Hole. https://www.theposthole.org/read/article/458 (01.02.2021).

Bau des Holocaust-Mahnmals beginnt. (2003, 4 Nisan). Die Welt. https://www.welt.de/print-welt/article596580/Bau-des-Holocaust-Mahnmals-beginnt.html (E.T. 01.01.2021).

Baubeginn am Holocaust-Mahnmal (2001, 30 Ekim). https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/gedenkstaette-baubeginn-am-holocaust-mahnmal-a-165259.html (E.T. 10.11.2020).

Bauman, Z. (2000). Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri. (Çev. Nurgül Demirdöven). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baustopp am Holocaust-Mahnmal (2003, 25 Ekim). https://www.spiegel.de/politik/deutschland/streit-um-degussa-beteiligung-baustopp-am-holocaust-mahnmal-a-271420.html (E.T. 12.10.2020).

Beckerr, C. (2020). "Herkes Kendi Tarihçisi"nden. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, & T. Özbek,). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 139-144. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy) Ankara: Dipnot Yayınları.

Bellek. (T.Y.). Psikoloji Sözlüğü. https://www.psikolojisozlugu.com/memory-bellek sitesinden alınmıştır.

Bendann, E. (2010). Death Customs: An analytical study of burial rites. London: Routledge.

Benjamin, R. (2005, 31 Mayıs). Collective Memory and the Holocaust https://www.thenation.com/article/archive/collective-memory-and-holocaust/ (E.T.20.10.2020).

Benjamin, W. (1993). Pasajlar. (Çev. Ahmet Cemal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Benjamin, W. (2012). Son Bakışta Aşk. (Haz. Nurdan Gürbilek). İstanbul: Metis Yayınları.

Bennett, J. & Huberman, J. (2015). From monuments to megapixels: Death, memory, and symbolic immortality in the contemporary United States. *Anthropological Theory*, 15(3), 338–357. https://doi.org/10.1177/1463499615575943

Berlin Holocaust Memorial Hits a Snag. (2005, 12 Mayıs). https://www.spiegel.de/international/spiegel-s-daily-take-berlin-holocaust-memorial-hits-a-snag-a-355715.html (E.T.12.10.2020).

Berlin Holocaust Memorial Plagued by Structural Issues. (2014, 23 Mayıs). https://news.artnet.com/art-world/berlin-holocaust-memorial-plagued-by-structural-issues-26201 (E.T. 05.06.2020).

Berlin Holocaust Poster Taken Down. (2001, 10 Ağustos). https://apnews.com/article/1e45413112f21684d4899882e0213e0f (E.T. 22.08.2020).

Berlin Memorial to the Murdered Jews Of Europe. https://eisenmanarchitects.com/Berlin-Memorial-to-the-Murdered-Jews-of-Europe-2005 (E.T. 01.01.2021).

Berlin opens Holocaust memorial. (2005, 10 Mayıs). http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4531669.stm (E.T. 01.01.2021).

Berman, M. (2013). Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor Modernite Deneyimi. (Çev. Ü. Altuğ & B. Peker). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bjork, R. A. (1975). Retrieval as a Memory Modifier: An Interpretation Of Negative Recency And Related Phenomena. İçinde: Robert L. Solso (ed.), Information Processing and Cognition: The Loyola Symposium. 123-144. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Blight, D. W. (2015). Bellek Patlaması: Neden ve Neden Şimdi? (Çev. Y. A. Dalar). İçinde: Zihinde ve Kültürde Bellek. (Haz. P. Boyer – J. V. Wertsch) 301-319. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bloch, M. (2020). "Toplumsal Hafıza, Gelenek ve Adet: Yeni Çıkan Bir Kitap Hakkında"dan. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, & T. Özbek,). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 163-169. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Blond, J. L. (2014, 10 Ocak). Cop security review after Holocaust site defiled https://www.thelocal.de/20140110/urinate-holocaust-memorial-berlin-new-year/ (E.T. 30.06.2020).

Bodnar, J. (1992). Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century. New Jersey: Princeton University Press. doi:10.2307/j.ctv131bw3q

Bonder, J. (2009). On memory, trauma, public space, monuments, and memorials. Places, 21(1). 62-69.

Bornhöft, P. (2007, 5 Kasım). Can Berlin Handle Any More Memorials? Der Spiegel. https://www.spiegel.de/international/germany/commemoration-saturation-can-berlin-handle-any-more-memorials-a-515733.html (E.T. 30.06.2020).

Boyer, P. & Wertsch, V. (2015). Zihinde, Kültürde ve Tarihte Bellek: Özel Bir Bakış Açısı. (Çev. Y. A. Dalar). İçinde: Zihinde ve Kültürde Bellek. 1-3. (Haz. P. Boyer & J. V. Wertsch). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Boyer, P. (2015). Anılar Ne işe Yarar? Hatırlamanın Biliş ve Kültürle İlgili İşlevleri. (Çev. Yonca A. Dalar). İçinde: Zihinde ve Kültürde Bellek. 5-36. (Haz. P. Boyer – J. V. Wertsch). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Breaking Point. (2008, 20 Şubat). The Architect's Newspaper. https://www.archpaper.com/2008/02/breaking-point/ (E.T. 30.06.2020).

Brody, R. (2012, 12 Temmuz). The Inadequacy of Berlin's "Memorial to the Murdered Jews of Europe". https://www.newyorker.com/culture/richard-brody/the-inadequacy-of-berlins-memorial-to-the-murdered-jews-of-europe (E.T. 01.01.2021).

Brubaker, J. R., Hayes, G. R., & Dourish, P. (2013). Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning. The Information Society, 29(3), 152–163. https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300

Burk, A. L. (2003). Private Griefs, Public Places. Political Geography, 22(3), 317–333. doi:10.1016/s0962-6298(03)00035-0

Burke, P. (2020) “Toplumsal Hafıza Olarak Tarih”ten. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin & T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 181-187. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Carr, E. H. (2011). Tarih Nedir? (Çev. Misket Gizem Gemürk). İstanbul: İletişim Yayınları.

Casey, E. S. (1992). Forgetting remembered. *Man and World*, 25(3–4), 281–311. https://doi.org/10.1007/bf01252422

Casey, E. S. (2000). Remembering A Phenomenological Study. Indiana: Indiana University Press.

Chamdor, A. (2006). Mısır’ın Ölüler Kitabı. (Çev. Suat Tahsuğ). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.

Chesnaux, J. (2015). Zamanı Yaşamak. (Çev. Münir Cerit). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cılga, M. (2016, 31 Ocak). Almanya Geçmişiyle Nasıl Yüzleşti? Gönüllü Unutkanlıktan Yüzleşmeye. Avlaremoz. https://www.avlaremoz.com/2016/01/31/almanya-gecmisiyle-nasil-yuzlesti-gonullu-unutkanliktan-yuzlesmeye/ (E.T. 03.02.2021).

Cibran, H. (2013). Tanrı-Elçisi Nebi (Çev. Cahit Koytak). İstanbul: Kapı Yayınları

Clark, A. (1997). Being There: Putting Brain, Body, and World Together Again. Cambridge: MIT Press.

Clastres, P. (2000). ORMANYERLİLERİ. Güney Amerika'da. (Çev. Ozan Erözden). İçinde: Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler VE Mitolojiler Sözlüğü Cilt I/II 840-847. (Yön. Yves Bonnefoy). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Cohen, R. (1999, 26 Haziran). Berlin Holocaust Memorial Approved https://www.nytimes.com/1999/06/26/world/berlin-holocaust-memorial-approved.html (E.T. 19.02.2021).

Cohen, R. (2000, 21 Haziran). Hitler Apologist Wins German Honor, and a Storm Breaks Out https://www.nytimes.com/2000/06/21/world/hitler-apologist-wins-german-honor-and-a-storm-breaks-out.html (E.T. 19.02.2021).

Colomina, B. (2011). Mahremiyet ve Kamusallık Kitle İletişim Aracı Olarak Modern Mimari. (Çev. A. U. Kılıç, Çev.) İstanbul: Metis Yayıncılık.

Colucci, E. (2012, 25 Haziran). Privacy, Sexuality and Museum Politics at the Jewish Museum, https://hyperallergic.com/53302/privacy-sexuality-and-museum-politics-at-the-jewish-museum/ (E.T. 01.01.2021).

Composed: Identity, Politics, Sex December 22, 2011-June 30, 2012. (T.Y.). https://thejewishmuseum.org/exhibitions/composed-identity-politics-sex (E.T. 01.01.2021).

Connerton, P. (1999). Toplumlar Nasıl Anımsar. (Çev. Alâeddin Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Connerton, P. (2012). Modernite Nasıl Unutturur. (Çev. Kübra Kelebekoğlu). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Connolly, K. (2009, 24 Kasım). EasyJet pulls in-flight magazine over Holocaust fashion shoot. https://www.theguardian.com/business/2009/nov/24/easyjet-holocaust-fashion (E.T. 03.02.2021).

Cortbus, C. (2014, 5 Ocak). Hooligans Desecrate Berlin Holocaust Memorial. https://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/175943 (E.T. 01.01.2021).

Cowell, A. (1998, 5 Şubat). Challenge Is Raised to Plan for a Holocaust Monument in Berlin https://www.nytimes.com/1998/02/05/world/challenge-is-raised-to-plan-for-a-holocaust-monument-in-berlin.html (E.T.: 10.11.2020).

Çekül Vakfı. (2010). Yerelden Ulusala Ulusaldan Evrensele Koruma Bilincinin Gelişim Süreci. İstanbul: Stil Matbaacılık.

Danto, A. C. (1985, 31 Ağustos). The Vietnam Veterans Memorial. *The Nation*. 152-155.

https://hettingern.people.cofc.edu/Aesthetics_Fall_2010/Danto_Vietnam_Veteran%27s_Memorial.pdf adresinden alındı. (E.T. 01.01.2021).

Dastur, F. (2019). Ölümle Yüzleşmek Felsefi Bir Soruşturma. (Çev. Sinan Oruç). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Davidson, J. (2021, 15 Mart). How Will We Remember This? A COVID memorial will have to commemorate shame and failure as well as grief and bravery. https://www.curbed.com/2021/03/covid-memorial-project-design-pandemic.html (E.T. 01.04.2021).

Debord, G. (1996). Gösteri Toplumu ve Yorumlar. (Çev. A. Ekmekçi & O. Taşkent). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Debord, G. (1996). Gösteri Toplumu ve Yorumlar. (Çev. A. Ekmekçi-O. Taşkent). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Dekel, I. (2009). Ways of looking: Observation and transformation at the Holocaust Memorial, Berlin. Memory Studies, 2(1), 71-86.

Den Holocaust hat es nie gegeben. (T.Y.). https://www.kakoii.de/den-holocaust-hat-es-nie-gegeben/ (E.T. 01.01.2021)

Denkmal. (T.Y.). Glosbe içinde. https://tr.glosbe.com/de/tr/denkmal sitesinden alınmıştır.

Derrida, J. (1999). Bir Önsöz İçin 52 Aforizma. (Çev. Işık Ergüden). Cogito 18, 88-97.

Derrida, J. (2011). Öteki Hedef (Başka Baş). (Çev. Melih Başaran) İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Despite Kohl's Objections, Plans for Holocaust Memorial Continue. (1995, 6 Temmuz) https://www.jta.org/1995/07/06/archive/despite-kohls-objections-plans-for-holocaust-memorial-continue (E.T. 20.10.2020).

Diderot, D. (2017). Okuyucu Kitabın Kendisidir. (Çev. Emre Koyuncu). İçinde: Mnemosyne'in Hazine Sandıkları Platon'dan Derrida'ya Bellek Kuramı Üzerine Metinler. 112-118. (Der. Uwe Fleckner). İstanbul: Umur Yayınları.

Didi-Huberman, G. (2018). Kabuklar. (Çev. Elif Karakaya). İstanbul: Lemis Yayınları.

Diner, D. (2011). Karşıt Hafızalar Soykırımın Önemi ve Etkisi Üzerine (Çev. Hulki Demirel) İstanbul: İletişim Yayınları.

Distracted walking injuries on the rise; 52 percent occur at home. (2015, 17 Haziran). https://www.prnewswire.com/news-releases/distracted-walking-injuries-on-the-rise-52-percent-occur-at-home-300100870.html

Dyer, G. (2016). Yeniden Anımsanan Savaş. (Çev. İ. Çetin) İstanbul: Everest Yayınları.

Eggleston, R. (1998, 9 Ağustos). Germany: Decision On Holocaust Memorial Postponed. https://www.rferl.org/a/1089324.html (E.T.: 12.08.2020).

Eine platte Platte (1995, 9 Temmuz). https://www.spiegel.de/politik/eine-platte-platte-a-e8ce8fdb-0002-0001-0000-000009202175?context=issue (E.T. 10.11.2020).

Eisenman kritisiert Mahnmal-Debatte "Geiseln der Political Correctness". (2003, 29 Ekim). https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/eisenman-kritisiert-mahnmal-debatte-geiseln-der-political-correctness-a-271810.html (E.T.12.10.2020).

Eisenman, P. (2003, 30 Ekim). Geisel der Geschichte https://www.zeit.de/2003/45/Eisenman (E.T. 17. 05.2020).

Eliade, M. (2001). Mitlerin Özellikleri. (Çev. Sema Rifat). İstanbul: Om Yayınevi.

Ender, R. (2014, 26 Şubat) Holokost yerine 'Shoah' teriminin kullanımı tartışmalara yol açıyor. Agos. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6578/holokost-yerine-shoah-teriminin-kullanimi-tartismalara-yol-aciyor (E.T. 20.12.2020).

Entwürdigung des Holocaust-Mahnmals in Berlin: Von Besuchern als Klo missbraucht! (2007, 1 Şubat). https://www.news.at/a/entwuerdigung-holocaust-mahnmals-berlin-von-besuchern-klo-163264 (E.T. 20.10.2020).

Erder, C. (1968). Venedik Tüzüğü Uluslararası Tarihî Anıtları Onarım Kuralları. *Vakıflar Dergisi* 7: 111-115.

Eriksen, T. H. (2001). Tyranny of the moment: Fast and slow time in the information age. Londra: Pluto Press.

Erll, A. (2008). Cultural Memory Studies: An Introduction. İçinde: Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook. 1-15. Berlin: Walter de Gruyter.

Ersen, A. (2010) "Cesare Brandi (1906-1988) ve Restorasyon Teorisi", *Restorasyon/Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 7: 3-11.

Esen, T. (2016, 24 Haziran) Geçmişin kötülüğünü parçalayan, bugünü inşa eden alternatif karşıt-anıtlar. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/15762/gecmisin-kotulugunu-parcalayan-bugunu-insa-eden-alternatif-karsit-anitlar (E.T.: 01.01.2021).

Evans, R. J. (2016, 29 Ağustos). Ernst Nolte obituary https://www.theguardian.com/education/2016/aug/29/ernst-nolte-obituary (E. T. 22.05.2020).

Eyüboğlu, İ. Z. (2004). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınları.

Fehim Kennedy, Nilgün. (2012). Türkiye'de Mimar Kimliği ve Mimarlık Meslek Pratiği Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma. Dosya 30, 25-30.

Finkelstein, N. G. (2001). Soykırım Endüstrisi Yahudi Acılarının İstismarı (Çev. E. Saka – G. Kaçmaz). İstanbul: Söylem Yayınları.

Founding Of The Foundation. (T.Y.) https://www.stiftung-denkmal.de/en/foundation/founding-of-the-foundation/ (E.T. 01.01.2021).

French, S. A. (1995). What Is Social Memory? *Southern Cultures*, 2(1), 9–18. https://doi.org/10.1353/scu.1995.0049

Fresh Row Erupts Over Holocaust Memorial. (2005, 12 Mayıs). Deutsche Welle: https://p.dw.com/p/6dN0 (E.T. 15.10.2020).

Freud, S. (2004). Uygarlık, Toplum ve Din. (Çev. Emre Kapkın). İstanbul: Payel Yayınları.

Freud, S. (2011). Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd. (Çev. Ali Babaoğlu) İstanbul: Metis Yayıncılık.

Fulbrook, M. (2008). Almanya'nın Kısa Tarihi. (Çev. Sabri Gürses) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Fulker, R. (2017, 11 Ağustos). Berlin Holocaust Memorial architect Peter Eisenman turns 85 https://www.dw.com/en/berlin-holocaust-memorial-architect-peter-eisenman-turns-85/a-40044198 (E.T. 17.02.2021).

Füstenau, M. (2005, 9 Mayıs). A Journalist's Memorial to Holocaust Victims https://www.dw.com/en/a-journalists-memorial-to-holocaust-victims/a-1578437 (E.T. 17.02.2021).

Germany's National Memorial to the Murdered Jews of Europe (T.Y.) https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/germans/memorial/cron.html (E.T.: 10.11.2020).

Gillis, J. R. (1996). Memory and Identity: The History of a Relationship. İçinde: Commemorations: The politics of national identity. 3-24. (Ed. John R. Gillis). New Jersey: Princeton University Press.

Goebbels Bunker Found Near Holocaust Memorial (1998, 26 Ocak). https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1998-01-26-9801270081-story.html (E.T.: 20.10.2020).

Grenier, E. (2020, 14 Mayıs). Why the 1963 Holocaust play 'The Deputy' was so explosive. https://www.dw.com/en/why-the-1963-holocaust-play-the-deputy-was-so-explosive/a-53437162 (E.T. 17.12.2020).

Groh, J. M. (2016). Mekân Yaratmak Beyin Neyin Nerede Olduğunu Nasıl Biliyor? (Çev. Gürol Koca) İstanbul: Metis Yayınları.

Gunter, J. (2017, 20 Ocak). 'Yolocaust': How should you behave at a Holocaust memorial? https://www.bbc.com/news/world-europe-38675835 (E.T. 17.12.2020).

Gümüş, B. (2010). Kolektif Bellek, "Hatıralar Savaşı" ve "Karşı Hafıza" Üzerine. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 6 (24). 117-132.

Güzer, O. (2020, 15 Aralık). Simgelerin Alacakaranlığı: Klinger, Munch ve Ensor'da Tekinsizlik https://www.e-skop.com/skopbulten/simgelerin-alacakaranligi-klinger-munch-ve-ensorda-tekinsizlik/6038 (E.T. 22.01.2021).

Habermas, J., & Leaman, J. (1988). A Kind of Settlement of Damages (Apologetic Tendencies). New German Critique, (44), 25-39. doi:10.2307/488144

Halbwachs, M. (2016). Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri. (Çev. Büşra Uçar). Ankara: Heretik Yayınları.

Halbwachs, M. (2017). Kolektif Hafıza. (Çev. Banu Barış). Ankara: Heretik Yayınları.

Hammond J. (2018, 21 Haziran). Report Shows Jews Face Rising Anti-Semitism in Europe https://www.vocaleurope.eu/report-shows-jews-face-rising-anti-semitism-in-europe/ (E.T. 08.10.2020).

Han, B. (2018, 8 Mart). The copy is the original. Aeon. https://aeon.co/essays/why-in-china-and-japan-a-copy-is-just-as-good-as-an-original (E.T. 01.01.2021).

Han, B. (2020). Zamanın Kokusu Bulunma Sanatı Üzerine Felsefi Bir Deneme (Çev. Şeyda Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.

Häntzschel, J. (2010, 17 Mayıs). Nichts ist für ewig https://www.sueddeutsche.de/kultur/peter-eisenman-ueber-die-risse-im-holcaust-mahnmal-nichts-ist-fuer-ewig-1.418733 (E.T. 02.01.2020).

Harris, N. (1977). The Cemetery Beautiful. İçinde: Jackson Charles O. (ed.) Passing: The Vision of Death in America. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 103–111.

Hartog, F. (2020). Tarih, Başkalık, Zamansallık (Çev. M. E. Özcan, L. Yılmaz & A. Kahiloğulları) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Hasselbach, C. (2019, 27 Ocak). Holocaust Remembrance in Germany: A changing culture. https://www.dw.com/en/holocaust-remembrance-in-germany-a-changing-culture/a-47203540 (E.T. 20.02.2020).

Hawley, C. & Tenberg, N. (2005, 9 Mayıs). Interview with Holocaust Monument Architect Peter Eisenman "How Long Does One Feel Guilty?" Spiegel.

https://www.spiegel.de/international/spiegel-interview-with-holocaust-monument-architect-peter-eisenman-how-long-does-one-feel-guilty-a-355252.html (E.T. 01.01.2021).

Hays, B. (2019, 10 Ekim). Cemeteries offer evidence of social inequality in Bronze Age households. https://www.upi.com/Science_News/2019/10/10/Cemeteries-offer-evidence-of-social-inequality-in-Bronze-Age-households/3331570734342/ (E.T. 01.01.2021).

Heidegger, M. (2018). Varlık ve Zaman. (Çev. Kaan Ökten). İstanbul: Alfa Yayınları.

Heinemann, R. (2005, 11 Mayıs). "Roshs Vorhaben ist äußerst pietätlos" https://www.spiegel.de/politik/deutschland/interview-zum-backenzahn-streit-roshs-vorhaben-ist-aeusserst-pietaetlos-a-355578.html (E.T. 08.05.2020).

Herakleitos. (2016). Fragmanlar Testimonia-Fragmenta-Imitationes (Çev. G. Şar-E. Yıldız). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Hobsbawm, E. (1996) Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Hobsbawm, E. (1999). Tarih Üzerine. (Çev. Osman Akınhay) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Holokost. Holokost Ansiklopedisi. https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/introduction-to-the-holocaust (E.T. 01.01.2021).

Holub, R. (2019). Historians' Debate. İçinde A. Allen & E. Mendieta (Eds.), *The Cambridge Habermas Lexicon* (s. 165-168). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316771303.044

Homeros, (2006). Odysseia. (Çev. A. Erhat & A. Kadir) İstanbul: Can Yayınları.

Howard, S. W. (2003) Landscapes of memorialisation. İçinde: Studying Cultural Landscapes. 47-70. (Ed. I. Robertson, P. Richards). London: Arnold Publishers.

Hsu, H. (2020, 15 Eylül). The New Monuments That America Needs https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/the-new-monuments-that-america-needs (E.T. 15.12.2020).

https://www.tripadvisor.com/ShowUserReviews-g187323-d617423-r277410388-The_Holocaust_Memorial_Memorial_to_the_Murdered_Jews_of_Europe-Berlin.html

Hutton, P. (2000). Recent Scholarship on Memory and History. The History Teacher, 33(4), 533-548. doi:10.2307/494950

Huyssen, A. (1999). Alacakaranlık Anıları Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek. (Çev. Kemal Atakay). İstanbul: Metis Yayınları.

Huyssen, A. (2020). Şimdiki Zamandaki Geçmişler: Medya, Siyaset, Amnezi. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, & T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 323-332. (Haz. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

In Memory of Murder. (1999, 28 Haziran). https://www.spiegel.de/politik/deutschland/news-digest-in-memory-of-murder-a-28864.html (E.T. 11.07.2020).

Information Center Holocaust Memorial Berlin, 2005. (T.Y.) Dagmar von Wilcken F217 Ausstellungsgestaltung. https://f217.de/en/projekte/information-center/ (E.T. 01.01.2021).

Is criticism of Israel antisemitic? (T.Y.) Anne Frank House https://www.annefrank.org/en/topics/antisemitism/all-criticism-israel-antisemitic/ (E.T. 01.01.2021).

Jacobs, D. (2017, 20 Ocak). "Selfies am Holocaust-Mahnmal müssen uncool sein" https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/yolocaust-satiriker-shapira-montiert-holocaust-selfies-a-1130968.html (E.T.01.01.2021).

James, H. (1999). Alman Kimliği 1770'den Bugüne. (Çev. İ. Türkmen). İstanbul: Kızılelma Yayınevi.

James, W. (1890). Principles of Psychology. New York: Holt.

Jones, J. (2016, 9 Aralık). War memorials have failed – we have forgotten the chaos of fascism. https://www.theguardian.com/artanddesign/jonathanjonesblog/2016/dec/09/war-memorials-have-failed-peter-eisenman-holocaust (E.T. 01.02.2021).

Judt, T. (2009). Savaş Sonrası 1945 Sonrası Savaş Tarihi. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Judt, T. (2013). Yirminci Yüzyıl Üzerine Düşünceler. (Çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kaiser, M. (2004, 19 Aralık). Das deutsche Feld. Der Spiegel 52/2004 https://www.spiegel.de/panorama/das-deutsche-feld-a-61da3e9b-0002-0001-0000-000038627570 (E.T. 02.02.2021).

Kandell, E. (2016). Belleğin Peşinde Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu. (Çev. Mehmet Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Kandpal, D. (2021, 5 Mayıs). How To Memorialize An Instagram Account: Add 'Remembering' To Memorial Accounts https://www.hitc.com/en-gb/2021/05/05/how-to-memorialize-an-instagram-account/ (E.T. 10.05.2021).

Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı (Bilgi Merkezi) (T.Y.). https://www.museumsportal-berlin.de/tr/muzeler/denkmal-fur-die-ermordeten-juden-europas-ort-der-information/ (E.T. 01.01.2021).

Kattago, S. (2001). Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity. Connecticut: Greenwood Publishing.

Kauffman, K. C. (2008). Re-Inventing German Collective Memory. (Bağımsız Araştırma Projesi) Boston College. http://hdl.handle.net/2345/557

Kertész, I., Radai, E. (2006, 16 Ağustos). Imre Kertesz über den neuen europäischen Antisemitismus. perlentaucher Das Kulturmagazin. https://www.perlentaucher.de/essay/imre-kertesz-ueber-den-neuen-europaeischen-antisemitismus.html (E.T. 01.01.2021).

Killed Palme, Neo-Nazis Say: 'Traitor' Willy Brandt Next, Group Declares (1986, 14 Mart). Los Angeles Times. https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-03-14-mn-20560-story.html (E.T. 01.01.2021).

Kirsch, J. (1986, 13 Temmuz). Last year, when invited to visit Dachau...https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1986-07-13-bk-20673-story.html (E.T. 01.01.2020).

Kişmir, G. (2019) Almanya'da II. Dünya Savaşı Sonrası Yaşanan Bellek Patlamasına Tarihî Bakış. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 41, 49-62 DOI:10.21497/sefad.586564

Klein, K. L. (2020). Tarihsel Söylemde Belleğin Ortaya Çıkışı Üzerine. (Çev. Ali Değirmenci). Ayrıntı Dergi 33, 67-85.

Kleßmann, Christoph. (2010, 15 Ekim). '1945: Welthistorische Zäsur und "Stunde Null". Docupedia-Zeitgeschichte. http://docupedia.de/zg/1945 (E.T. 07.11.2020).

Kniefall Angemessen Oder Übertrieben? (1970, 13 Aralık). https://www.spiegel.de/politik/kniefall-angemessen-oder-uebertrieben-a-861df9eb-0002-0001-000-000043822427?context=issue (E.T. 10.11.2020).

Krauss, R. (2002). Mekâna Yayılan Heykel. (Çev. Tuncay Birkan). Sanat Dünyamız 82. 103-110.

Kuban, D. (1973). Anıt Kavramı Üzerine Düşünceler. Mimarlık 7, 5-6.

Kuggler, A. (1995, 11 Temmuz). Taz 4666, s. 5. https://taz.de/Holocaust-Mahnmal--ein-Unsinnsprojekt/!1501426/ (E.T. 01.01.2021).

Lacan, J. (2001). Écrits The First Complete Edition in English. (Çev. Bruce Fink) New York: W. W. Norton & Company.

Ladd, B. (2000). Shrine, Stage, or Marketplace? Designing Public Space in the New Capital. İçinde: Berlin: The New Capital in the East 37-47. (Ed. Frank Trommler). Johns Hopkins University.

Lambert, A., J. Scherer, L., N. Rogers, & C. Jacobs, L. (2015). Kolektif Bellek Topluluk Ruhunu Nasıl Yaratır? (Çev. Y. A. Dalar). İçinde: İçinde: Zihinde ve Kültürde Bellek. 247 -275 (Haz. P. Boyer & J. V. Wertsch). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Le Goff, J. (1971). Is Politics Still the Backbone of History? Daedalus 100(1), 1-19. http://www.jstor.org/stable/20023988 (E.T. 18.02.2021).

Lefebvre, H. (2007). Kentsel Devrim. (Çev. Selim Sezer). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Lefebvre, H. (2014) Mekânın Üretimi. (Çev. Işık Ergüden) İstanbul: Sel Yayıncılık.

Levi, D. & Sznaider, N. (2002) Memory Unbound The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory. European Journal of Social Theory 5(1): 87–106.

Lipstadt, D. (1994). Denying The Holocaust. New York: Plume.

Locke, J. (2017). Hatırda Tutma Üzerine. (Çev. Emre Koyuncu). İçinde: Mnemosyne'in Hazine Sandıkları Platon'dan Derrida'ya Bellek Kuramı Üzerine Metinler. 104-110. (Der. Uwe Fleckner). İstanbul: Umur Yayınları.

Loos, A. (2016). Mimarlık Üzerine. (Çev. A. Tümertekin - N. Ülner) İstanbul: Janus Yayıncılık.

Lorenz, C. (2019). Out of Time? Some Critical Reflections on François Hartog's Presentism. İçinde: Rethinking Historical Time: New Approaches to Presentism. (Ed. M. Tamm & L. Oliver). 23-42. London: Bloomsbury Academic.

Lösel, A. (2014, 23 Mayıs). Architekt Eisenman Zum Holocaust-Mahnmal "Ich werde nicht für die Schäden zahlen" https://www.stern.de/panorama/architekt-eisenman-zum-holocaust-mahnmal--ich-werde-nicht-fuer-die-schaeden-zahlen--3177216.html (E.T. 26.02.2021).

Man fined €1,500 for peeing on Berlin Holocaust Memorial (2017, 1 Mart). https://www.thelocal.com/20170301/man-fined-1500-for-peeing-on-berlin-holocaust-memorial/ (E.T. 12.11.2020).

Manguel, A. (2010) Okumanın Tarihi. (Çev. Füsun Elioğlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Marcus, A. & Woodward, W. (2020, 4 Eylül). Monuments 'expire' – but offensive monuments can become powerful history lessons. The Conversation. https://theconversation.com/monuments-expire-but-offensive-monuments-can-become-powerful-history-lessons-143318 (E.T. 03.02.2021)

Marode Gedenkstätte in Berlin - Das Holocaust-Mahnmal zerfällt (2014, 2 Mayıs). https://www.sueddeutsche.de/kultur/marode-gedenkstaette-in-berlin-das-holocaust-mahnmal-zerfaellt-1.1971754 (E.T. 11.11.2020).

Marx, K. (2016). Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i. (Çev. Tanıl Bora). İstanbul: İletişim Yayınları.

Masheck, J. (2013). Adolf Loos The Art of Architecture. New York: I. B. Tauris .

McGroarty, P. (2008, 29 Ocak). How Many More Monuments for Berlin? https://www.spiegel.de/international/germany/remembering-the-holocaust-how-many-more-monuments-for-berlin-a-531865.html (E.T. 01.01.2021).

McKim, J. (2017, 7 Eylül). Yes, the monuments should fall http://www7.bbk.ac.uk/assc/2017/09/07/yes-the-monuments-should-fall/ (E.T. 17.12.2020).

Megill, A. (2020). "Tarih, Hafıza, Kimlik"ten. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin & T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 189-194. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Mekan ve insanın Bellek Kayması, 6-7 Eylül olayları, Kanlı 1 Mayıs, 12 Eylül (2015, 2 Mayıs). Press Haber. https://www.presshaber.com/mekan-ve-insanin-bellek-kaymasi-6-7-eylul-olaylari-kanli-1-mayis-12-eylul-19001.html (E.T. 01.01.2021).

Memorial To Victims Of Violence / Gaeta-Springall Arquitectos. (2019, 07 Nisan). ArchDaily. https://www.archdaily.com/359698/memorial-to-victims-of-violence-gaeta-springall-arquitectos (E.T. 01.01.2020).

Memorial. (T.Y.). Merriam Webster içinde. https://www.merriam-webster.com/dictionary/memorial sitesinden alınmıştır.

Merleau-Ponty, M. (2016). Algının Fenomenolojisi (Çev. Emine Sarıkartal, Eylem Hacımuratoğlu) İstanbul: İthaki Yayınları.

Minkowski, E. (1970). Lived Time Phenomenological and Psychopathological Studies (Çev. Nancy Metzel). Evanston: Northwestern University Press.

Monere. (T.Y.). Logein. https://logeion.uchicago.edu/monere sitesinden alınmıştır.

Monument. (T.Y.). Collins Dictionary. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/monument sitesinden alınmıştır.

Moylan, B. (2013, 1 Şubat). Why Are All These Gays Taking Grindr Photos at a Holocaust Memorial? https://www.vice.com/en/article/kwnv79/why-are-all-these-gays-taking-grindr-photos-at-a-holocaust-memorial (E.T. 10.10.2020).

Mumford, L. (1970). The Culture of Cities. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Mumford, L. (2007). Tarih Boyunca Kent. (Çev. G. Koca ve T. Tosun) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Musil, R. (2017, 20 Ağustos). Anıtlar. (Çev. Ayşe Boren). E-Skop. https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-anitlar/3476 (E.T. 24.03.2020).

Naumann will mehr Geld. (1999, 27 Temmuz). https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/holocaust-mahnmal-naumann-will-mehr-geld-a-33039.html (E.T. 10.11.2020).

Neumärker, U. (2012). Germany's Memorial to the Murdered Jews of Europe. Debates and Reactions. *Filozofija i društvo/Philosophy and Society*, 139-147.

Nietzsche, F. (2006). Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası - Zamana Aykırı Bakışlar 2. İstanbul: İthaki Yayınları.

Nietzsche, F. (2013). Ahlakın Soykütüğü Üstüne Bir Kavga Yazısı. (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche, F. (2017). Bellek Bütün Kapılarını Açar. (Çev. Emre Koyuncu). İçinde: Mnemosyne'in Hazine Sandıkları Platon'dan Derrida'ya Bellek Kuramı Üzerine Metinler. 152-156. (Der. Uwe Fleckner). İstanbul: Umur Yayınları.

Nora, P. (2002, 19 Nisan). Reasons for the Current Upsurge in Memory. https://www.eurozine.com/reasons-for-the-current-upsurge-in-memory/ (E.T.26.08.2020).

Nora, P. (2006). Hafıza Mekanları. (Çev. M. E. Özcan) Ankara: Dost Yayınları.

Nora, P. (2017). Bellek Tarihin Gözünde Daima Şüphelidir. (Çev. Emre Koyuncu). İçinde: Mnemosyne'in Hazine Sandıkları Platon'dan Derridaya Bellek Kuramı Üzerine Metinler. 274-278 (Der. Uwe Fleckner). İstanbul: Umur Yayınları.

Ockman, J. (2017, 14 Ağustos). Görünmez Anıt. E-Skop https://www.e-skop.com/skopbulten/gorunmez-anit/3470 (E.T. 12.09.2020).

Olick, J. K. (2008) From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products İçinde: Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook 151-161. (Ed. A. Erll & A. Nünning). Berlin: Walter de Gruyter .

Olick, J. K., Vinitzsky-Seroussi, V., Levy, D. (2020). Giriş. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin & T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 9-86. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Oral, Z. (2019, 13 Temmuz). İnsanlık Anıtı yeniden... https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/insanlik-aniti-yeniden-1486452 (E.T. 01.01.2021).

Ort Der Information Unter Dem Stelenfeld. (2019, 10 Kasım). https://www.stiftung-denkmal.de/ausstellung/ort-der-information-unter-dem-stelenfeld/ (E.T. 01.01.2021).

Ouburg, J. (2017) Eternal Ise. Monu 14 https://www.hoh-architecten.com/media/uploads/2017/09/ETERNAL-ISE_MONU-MAGAZINE_JARRIK-OUBURG.pdf?x36605 (E.T.: 01.01.2021).

Öztürk, İ. H. (2011). Tarih öğretiminde anakronizm sorunu: Sosyal bilgiler ve tarih ders kitaplarındaki kurgusal metinler üzerine bir inceleme. Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 2(1), 37-58.

Palgrave, F. (1919). The History of Normandy and of England (Vol. 1). London: John W. Parker and Son.

Pallasma, J. (2016). Tenin Gözleri. (Çev. Aziz Ufuk Kılıç). İstanbul: Yem Yayınları.

Patt, A. (T.Y.). Zachor: Why Jewish Memory Matters. My Jewish Learning. https://www.myjewishlearning.com/article/zachor-why-jewish-memory-matters/ (E.T. 01.01.2021).

Peter, H., Romaniec, R. & Bosen, R. (2020, 6 Aralık) Poland and Germany: 50 years since Willy Brandt's historic gesture. https://www.dw.com/en/germany-poland-reconciliation-willy-brandt/a-55828523 (E.T. 01.01.2021).

Pickford, H. W. (2012). Dialectical Reflections on Peter Eisenman's Memorial for the Murdered Jews of Europe. Architectural Theory Review, 17(2-3), 419-439.

Platon. (2000). Şölen. (Çev. A. Erhat-S. Eyuboğlu) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon. (2007). Yasalar. (Çev. C. Şentuna – S. Babür) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Platon. (2014). Theaitetos. (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Say Yayınları.

Platon. (2014b). Phaidros ya da Güzellik Üzerine (Çev. Birdal Akar). Ankara: Bilgesu Yayınları.

Play Time at the Holocaust Memorial (2005, 13 Mayıs). https://p.dw.com/p/6ddX

Punin N. (2016, Ocak 1) E-Skop Üçüncü Enternasyonal Anıtı (Çev. N. A. Artun). https://www.e-skop.com/skopbulten/rus-avangardi-ucuncu-enternasyonal-aniti/2756 (E.T. 03.01.2021).

Quintilianus, M. F. (2017). Belagatin Hazine Odası. (Çev. Emre Koyuncu). İçinde: Mnemosyne'in Hazine Sandıkları Platon'dan Derrida'ya Bellek Kuramı Üzerine Metinler. 50-61. (Der. Uwe Fleckner). İstanbul: Umur Yayınları.

Rabinow, P. (2012). Michel Foucault ile Söyleşi: Mekân, Bilgi ve Erk. Dosya 30, 11-18.

Rauterberg, H. (2016, 27 Ekim). "Ha!". Die Zeit No 45/2016. https://www.zeit.de/2016/45/donald-trump-peter-eisenman-cynthia-davidson (E.T. 01.01.2020).

Remembering the Holocaust: awareness, museums and memorials. (T.Y.) The Holocaust Explained. https://www.theholocaustexplained.org/survival-and-legacy/legacy-and-memory/holocaust-memory-in-britain/ (E.T. 01.01.2021).

Renan, E. (2020). "Millet Nedir"den. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 109-113. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Resnais, A., Cloquet, G., Marker, C. (Yönetmen) Marker, C. (Yazar) (1953) Les statues meurent aussi. France: Présence Africaine Éditions.

Richtfest am Holocaust-Mahnmal "Es soll kein nettes Denkmal sein" (2004, 12 Temmuz). https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/richtfest-am-holocaust-mahnmal-es-soll-kein-nettes-denkmal-sein-a-308336.html (E.T. 11.07.2020).

Ricoeur, P. (2012). Hafıza, Tarih, Unutuş. (Çev. M. Emin Özcan). İstanbul: Metis Yayınları.

Riegert, B. (2019, 14 Ekim). Anti-Semitism on the rise in the EU. https://www.dw.com/en/anti-semitism-on-the-rise-in-the-eu/a-50820057 (E.T. 01.01.2021).

Riegl, A. (2015). Modern Anıt Kültü. (Çev. Erdem Ceylan), İstanbul: Daimon Yayınları.

Rigny, P. (2005, 31 Mayıs). A visit to memorial. https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/germans/memorial/visit.html (E.T. 01.01.2021).

Roberts, P. (2004). The living and the dead: Community in the virtual cemetery. Omega 49(1), 57–76.

Roberts, S. (2016, 19 Ağustos). Ernst Nolte, Historian Whose Views on Hitler Caused an Uproar, Dies at 93. https://www.nytimes.com/2016/08/21/world/europe/ernst-nolte-historian-whose-views-on-hitler-caused-an-uproar-dies-at-93.html (E.T. 01.01.2020).

Romanian Chairmanship 2016 (2016, 26 Mayıs). https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/press_release_document_antisemitism.pdf (E.T. 01.01.2021).

Rona, Z. & Beykan, M. (1997a) "Anıt". Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: Yapı -Endüstri Merkezi Yayınları.

Rona, Z. & Beykan, M. (1997b). "Mekân". Mimar Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi Cilt 2. İstanbul: Yapı -Endüstri Merkezi Yayınları.

Rona, Z. & Beykan, M. (1997c). "Stel". Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: Yapı -Endüstri Merkezi Yayınları.

Ronald Reagan Administration: The Bitburg Controversy (1985) (T.Y.). Jewish Virtual Library. https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-bitburg-controversy (E.T. 01.01.2021).

Rosenfeld, A. H. (2011). The End of The Holocaust. Indiana: Indiana University Press.

Rossi, A. (2006). Şehrin Mimarisi. (Çev. Nurdan Gürbilek). İstanbul: Kanat Kitap.

Ruskin, J. (1889). The Seven Lamps of Architecture. London: George Allen.

Ruskin, J. (2016). Belleğin Lambası Seçme Yazılar 1. (Çev. A. N. Tezel). İstanbul: Corpus Yayınları.

Sakarya, Y. A. (2011, 30 Haziran). Musa Seyirci'ye Saygıyla https://www.antalyabugun.com.tr/tr//makale/musa-seyirci8217ye-saygiyla-12963.html#! (E.T: 01.02.2020).

Sancar, M. (2016). Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sarlo, B. (2007). Geçmiş Zaman Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine bir Tartışma (Çev. P. B. Charum & D. Ekinci). İstanbul: Metis Yayınları.

Sartre, J. P. (2009) Varlık ve Hiçlik. (Çev. T. Ilgaz & G. Ç. Eksen). İstanbul: İthaki Yayınları.

Scally, D. (2005, 11 Mayıs). Holocaust memorial opens after 17-year campaign https://www.irishtimes.com/news/holocaust-memorial-opens-after-17-year-campaign-1.440414 (E.T. 01.01.2020).

Schacter, D. (2017) Belleğin İzinde Beyin, Zihin ve Geçmiş (Çev. Eda Özgül). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Schacter, D. L. (1995) Memory Distortion: History and Current Status. İçinde: Memory Distortion How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past. 1-43. (Ed. Daniel L. Schacter). Massachusetts: Harvard University Press.

Schlegel, F. (1998). Philosophical Fragments. (Çev. Peter Firchow). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Schmitz, T. (2006, 9 Mayıs). Der Betonkopf. Süddeutsche Zeitung 17/2005 https://sz-magazin.sueddeutsche.de/frauen/der-betonkopf-73112 (E.T. 02.02.2021).

Schroeder, (1999, 29 Nisan) Verbietet das Morden! Die Zeit 18/1999 https://www.zeit.de/1999/18/Verbietet_das_Morden_/komplettansicht (E.T. 31.01.2021).

Schudson, M. (2007) Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri. *Cogito* 50, 179-199.

Schudson, M. (2020). "Şimdiki Zamandaki Geçmiş Geçmişteki Şimdiki Zamana Karşı"dan. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 251-255. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Schwartz, J. M., Cook, T. (2002). Archives, records, and power: The making of modern memory. Archival Science, 2(1-2), 1–19. doi:10.1007/bf02435628

Second memorial to victim of German neo-Nazi terror group vandalized. (2019, 6 Ekim). https://p.dw.com/p/3QntI (E.T. 01.02.2021).

Segal, D. (2020, 14 Mayıs). Why Are There Almost No Memorials to the Flu of 1918? https://www.nytimes.com/2020/05/14/business/1918-flu-memorials.html (E.T. 01.02.2021).

Semélin, J. (2011). Arındırma ve Yok Etme Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları (Çev. Melike I. Durmaz) İstanbul: İletişim Yayınları.

Sert, J., Leger, F., & Giedion, S. (1958). Nine Points on Monumentality. S. Giedion İçinde: Architecture You and Me, s. 48-51. Massachusetts: Harvard University Press.

Shakak S. (2018, 16 Temmuz). Auschwitz is on Yelp Shahak Shapira. https://www.youtube.com/watch?v=jH2S98LX1WQ&t=136s (E.T. 01.01.2021).

Shapira, S. (2017). Yolocaust. https://yolocaust.de/ (E.T.: 10.06.2020).

Shapiro, G. (2017, 15 Mayıs). The Meaning of Our Confederate 'Monuments'. The New York Times: https://www.nytimes.com/2017/05/15/opinion/the-meaning-of-our-confederate-monuments.html?_r=0 (E.T. 15.10.2020).

Sharon, C., Franke, F. ve Halpern, S. (2011). A Self-Serving Admission of Guilt The Intention and Effects of Germany's New Memorial to the Murdered Jews. İçinde: Reflections on the Holocaust. 12-21. (Ed. Julia Zarankin). Humanity in Action: New York.

Siddique, H. (2008, 5 Temmuz). Hitler waxwork loses its head. The Guardian. https://www.theguardian.com/news/blog/2008/jul/05/hitlerwaxworkinpoortaste (E.T. 01.01.2020).

Sion, B. (2010). Affective memory, ineffective functionality: Experiencing Berlin's Memorial to the Murdered Jews of Europe. İçinde: Memorialization in Germany since 1945. 243-252. (Ed. B. Sion & C. Paver). Palgrave Macmillan, London.

Slawson, N. (2020, 14 Haziran). Man charged with urinating at memorial to PC Keith Palmer Nicola Slawson https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jun/14/man-arrested-on-suspicion-of-urinating-on-memorial-to-pc-keith-palmer (E.T. 08.12. 2020).

Smith, A. D. (2020). “Ulusların Etnik Kökeni”nden. (Çev. Z. Can, Ü. Keskin, T. Özbek). İçinde: Kolektif Hafıza Kitabı. 205-212. (Ed. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy). Ankara: Dipnot Yayınları.

Sontag, S. (2004). Başkalarının Acısına Bakmak (Çev. Osman Akınhay): İstanbul: Agora Kitaplığı.

Sözen, M. (1973). Türklerde Anıt. Mimarlık 7. 7-20.

Speech by Federal President Richard von Weizsäcker during the Ceremony Commemorating the 40th Anniversary of the End of War in Europe and of National-Socialist Tyranny on 8 May 1985 at the Bundestag, Bonn. Bundespräsidialamt https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai-1985-englisch.pdf?__blob=publicationFile (E.T. 01.01.2021).

Spelling of Antisemitism. (T.Y.). https://www.holocaustremembrance.com/antisemitism/spelling-antisemitism (E.T. 01.01.2021).

Spinner, J. (2005, 25 Haziran). The Berlin Memorial https://www.aish.com/jw/s/48898367.html (E.T. 01.01.2021).

Sprechen trotz allem. https://www.sprechentrotzallem.de/

Stallmann, B. (2000, 27 Ocak). Symbolischer Baubeginn https://www.spiegel.de/politik/deutschland/holocaust-mahnmal-symbolischer-baubeginn-a-62037.html (E.T. 20.12.2020).

Staudenmaier, R. (2017, 17 Mart). Gay in the AfD: Talking with LGBT supporters of Germany's populist party. https://www.dw.com/en/gay-in-the-afd-talking-with-lgbt-supporters-of-germanys-populist-party/a-38002368 (E.T. 01.01.2021).

Stcherbatsky, TH. (1932). Buddhist logic. Vol. I, Delhi: Motılal Banarsidass Publishers.

Stephen, Pender. (2007). An Interview with David Harvey. Studies in Social Justice 1. 14-22. Doi: 10.26522/ssj.v1i1.978.

Stevens, Q. (2012). Visitor Responses at Berlin's Holocaust Memorial: Contrary to Conventions, Expectations and Rules. *Public Art Dialogue*, 2:1, 34-59, DOI: 10.1080/21502552.2012.653244

Szpunar, P. M. (2010). Monuments, mundanity and memory: Altering 'place' and 'space' at the National War Memorial (Canada). Memory Studies 3(4), 379-394. doi:10.1177/1750698010374286

Taksim ve 1 Mayıs hafızası. (2013, 1 Mayıs). http://www.radikal.com.tr/fotogaleri/turkiye/taksim-ve-1-mayis-hafizasi-1131740/ (E.T. 22.08.2020).

Taussig, M. T. (1999). Defacement: Public Secrecy and the Labor of the Negative. Stanford: Stanford University Press.

Tekiner, A. (2010). Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset. İstanbul: İletişim Yayınları.

The Invisible Monument. (2013, 9 Aralık). https://www.marytribble.com/the-invisible-monument/ (E.T. 01.01.2021).

Tosh, J. (2008). Tarihin Peşinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Totem and Taboo: Grindr remembers the holocaust. (T.Y.). Grindr Remembers. https://grindr-remembers.blogspot.com/ (E.T. 01.01.2021).

Traverso, E. (2019). Geçmişi Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.

Traverso, E. (2020, 3 Temmuz). Heykelleri Yıkmak Tarihi Silmez, Onu Daha Net Görmemizi Sağlar. (Çev. Gerçeğin Günlüğü). http://imdatfreni.org/heykelleri-yikmak-tarihi-silmez-onu-daha-net-gormemizi-saglar-enzo-traverso/ (E. T. 01.01.2021).

Treisman, R. (2020, 29 Haziran). Famous New York Public Library Lions Mask Up To Set An Example. https://www.npr.org/sections/coronavirus-live-updates/2020/06/29/885010758/famous-new-york-public-library-lions-mask-up-to-set-an-example (01.01.2021).

Triumph des Getreidefelds (1998, 30 Ağustos). Spiegel Kultur. https://www.spiegel.de/kultur/triumph-des-getreidefelds-a-06de1027-0002-0001-0000-000007969437 (E.T.: 12.08.2020).

Truth Commission: Germany 92 (1992, 1 Mayıs). United States Institute of Peace. https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92 (E.T. 01.01.2021).

U.S troops topple Saddam statue Wednesday. (2003, 9 Nisan). http://edition.cnn.com/2003/WORLD/meast/04/09/sprj.irq.int.war.main1400/index.html (E.T. 01.01.2021).

Ukraine: Lenin statue given Darth Vader makeover (2015, 23 Ekim). https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-34594262 (E.T. 01.01.2021).

Unamuno, M. d. (1954). Tragic Sense of Life. (Çev. J. E. Flitch) New York: Dover Publications.

Ülgen, A. S. (1943). Anıtların Korunması ve Onarılması I. Ankara: Maarif Matbaası.

Ülkü, V. (2006). International Büyük Almanca Türkçe Sözlük Deutsch Türkisches Großes Wörterbuch. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Valdariso, L. (2020, 20 Ocak). La ex de Bisbal escribe 'Bebe en el horno' al fotografiarse en el monumento al Holocausto de Berlín https://www.elplural.com/comunicacion/protagonistas/elena-tablada-monumento-holocausto-berlin_230537102 (E.T.01.01.2021).

Valentine, B. (2012, 21 Aralık). Gays, Grindr, the Holocaust Memorial, and Art: An Interview with Marc Adelman hyperallergic https://hyperallergic.com/62106/gays-grinder-the-holocaust-memorial-and-art-an-interview-with-marc-adelman/ (E.T. 09.08.2020).

Vonberg, J. (2018, 24 Ocak). Leading member of German far-right party resigns after converting to Islam. https://edition.cnn.com/2018/01/24/europe/germany-afd-islam-arthur-wagner-intl/index.html (E.T. 01.01.2021).

Ward, J. (2007, 8 Ağustos). Monument in Danger? Widespread Cracking Found in Berlin's Holocaust Memorial. https://www.spiegel.de/international/germany/monument-in-danger-widespread-cracking-found-in-berlin-s-holocaust-memorial-a-498887.html (E.T. 10.10.2020)

Ward, J. (2007, 8 Ağustos). Widespread Cracking Found in Berlin's Holocaust Memorial https://www.spiegel.de/international/germany/monument-in-danger-widespread-cracking-found-in-berlin-s-holocaust-memorial-a-498887.html (E.T. 20.10.2020).

Weiland, S. (2004, 15 Aralık). Holocaust-Mahnmal in Berlin "No more jokes". https://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/holocaust-mahnmal-in-berlin-no-more-jokes-a-333026.html (E.T. 22.01.2021).

Weilandt, R. (2016, 13 Haziran). Why Austria almost elected a fascist president. OpenDemocracy. https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/why-austria-almost-elected-fascist-president/ (E.T. 01.01.2021).

Weiterbauen mit Degussa (2003, 13 Kasım). https://www.manager-magazin.de/unternehmen/artikel/a-273756.html E.T. 18.09.2020).

Wertsch, J. V., & Roediger, H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. Memory, 16(3), 318–326. doi:10.1080/09658210701801434

Wiesel, E. (2001, 5 Mayıs). Only the Guilty Are Guilty, Not Their Sons https://www.nytimes.com/2001/05/05/opinion/only-the-guilty-are-guilty-not-their-sons.html (E.T. 18.09.2020).

Willy Brandt Varşova'da Neden Diz Çökmüştü? (2020, 7 Aralık). https://p.dw.com/p/3mJ3E 07.12.2020 (E.T. 01.02.2021).

Wineburg, S. (2001). Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press.

Winter, J. & Sivan, E. (1999). Setting the Framework. İçinde: War and Remembrance in the Twentieth Century. 6-39. (Ed. J. Winter – E. Sivan). New York: Cambridge University Press.

Winter, J. (2007, Mart). The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom" in Contemporary historical studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*. Vol. 1, No. 0. 363-397.

Winter, J. (2015). Tarihçiler ve Bellek Mekânları. (Çev. Y. A. Dalar). İçinde: Zihinde ve Kültürde Bellek 321-343. (Ed. P. Boyer & J. V. Wertsch). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Wittgenstein, L. (2013). Kesinlik Üstüne + Kültür ve Değer. (Çev. Doğan Şahiner). İstanbul: Metis Yayınları.

Wittgenstein, L. (2013). Tractatus-Logico Philosophicus. (Çev. Oruç Aruoba). İstanbul: Metis Yayınları.

Wittmann, M. (2018). Hissedilen Zaman Zamanı Nasıl Deneyimleriz? (Çev. Özde Duygu Gürkan) İstanbul: Metis Yayınları.

Working Definition of Antisemitism. (T.Y.). https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism (E.T. 10.10.2020).

Yelsalı Parmaksız, P. M. (2014). "Ars Memoria'dan Postmnemonik Topluma, Levent Gültepe'de Kayıp Zamanın İzinde." *Moment Dergi* 1(2): 34-56.

Yılmaz, A. (2014). Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama. İçinde: Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları 187-216. (Haz. Leyla Neyzi). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Young, J. E. (1994). The texture of memory: Holocaust memorials and meaning. New Haven: Yale University Press.

Young, J. E. (1998, 24 Mayıs). An Interview With Prof. James E. Young (A. Gordon – A. Goldberg). https://www.yadvashem.org/articles/academic/james-e-young.html

Young, J. E. (1999). Berlin's Holocaust Memorial: A Report to the Bundestag Committee on Media and Culture 3 March 1999. German Politics & Society, 17(3 (52)), 54-70. http://www.jstor.org/stable/23737392 (E.T. 01.03.2021).

Young, J. E. (2000). At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture. New Haven: Yale University Press.

Zelizer, B. (1995). Reading the past against the grain: The shape of memory studies. Critical Studies in Mass Communication, 12(2), 214–239. https://doi.org/10.1080/15295039509366932

Zerubavel, E. (1996). Social memories: Steps to a sociology of the past. Qualitative Sociology, 19(3), 283–299. https://doi.org/10.1007/bf02393273

EKLER

Resim 1 Lea Rosh reklam panosunun önünde.
http://www.kakoii.de/wp-content/uploads/2010/05/holocaust_denkmal_plakat1.jpg

Resim 2 Reklam Panosu
https://www.kakoii.de/wp-content/uploads/2014/01/holocaust-sammlung1-857x482.jpg

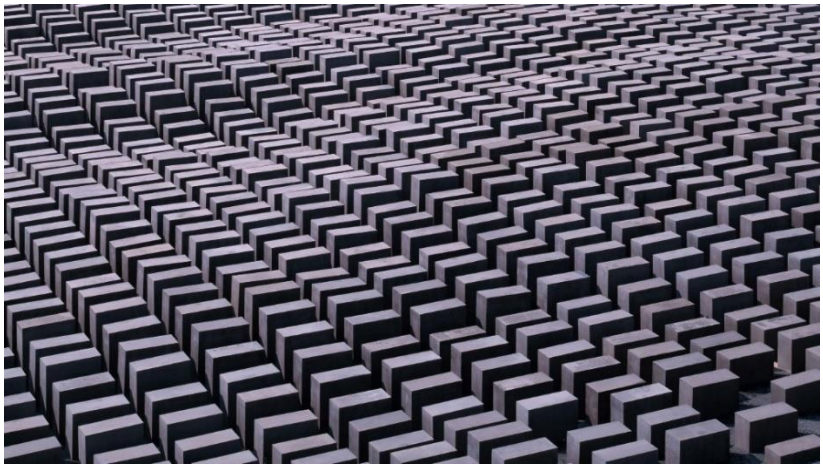

Resim 3 Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı
https://eisenmanarchitects.com/Berlin-Memorial-to-the-Murdered-Jews-of-Europe-2005

Resim 4 https://static.dw.com/image/18436141_303.jpg

Resim 5 http://www.bowdywanders.com/2015/07/memorial-to-murdered-jews-of-europe.html

Resim 6 Yolocaust projesinin ilham kaynağı olan Jumping on the dead Jews açıklamasıyla paylaşılan fotoğraf ve montajı
https://www.thesun.co.uk/wp-content/uploads/2017/01/nintchdbpict000295538013.jpg

Resim 7 Yolocaust projesinden bir örnek
http://www.sanatatak.com/wp-content/uploads/2017/01/yolocaust-360x240.jpg

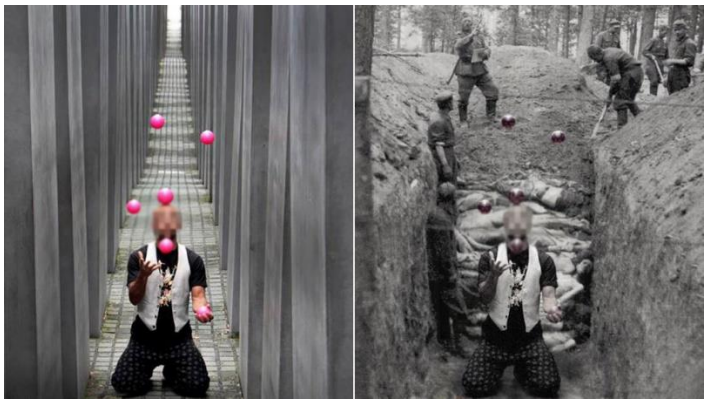

Resim 8 Yolocaust projesinden bir örnek
https://c.files.bbci.co.uk/9D42/production/_93685204_3.jpg

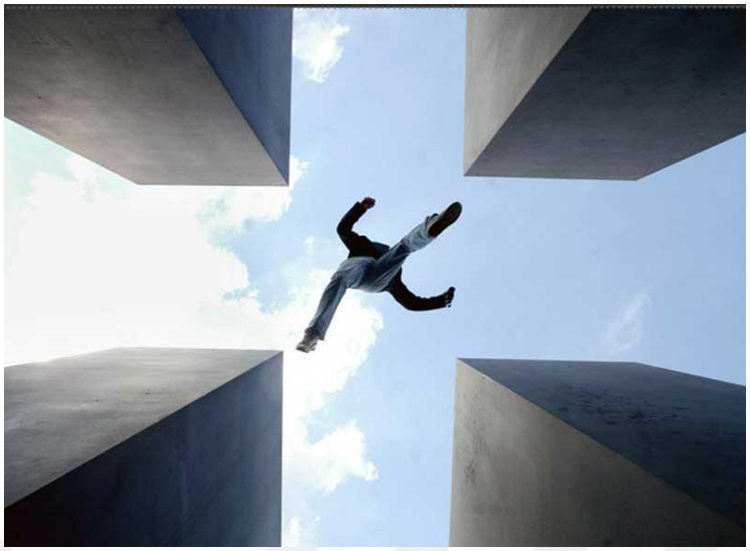

Resim 9 Mimar Peter Eisenman'ın sitesinden
https://eisenmanarchitects.com/Berlin-Memorial-to-the-Murdered-Jews-of-Europe-2005

Resim 10 https://www.gettyimages.fi/detail/news-photo/zwei-beton-stelen-im-holocaust-mahnmal-sind-versuchsweise-news-photo/549426833

Resim 11 https://foreignpolicy.com/wp-content/uploads/2021/02/GettyImages-1126520077.jpg?w=1000

Resim 12 Anıta ilişkin fotoğraflara Instagram, TripAdvisor, Yelp ve Google Street View gibi platformlardan anlık veya belirli bir zaman dilimine yönelik olarak erişilebilir.

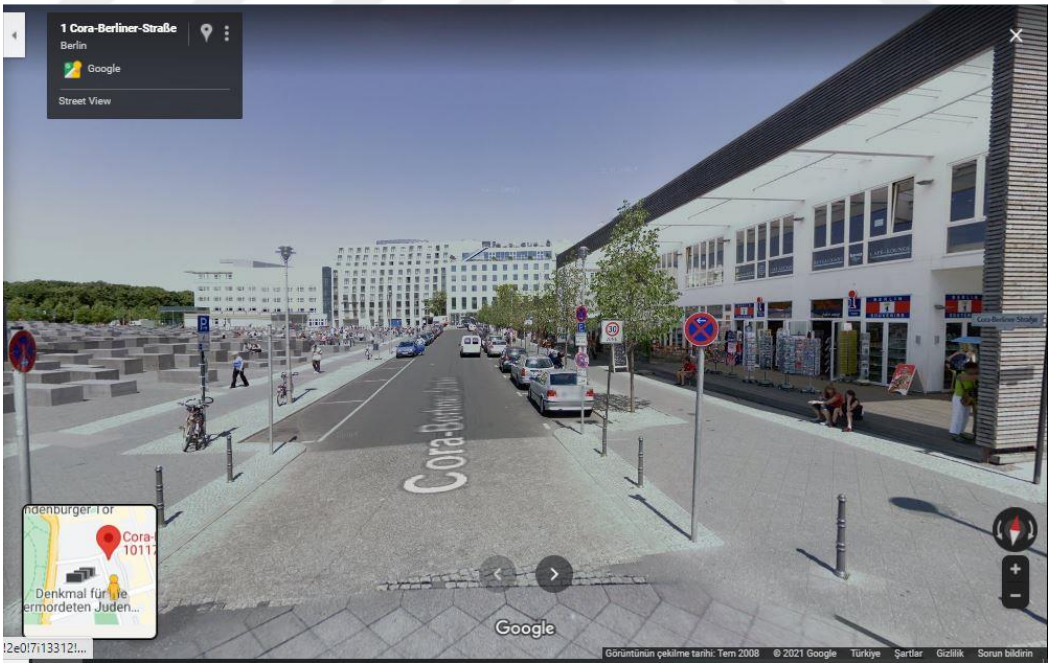

Resim 13 Google Street View'de yer alan anıtın ve anıtın karşısında yer alan hediyelik eşya dükkanı, kafe, restaurant ve seyir terasının konumunun görüntüsü.

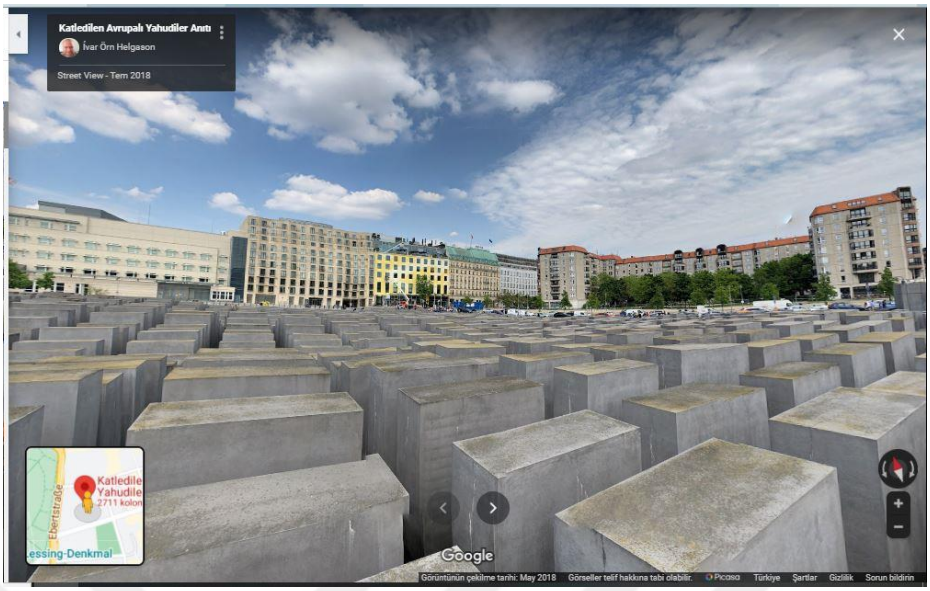

Resim 14 Google Street View'e eklenen panaromik fotoğraflar aracılığıyla anıtı -veya herhangi bir yeri- 360 derecelik bir açıyla görmek mümkündür.

Resim 15 Tripadvisor'da yer alan 13534 fotoğraftan bir örnek. Anıtın boyutları değişen, labirentimsi stelleri arasında ziyaretçiler gözden kaybolarak ve tamamen farklı bir yerde ortaya çıkarak anıtı deneyimlemektedir. https://www.tripadvisor.co.uk/Attraction_Review-g187323-d617423-Reviews-or10-The_Holocaust_Memorial_Memorial_to_the_Murdered_Jews_of_Europe-Berlin.html#/media-atf/617423/453670502:p/?albumid=-160&type=0&category=-160

Resim 16 Bilgi Merkezi Aile Alanı (Raum der Familien)
https://f217.de/en/projekte/information-center/

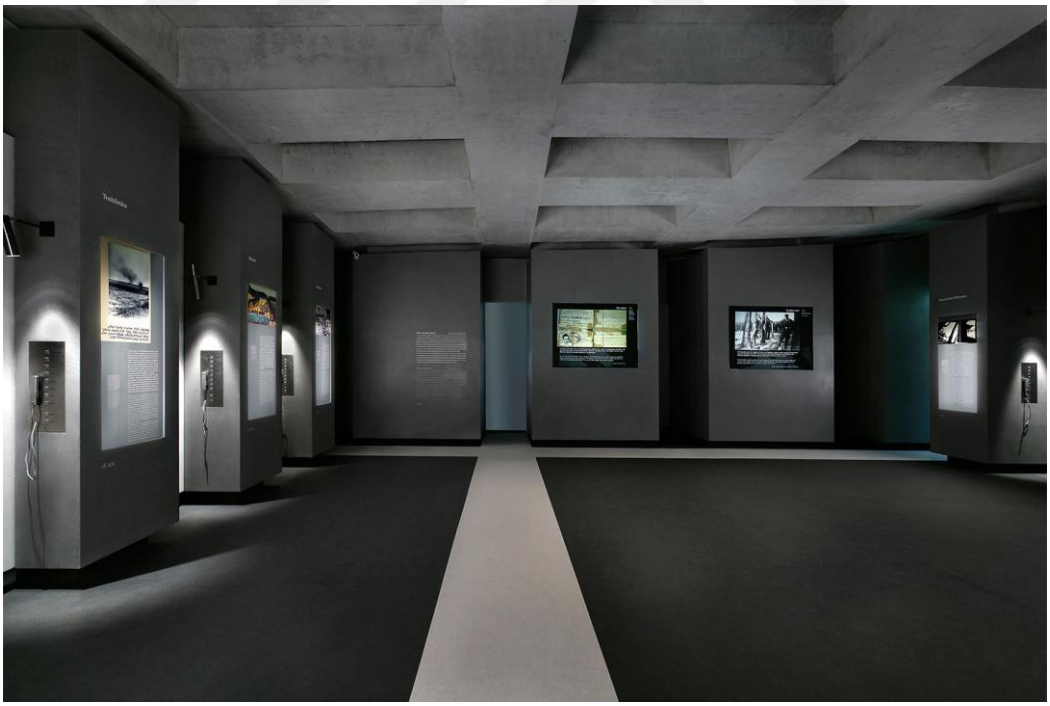

Resim 17 Bilgi Merkezi
https://f217.de/en/projekte/information-center/

Resim 18 Artırılmış Gerçeklik oyunu olan Pokemon Go akıllı telefonların kamera ve GPS özellikleri yardımıyla oynanmaktadır. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı, Washington'daki Holokost Müzesi ve Auschwitz gibi anma mekânlarında oyunun oynanması ve 'Pokemon' yakalanabilmesi tepkilere neden olmuştur. https://miro.medium.com/max/700/1*jdXXi24C1Ytrb1DIdH3gTg.png

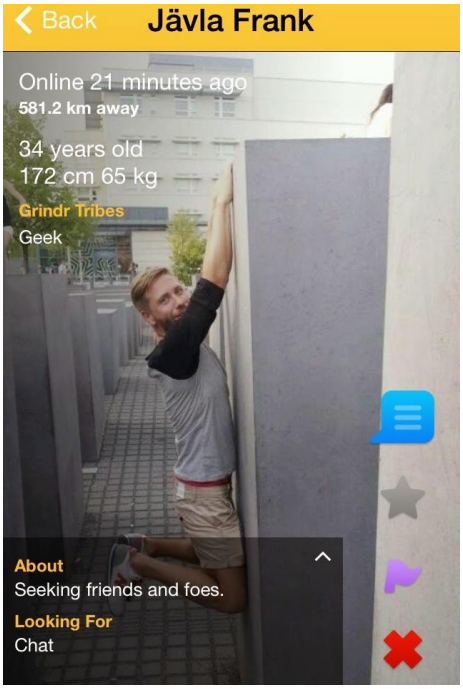

Resim 19 "Totem and Taboo: Grindr remembers the holocaust" web sitesinden bir fotoğraf http://4.bp.blogspot.com/-8Epvgehu-hA/VG9cOMpVYGI/AAAAAAAAB9c/sJ3cLojgDY4/s1600/image%2Bcopy.png